

ANTUN RADIĆ

SABRANA DJELA

VIII

DR ANTUN RADIĆ:

SABRANA DJELA

VIII.

SELJAČKA SLOGA

DR VLADKO MAČEK I RUDOLF HERCEG

ZAGREB 1937.

SABRANA DJELA D^{RA} ANTUNA RADIĆA.

BOŽIĆNICA

PRILOZI »DOMU«

Božićnica 1902.

Iz Božićnica 1908. i 1910.

Deseti brat. — Misao.

Car Napoleon u Ruskoj.

Božićnica 1902.

Hrvati.

1. HRVATSKO PLEME.

Kakvoga smo plemena mi Hrvati? Mi smo Hrvati slovjen-skoga ili slavenskoga plemena, tj. onoga plemena, koje se danas širi po cijeloj istočnoj i južnoj Evropi: od visokih gora Alpa, pa među Jadranskim i Crnim morem sve do Ledenoga mora. Na Zapadu je tomu plemenu romansko pleme, t. j. Talijani, Fran-cezi i Španjolci; na jugu su mu Arbanasi i Grci; na istoku se šire ća u Aziju i dotiču se neprosviećenih tamošnjih naroda. U srce pak slovjen-skomu plemenu utisnuli su se prije 1000 godina azijati Madžari, a još prije romanski Rumuni na Dunavu.

Tri su glavne grane slovjen-ske: istočna grana ili Rusi, sjevero-zapadna grana ili Poljaci i Česi, i južna grana, a to je naša grana.

Južnoslovjensko pleme širi se od Jadranskoga mora i uz to more na jug, od toga mora prema sjeveru i istoku uz Dunav i dunavske pritoke sve do Crnoga mora. Na čitavom ovom prostoru govori se jedan jezik hrvatski jezik, čuje se jedna pjesma, pjesma o Kraljeviću Marku. Ta pjesma nije ništa drugo, nego pjesma već tisućljetnoga stražara, koji na obali Crnoga mora straži, da u Evropu ne provale azijati, jer je to Crno more uzko, pa od kad ima ljudskoga pametara, preskakuju to more azijatski divljaci i osvajači.

Uz drugo naše more, t. j. uz Jadransko more bilo je naše pleme ponajviše u službi zapadnih naroda, ali vazda slabo plaćano.

I tako se je dogodilo ovo: Onaj dio našega plemena, što je uz Crno more, malo da nije potonuo u azijatskoj poplavi: pokvario dosta našu krv, i naš obličaj, naš jezik, paće primio

i drugo ime, tako da se danas naši suplemenici uz Dunav do Crnoga mora ne zovu Hrvati, ni Slovinci, nego Bugari. A to je azijsko ime. Današnji Bugari — to je jedna grana našega južnoslovenskoga plemena.

Uz Jadransko more sačuvalo je naše pleme tisuću godina kako tako i svoje ime i svoju slobodu. To je druga grana, to su bili i ostali su Hrvati, a uz njih su što hotice, što nehotice patili i Slovenci.

Onaj dio naroda našega, što je podalje od jednoga drugoga mora, naslanjao se sad ovamo, sad onamo, sad na Carigrad i na Grke, sad na Rim i na zapadne narode. To su Srblji.

2. HRVATSKI NAROD.

Drugo je pleme, a drugo narod. Vi stalno imate roda, koji za vas ne mari, niti vi za njega; po krvi jeste nješto, ali se ne držite i ne vladate kao rod. Tako nam je i u ovoj stvari, koju ću vam razložiti.

Mi smo Slovjeni svi jedne krvi i pod jednim su nebom negda pradjedovi naši pasli ovce. Ali smo se poslie razišli: jedni smo se priženili, drugi smo otišli u službu, treći smo se zadužili. Jedno to, a drugo to, što smo se mnogi zavadili radi baštine, to je krivo, da se danas ne držimo za rod, t. j. nismo svi skupa jedan narod, premda smo jednoga plemena.

Tako ni čitavo hrvatsko pleme nije jedan narod, jer nema jedne želje ni jedne misli. Bugari imaju svoju državu i misle samo na sebe? Srblji imaju svoju državu i misle samo na sebe, a često i protiv Bugara i protiv Hrvata. A i Crnogorci imaju svoju državicu i njihov knez snuje na svoju stranu.

Bugari, Srblji, Hrvati i Slovenci — to je jedno pleme, ali nije jedan narod. Nisu jedan narod, jer nemaju jedne misli, jedne želje, jedne težnje.

Što je dakle hrvatski narod? K hrvatskom narodu broji se danas svaki onaj čovjek hrvatskoga ili južnoslovenskoga plemena, koji ima tu želju i misao: da se što više našega plemena složi i sjedini u jednu slobodnu domovinu i državu hrvatsku, kojoj će srce biti u Zagrebu. Tko vuče u Ljubljani, ili u Biograd, ili čak u Sofiju — to nije Hrvat.

Gdje živi hrvatski narod? Hrvatske misli ima već svuda, kuda ima našega plemena, ovdje više, ondje manje. Jedino tamo uz Crno more, a ni u državi srbskoj nema više ni traga hrvatskoj misli. Ali po Dalmaciji, Hrvatskoj, Slavoniji, Istri, Primorju, Kranjskoj i Štajerskoj, pa po Bosni i Hercegovini ima svieta učena i neuka, bogata i siromašna, koji znade za hrvatsku misao i za nju radi.

Istina je, po ovim zemljama ima i takvoga svieta, koji nije za jednu hrvatsku domovinu, nego ili za slovensku ili — i to osobito — za srbsku. Ali ako bude sreće i pameti, možemo mirne duše reći, da će one spomenute zemlje, ako Bog da, biti jednom hrvatska domovina.

Koliko ima Hrvata? Najprije ćemo kazati, koliko ima svega naroda u ovim zemljama:

U Hrvatskoj i Slavoniji ima (okruglo) . . .	2,400.000 duša
U Dalmaciji	590.000 „

U Međumurju (po prilici)	80.000	"
U ostaloj Ugarskoj (po prilici)	120.000	"
U Istri i primorju (Slovenci i Talij.)	755.000	"
U Kranjskoj	508.000	"
U Štajerskoj (Slovenci i Niemci)	1,356.000	"
U Koruškoj	367.000	"
U Bosni i Hercegovini (god. 1895.)	1,570.000	"
	7,746.000	duša

Od ovoga broja treba svakako odbiti:

U Hrvatskoj i Slavoniji	do	70.000	Mađžara
" " " "	do	120.000	Niemaca
U Kranjskoj	do	50.000	"
U Koruškoj	do	240.000	"
U Štajerskoj	do	900.000	"
U Istri i Primorju	do	370.000	Talijana
U Dalmaciji	do	20.000	"

Svega 1,770.000 tuđinaca.

A sad odbijemo od 7,746.000

1,770.000

ostaje po prilici . . . 5,976.000 u ovim zemljama našega naroda, t. j. blizu šest milijuna.

Ali ne treba nikako zaboraviti, da među ovim narodom ima preko jednoga milijuna naroda, koji je — naučili su ga — „srbske“ vjere, a uče ga i to: da pripada srbskomu narodu, t. j. uče ga srbsku misao. Ima tu dalje drugi milijun naroda, koji ne čita knjiga, koje se pišu čistim hrvatskim jezikom, nego čita (i dosta čita) slovenske knjige: to su Slovenci u Kranjskoj, Štajerskoj, Koruškoj i u primorju. Napokon ima u tom broju preko pol milijuna naroda „turske“ vjere, koji još malo zna, na koju će stranu.

I tako nam od toga broja od blizu šest milijuna ostaje jedva tri milijuna pravih korenitih Hrvata.

Tri hrvatske grane. Već stare knjige, starije od tisuću godina, spominju bijele i crvene Hrvate, i bijelu i crvenu Hrvatsku. Pa i zbilja i danas ima bijelih i crvenih Hrvata.

Bijeli su Hrvati oni, koji žive u ravnici, gdje rodi lan i konoplja, i zato nose ponajviše bijelo odielo.

Crveni su Hrvati oni, koji žive u gorskim krajevima, gdje ima ovaca i koza, koje daju čovjeku vunu i kostrijet. Od vune

i kostrijeti odielo je više mrko, kao crvenkasto, pa ako i nije baš crveno, nazvani su ti Hrvati crveni, kad su oni drugi bijeli. Danas se mogu pravo nazvati crveni, jer nose na glavi crvene kape — a svi bijeli Hrvati nose klobuke (šešire ili krilake, škrljake).

Imamo još i crne Hrvate. To su oni, koji su bliže Niemcu i Talijanu, pa su od njih primili crno odielo.

Sve su ovo baš pravi Hrvati. Tko smije reći Posavcu ili Zagorcu, da nije Hrvat? A to je bijeli Hrvat. — Tko smije reći Ličanu ili dalmatinskom Poljičaninu ili Podgoraninu, da nije Hrvat? A jedan se i drugi diči svojom crven-kapom. — A tko smije reći Vrbančaninu s otoka Krka, ili Starogračaninu s otoka Hvara da nije Hrvat? A ipak se nose već prilično na talijansku.

Ovo je sreća za nas Hrvate i za hrvatsku misao našu. Zašto? Zato: Crveni Hrvati vežu nas s onim narodom našega plemena, koji hoće ili ostati sam za se u Bosni i Hercegovini, ili hoće dalje od nas bilo prema Crnoj Gori, bilo prema Srbiji. Crni Hrvati vežu nas sa Slovenci ne samo po nošnji, nego gdješto i po govoru. A bijeli Hrvati vežu nas i s jednim i s drugim. Bijeli Hrvati hvataju se odmah bijelih Kranjaca na zapadu, a sriemski bijeli Hrvati ne razlikuju se od braće preko Save u Srbiji.

Tri hrvatska govora. Za to ste već čuli: Jedni Hrvati govore što i šta, drugi mjesto „što“ kažu ća, a treći kaj ili kej. Ali nije samo to razlika: oni, koji govore ća, ili kaj, oni i drugo govore drugačije. Ni jedan ovaj govor nije baš kao šestilom podijeljen na bijele, crvene i crne Hrvate, nego sve tri grane govore po dva ova govora. Tako bijeli Hrvati govore kaj na zapadu (prema Kranjskoj), a što na iztoku (prema Srijemu i Srbiji). Crveni Hrvati govore pri moru ća, dalje od mora: što, a tako i crni Hrvati pri moru ća, a dalje kaj.

A sve je to jedan hrvatski jezik i lako se jedan govor razumije po celom narodu. Samo bi trebalo ipak sve više širiti jednu knjigu, pisanu ovako ovim jednim govorom, kako se pišu hrvatske knjige.

3. HRVATSKA PROŠLOST.

Može se reći, da je u našem južnoslovenskom plemenu vazda bila najjača hrvatska misao. Hrvatska misao i težnja

stvorila je pred tisuću i više godina slobodnu i jednu hrvatsku domovinu, državu i kraljevstvo. Bilo je vrijeme, kad je hrvatski kralj bio rođeni Hrvat i kad nikakav tuđinac nije u našem domu gospodovao.

Istina je, jedno vrijeme, tamo prije 500 i više godina, bila se je podigla misao srbska: kralj srbski Dušan, nazvan Silni, bio je gospodar ne samo Srbijem, nego i Bosni i Primorju, pače i Grkom. I potpisivao se: car Srbijem i Grkom. Ali to je bilo onda, kad je susjedno grčko carstvo blizu Crnoga mora propadalo i toliko propalo, da bi ga bili srušili i manji junaci, nego što su naša braća srbskoga imena. Pa i zbilja: za trideset godina poslije Dušana silnoga propalo je i to carstvo srbsko; uništili ga Turci-Osmanlije. Propalo je, i nije se diglo ni za 400 godina.

Istina je i to, da su Hrvati već prije 800 godina izgubili vladare svoje krvi i jezika. To je bila nesreća. Istina je i to, da su Turci-Osmanlije u dugom boju ipak srvali i Hrvate i oteili im malo ne svu domovinu, a ostavili samo gnjezdo oko Zagreba, Križevaca i Varaždina.

Ali ako je sve to istina, istina je opet i ovo: Hrvati nikad nisu zaboravili da su svoji. Zato su oni sve dotle, dok ih Turci nisu posve pritislili i poodsjecali im krila i granje, — oni su imali veliku rječ a više puta i prvu rječ, kad se je postavljao ili izabirao novi kralj. Jednom su novoga kralja okrunili i odveli ga u Ugarsku da i tamo kraljuje! Pa i onda, kad su ostali od turske sile samo ostaci ostataka — i onda su znali, da su svoji i slobodni, i nikad se nisu odrekli svoje djedovine i braće, nego vazda vapili: da se narod hrvatski sjedini.

A teško je to bilo, jer su oko nas sami naši ljudi i jaki neprijatelji.

Hrvati se ne moraju sramiti svoje prošlosti.

4. HRVATSKA SADAŠNJOST.

Danas smo mi Hrvati raztrgani, raztepeni. Veže nas i spaja jedino — jedna misao, koju nosimo u duši i širimo u knjigah i novinah. To je misao hrvatskoga jedinstva i slobode: da budemo jedno i svoji na svome.

Mora se priznati, taj nam posao ne ide pravo za rukom. U svakoj našoj zemlji imadu veliku rječ tuđinci, a i sama naša

djeca, osobito što je školano i bogato, — to ponajviše voli tuđinu, nego svomu.

Ali ako promislimo, zašto je tako, umirit ćemo se.

Glavno je pitanje ovo: Ako je istina, da smo mi Hrvati negda nešto mogli i vriedili — a to je istina — zašto danas malo možemo i vriedimo? Zašto tuđinci imadu u našem narodu posvuda veliku rječ? Zašto se naša djeca, naša gospoda odbijaju od svoega naroda, a pristaju uz tuđince i uza sve tuđe?

Na ovo pitanje ne bi bilo dosta odgovoriti samo to: Mi smo maleni narod. Mi smo i negda bili manji i slabiji od drugih, pa smo ipak nešto mogli i vriedili. Pa i danas ima malih naroda, kojima je bolje nego nama.

Zato ću vam kazati drugi uzrok, pa ako tko i reče, da ovo nije ciela istina, svatko će priznati, da je u ovom mnogo istine. — Prije svega vam kažem ovo:

Mnogo toga, što se danas u svijetu čini da je veliko i jako, — to vam je samo obsjena, ili što ono kaže Niemac: *Š v i n d l*. Ili je obsjena, ili je na obsjeni sagrađeno.

Vjerujte mi, ja vam ne govorim praznih rieči, samo da vas, što no je rječ, utješim. Ja ću vam to razložiti. — Čujte:

Današnja „industrija“ — obsjena. Prije tisuću ili još prije 500 godina nije bilo velike razlike između hrvatskoga i kojega drugoga naroda oko nas. Većina naroda i kod nas i drugdje — to su bili poljodjelci-težaci i zanatnici-obrtnici: to je bila snaga i jakost naroda. Ali od onda do danas sviet se je promienio. Danas do poljodjelca-seljaka ne drži nitko ništa, danas vriedi samo „industrija“, t. j. fabrike. Gdje nema fabrike, željeznice i t. d., tu je divljačtvo, to ne vriedi ništa. Fabrika daje stvari liepe i jeftine, željeznica vozi brzo i liepo i jeftino. Sve to nosi i novaca. Sviet je svim tim upravo zasliepljen. Mi Hrvati toga nemamo, nego nas drugi tim samo gule. I to je naša prva slabost.

Istina je, industrija je imala, ima i imat će svoju vriednost. Ali vam kažem samo jedno: Fabrika i željeznica — to je samo želudac, a taj želudac dobiva hranu od — poljodjelstva.

Današnja prosvjeta — obsjena. U staro vrijeme znao je svaki Hrvat toliko, koliko i Niemac, t. j. nijedan nije znao

ništa, ili bolje: svaki je znao svoje. Svaki je znao, što su ga djedovi naučili, ali je bio s tim zadovoljan. Niti je Niemac mislio, da je Hrvat zato divljak, što ne zna njemačkoga jezika i njemačkih običaja, niti je Hrvat želio to znati. Ali od nekoga vremena počelo se govoriti, da ima nekakva „evropska prosvjeta“, „civilizacija“, pa tko nema te „evropske prosvjete“, tko nije „civiliziran“, to — nije čovjek. O toj „civilizaciji“ toliko se govorilo i pisalo, toliko su ju hvalili, a grdili i kudili divljake, da se je ostali svijet uplašio. I premda nitko ne zna, što je to ta „civilizacija“, — sve leti za njom, sve ju lovi i hvata, sve hoće biti „civilizirano“. Oni, koji su najviše hvalili tu „civilizaciju“ (a to su bili Niemci), njih su se drugi najviše bojali, za njima su najviše išli, za njima su sve radili, — samo da ne budu „divljaci“. Zato nas ostavljaju naša gospoda. I ne možete im dokazati, da njemački jezik nije bolji od hrvatskoga; ne ide im u glavu, da bi Hrvat mogao biti čovjek, dok ne postane na pol Niemac! Već je i prosti svijet poludio: oblači švabsko odijelo, pa misli, da je i to „civilizacija“. Ali što velim: misli! On to vidi na svoje oči! Čim obuče švabske hlače, odmah se gospoda s njim drugačije vladaju, odmah mu sve ide bolje za rukom.

Ovo ne može dugo trajati, jer je očito, da je ovo obsjena. Prava prosvjeta — to je znanje i poštenje, a nikad možda nije bilo manje pravoga znanja, a osobito poštenja, nego što ga ima danas. Znanje i poštenje — to je „civilizacija“, ali znanje i poštenje nije ni evropsko, ni azijsko, ni američko, a kamo li njemačko ili francezko! Znanje i poštenje samo čovječje, a po tom je civilizacija samo čovječja. Svaki narod može ostati ono, što jest, a može biti uza to i pametan i pošten, t. j. „civiliziran“ ako vam se baš sviđa ta rieč. Ne će se zato uvijek „civilizacija“ mjeriti po kroju kaputa.

Današnja „sloboda“ — ober-obsjena. Kako je svijet poludio za onom „civilizacijom“ tako je poludio i za „slobodom“. Sve danas viče i piše: „sloboda, sloboda, sloboda!“, a sve se tuži, da nema slobode. I nema je. A nema je zato, što „civilizirani“ svijet drži to za slobodu: imati slobodu drugoga daviti.

A to nije sloboda. Slobode nema bez pravice. A pravice nema, ako se ljudi ne drže onoga nauka: „Što ne želiš, da tebi drugi učini, ne čini ni ti drugomu“.

5. HRVATSKA BUDUĆNOST.

„Hrvati — jedini pravednici na svijetu, kao ono Noe prije potopa, je li? I zato će se oni jedini spasiti, a sve će drugo propasti!“ — Ne, nisu Hrvati jedini pravednici, niti su oni jedini, koji stradaju. I drugi svijet pati radi svega onoga, rad šta i mi patimo. Ne samo to, što po svijetu pate milijuni radnika, nego se već i poljodjelci dižu proti „industriji“. Ima zato nade, da će svijet spoznati, kako je zabludio, pa će biti i nama bolje.

„Dakle: Kad svemu svijetu bude bolje, — onda i nam Hrvatom? No, to ćemo dugo čekati!“ — Dugo, ili kratko, ali tako je.

Ali bi krivo mislio, tko bi po tom sudio, da mi nismo krivi i sami svomu zlu, i da ne možemo i ne moramo raditi, da nam bude bolje. Tako se izgovaraju samo oni, koji su najviše krivi, da je i nama zlo, i to toliko zlo; tako se izgovaraju oni, koji kod nas popuščaju tuđincu i tuđinstvu. To su naša gospoda.

Hrvatska gospoda — ona se moraju okrenuti k svomu narodu. Kako su pametna, moraju jednom spoznati, da nije sve zlato, što sja. Nije u tuđinstvu sve dobro, nije u narodu sve zlo. I gospodi će našoj jednom dodijati tuđinska prazna oholost, i ona će jednom zaželjeti bratske rieči, topla ognjišta i ljubavi od srca. A toga im ne može dati tuđinac, to mogu naći i dobiti samo u svom narodu.

A hrvatski narod neka radi, neka se nikad u zlu ne poništi, a u dobru ne ponese, neka ne želi tuđega, — riečju: neka ostane i napreduje u starom poštenju, — pa će se onda podići i staro hrvatsko kraljevstvo.

A što na sve to politika: Madžari, Beč, Srbliji, Rusi, Crnogorci, Turci, Rim, madžaroni, Frank, obzoraši, — tim vam sad ne ću dodijavati i kvariti dobre volje. Neka vam bude dosta to, da se nemamo bojati ni Madžara, ni Srbalja, premda jedni i drugi daleko ciljaju. Tisuću godina staroga kraljevstva hrvatskoga ne će nikad nestati u madžaronskom kraljevstvu, a što god je bolje u srbskom plemenu — a to je naše pleme — to će s vremenom naći svoj dom u tom starom kraljevstvu hrvatskom.

Nije mu bila par.

Pripoviest iz života.

I.

Jesensko je jutro, sprema se na kišu, sve tamno, mutno, rekao bi pospano. I bilo bi pospano, ljudi bi se lieno vukli po blatu, kao muhe po kaši, ali danas odlaze iz sela Brezovice „regruti“. Zato čuješ sad plač i jaukanje, sad pijano ijujukanje i pjevanje — preko srca, sada teško uzdisanje. Matere i žene plaču, momci pjevaju i ijujuču, otci uzdišu.

Tko je prije vidio te momke, kako su pametni i mirni, ne bi ih sad prepoznao: viču kao ludi i pjevaju kao pomamni. Odmah vidiš: nije to veselje, jer se tako ne veseli. Tko dobro pazi, taj vidi, da se vesele tobože i pjevaju samo zato, jer ih je stid plakati, a drugačije se ne znadu držati, kako ljudi. Samo oženjeni momci — ima i takvih — oni ne pjevaju i ne viču, oni ne plaču. Oni su zamišljeni i šute, kao zakleti. Ali neoženjeni — oni kao da su pobiesnili. Matere i otci tužno ih gledaju i sami u sebi govore: „Pak on pjeva! Pak se on veseli! Ah, ludo, mlado! Luda je i ta naša navada, što regrute napajamo, da budu tobože „kuražniji“. A onda jedan uz drugoga — ovako se evo ludo ponašaju, da im se ne može reći ni pametna rieč, ne može im se reći pravo ni: s Bogom! Sinko! Pazi na se! Ne sluša me, ne čuje me!“...

Tako je u sebi mislio mnogi otac i majka, tako je mislila i stara i slaba majka nekoga Marka Vračića, koji je također bio uzet u soldate i sad su evo kola upravo pred njegovom kućom, da sjedne i on na kola pa onda dalje — u Zagreb! Viče Marko, maše glavom i rukama, udara nogama, nit koga vidi, niti čuje. Oči mu pospane i krvave, a glas promukao. Misliš

gledajući koga: Sad će sve iz njega izletjeti, sad će se srušiti. Kad je htio na kola, malo da se nije prevalio na drugu stranu. Ne slušajući, što mu govori otac i majka, čim je stao na kola, vikne kočijašu: „Tjeraj! Tjeraj, da ti... tvođa!“ Tužan otac i majka prihvate ga na kolih, da ne padne, kad su konji potegnuli, — ali on ne mari, ne gleda, nego samo viče: „Tjeraj, da ti tvođa...!“ Za čas kočijaš zbilja ošine konje, a Marko još na pol stojeći vikne: „S Bogom Brezovica! Da Bog, da te nikad ne vidio!“...

Bio je pijan. Ali što je pijan rekao, to je triezan htio učiniti.

II.

Marko Vračić, govorili su u Brezovici, bio je „fajn“ dečko. Otac mu se podielio, a obasula su ga dječica: Marko je bio sedmi ili osmi sin, a za njim su bila tri ili četiri mlađa brata, a bilo je i sestara još neudatih. Teško se je živjelo. Zato je stari Vračić slao djecu da što zasluže. Tako je i Marko radio i služio već kao momak od 16 ili 17 godina, kad se je preko sela gradila cesta. Kako je bio otvorene glave i dobar đak u školi, dali su mu mjernici ili „vindeliri“ lakši posao, za koji treba malo više pameti, i okretnosti. Tako im je tesao i po mjeri zabijao znakove uz cestu, a znali su ga kamo i poslati. Tako je dosta bio uz gospodu, jer su kod ceste imali koji put posla i načelnik i bilježnik. Dobio bi Marko koji puta i po koju cigaru, pa čašu vina. A kako je bio, što smo već rekli, otvorene glave, pa i okretan, znao je koješta zgodno reći i zgodno se držati, pa su ga gospoda nekako rado imala, tako da se je ne samo on nego se je i njegov otac hvalio, kako gospoda Marka vole.

Pa i poslie, kad je cesta bila gotova, znali bi ljudi vidjeti Marka, kako dolazi k bilježniku. Znao je kod bilježnika biti i do kasno u noći, pa i onda, kad su gospoda bila vesela. A hvalio se, da i on s njima pije, i da sve sluša, što razgovaraju. Hvalio se, da on znade i to, kako i kuda idu gospoda noću po selu, pa da i on ide s njima. Ali je sviet govorio, da je Marko „fajn“ dečko. Osobito su to govorile mlade snahe i djevojke. A i bio je „fajn“, baš krasan momak nješto malašan, vazda zgodno obučen, počesljan i zafrknutih brčića, vazda dobre volje

i spreman na šalu, a dobar — kao dobar dan. Nikomu se nije nikad zamjerio, nikomu ništa na žao učinio ni rekao, pa tko ga ne bi volio, tko ne bi rekao, da je „fajn“ dečko!

Tako je došlo i vojničтво. Sve je žalilo za Markom, ali što ćemo! Proći će tri godine brzo, pa će doći i Marko, kako su došli i drugi.

Razumije se po svem tom, da je Marko i kod soldata bio „fajn“. On je dakako postao „šarža“, bome kapral. Ne znam, je li prošlo pol godine, kad je došlo do njega opet pismo. Pozdravlja on tu u pismu sve od najmlađega do najstarijega, sve po starom običaju, a na kocu piše: „Moj atres: An hern Marko Wračić Infanterist in k. k. Infanteri regiment Ercercog Leopold Nr. 53 post Gospić“. Braća, koja su pismo čitala, čude se, kako on to zna svoj atres i njemački napisati. Pa i svoje prezime ne piše već Wračić, nego nekako izcifrano Wračić! Za njeko vrijeme piše opet Marko, da je postao kapral i da je sad kod pionira. Sad se je potpisao još čudnije: piše Wratschitsch. A ima i još koješta u tom pismu, ili bolje: nema u tom pismu, što je prije znalo biti. Prije bi on pozdravljao i „strinu Doru“ i „tecu Janu“ i „ujnu Maru grbavu“ i „ujnu Maru šepavu“ (kad su dvie, mora im dati razliku onako, kako i doma), i sve redom poimence, baš od najstarijega do najmlađega. A sad više ne pozdravlja poimence, nego „sve skupa“. Bilo je radi toga i zamjere. Ali je bilo ne samo zamjere, nego i plaća, što nije pozdravio ni spomenuo njeke Kate, koja ga je čekala, dok se vrati iz soldačije. To je znalo cijelo selo, da ga ona čeka, jer drugačije ne bi ni pristojno bilo da ju u svom pismu spominje i pozdravlja. Ali sad o njoj ni spomena.

Pod treću jesen dođe od Marka pismo, u kojem piše, kada će se povratiti doma. Veseli se, što će se vratiti kući, ali su se svi začudili, kad je pročitano i to iz njegova pisma: neka mu ne šalju domaćega odijela!

To je pismo došlo iz nekakvoga gradića u Austriji, gdje je onda bila njegova regimenta. U tom gradiću upoznao se Marko sa kćerju nekoga krčmara rodom iz Moravske. Marko je s krčmarevom Karolinkom vazda pentao njemački, ali su se slabo razumjeli. Lako je bilo, kad je trebalo zatražiti pol litre vina. Ali je ovo dvoje imalo i većih razgovora, za koje im nije bilo dosta ono malo njemačkoga brundanja. Ali su se oni spora-

zumjeli: Govori Karolinka moravski (to je kao slovački, slično češkomu jeziku), a naš Marko govori hrvatski, pa su se razumjeli i te kako! A nisu si imali reći ništa manje nego to, — da će se uzeti.

Sad su nastali razgovori i razprave: Hoće li ona s njim u njegovu Brezovicu. Ona se je otimala i otimala, da ne će. Neka on ostane tu u Kremsu, gdje li su bili, ili neka ju odvede u Moravsku, pa će tamo već naći koru kruha. Ali Marko nije imao još volje, ni kuraže, da za uvijek ostavi svoju Brezovicu. Na to bi ga pitala Karolinka, kako je to tamo kod njih, a on joj je pripoviedao: kako ljudi u Brezovici živu, kako se nose, što i kako rade. To se je sve Karolinki činilo čudno, i nije joj se htjelo u Hrvatsku. Nije ni ona bila baš gospodsko diete, ali se je svejedno bojala svega toga. Čula je ona od Marka, da u Hrvatskoj žene same predu, tkaju i šivaju odjeću ne samo sebi, nego i svojim muževima. „Pa kakvo je to odijelo, što načini jedna takva seoska žena!“ znala bi se čuditi i srditi Karolinka. Kad bi oboje bilo dobre volje, znao bi joj Marko kazivati, kako će i ona njemu prestići i tkati, kako će močiti lan i konoplje, spravljati sieno itd., pa kad bi joj rekao, kako se sve to radi, mrgodila bi se Karolinka, kad i kad i rugala, tako da su se budući mladenci znali i posvaditi. Bilo je toga i više puta.

U to dođe doba, da Marko ide doma. S Karolinkom nije ništa stalno ugovorio osim to, da će doći po nju. Morao joj je obećati, jer je znao i vidio: ako ne dođe po nju, doći će ona k njemu, ali ne sama, nego i sa sinom svojim i Markovim. . . .

III.

Otac dočekao Marka u Zagrebu. I ako je Marko pisao kući, neka mu ne šalje domaće seljačko odijelo, ipak je to otac sa sobom ponio. Našao je sina u nekakvim uzkim hlačama, u vojničkoj „pluzi“ i kapi. Brže stane odmatati svoj svežanj: donio sinu opanke i sve, od pete do glave. Ali moj Marko na sve to ni pogledati! Možda bi ga otac bio i nagovorio i doveo momka k pameti, ali se tu desio i gospodin bilježnik iz Brezovice. Pisao mu Marko i molio ga, neka dođe radi „one stvari“ znate: s Karolinkom, što će i kako će? Tu sad udari bilježnik na staroga Wračića: šta on sili sina, da obuče seljačko odijelo!

„Pak čemu su — kaže — spodobne te široke platnene hlače, ti pantaloni! Pa kakva je to halja! Dajte mu rađe, stari, 15 do 20 forinti, pa neka si kupi kaput i šešir, pa neka se momak obuče, kako treba, kao pošten čovjek!”

Stari ga Vračić samo pogleda, a ne reče ništa. Mislio je: Da, imaš pravo. Tako su zbilja danas obučeni p o š t e n i ljudi, onako pošten, kako si ti pošten — lolo jedna!

Ali nije bilo druge: Stari je Vračić dao sinu do 20 forinti i sin si kupi kaput, šešir, nekakav štapić i još koješta. Ljudi, koji su ih vidjeli na kolih, mislili su, da vozi kranjca, a ne svoga sina. Dok su se vozili po gradu, bilo je Marku žao, što nije sjeo straga na zadnje sjedalo, kako se i voze gospoda. Bilo ga je stid uz svoga otca! „Misliti će još sviet, da sam mu ja sin, a onako ne bi znali...” Ali kad su se vozili uz poznata sela, tu mu je drago bilo, što su mu otca pozdravljali, a gdješto ga i zaustavljali. Već mu je bilo opet žao, što je ono mislio, da bi ljepše bilo straga sjedjeti. Ljudi su čudno gledali njegov kaput i šešir, a gdjekoji su i pitali: kako to, što je to? — tako da je Marku napokon dodijalo, pa bi bio bacio do vraga i švabski kaput i kranjske hlače. Sve se više stiskao k ocu: neka oni vide, da je on njegov, da je on naš...

Ali Marko već nije bio brezovički Marko. Ne samo to, što je on tamo u „Niderestrazu” (u donjoj Austriji) vidio sve drugačije i nekako ljepše, gospodskije, nego i ta sirotinja i oskudica u kući i u dvorištu, — sve mu je to bilo nekako mrzko. Ljutio se na blatne platnene široke hlače seljačke, ljutio se na opanke, ljutio se na ženske smiješne „poculice”, jer je sve mislio: A što će na to moja Karolinka.

Karolinka mu nije dala mira ni u danu, ni u noći. Sve je mislio na nju, na svoje obećanje i poštenje. A vidi: kako će ju dovesti u ovu svoju kuću, među ove djevere i nevjeste, pa među zaove! Sve će na nju gledati, kao na bijelu vranu, a ona — što će tu ona! Sve joj je tuđe i neobično, nikakvomu poslu, nikakvomu običaju nije naučena.

Marko u sto muka. Ide on dan na dan k svomu kumu bilježniku (bio mu bilježnik na firmi kum, onda dok su ga gospoda osobito voljela): bilježnik mu sve govorio, da što će se on mučiti i patiti plugom i motikom, pa još s onakvom finom

„civiliziranom” ženom, „nego — kaže — ja ću tebi priskrbiti, pa ćeš ti biti pisar, a poslie će ići dalje.”

Tako mu je govorio dan na dan. Međutim dolaze pisma od Karolinke. „Idi — piše — po mene, ili ću ti doći s djetetom.” Nije bilo kud ni kamo, piše joj Marko, neka se spremi na put, a on će ju dočekati u Zagrebu. Dočekao i doveo bome djevojku nevjenčanu u kuću. Pa ne samo nevjenčanu, nego i ono drugo. Mati i otac, braća i sestre, nevjeste i cijeli rod — da propadnu u zemlju od sramote i ruga, što se po selu govorilo. Ali ništa, svatovi, pa svatovi. Ali kakvi! Marko i kum bilježnik kažu, da što treba svih seljačkih komedija, nego mladenci sa dva svjedoka u crkvu, — pa mir i Bog! Jedan je svjedok bio dakako bilježnik, a drugi neki pisar. Njegdje kod židova u krčmi poslie vjenčanja nješto popili, a Marko s Karolinkom u Vračićevu kuću. Njeki su govorili, da bi se svuda morali svatovi tako obdržavati, kad je tolika sirotinja po svietu. Ali sav je ostali sviet, osobito ženski pravio od toga sprdnju cielu zimu.

IV.

Tko bi opisao sve ono, što je Marko s Karolinkom prepatio u svojoj kući! Zna se, koliko se u hrvatskoj kući pazi na mladu snahu: gleda joj se na svaki korak, kud se i kako se gane i obrne. Gleda se kako na njoj stoje skuti ili košulja, kako se je podpregla, kako se je počesljala. Paze na svaku njezinu rieč.

Karolinku je bilo dosta jedan put vidjeti, pa više nije trebalo ni paziti. Pa na što ćeš paziti! Ona nema ni domaće košulje, kao druge snahe, nema ni poculice, ništa! To i nije snaha. Pa kako govori! Mužu si kaže „moj Marek”. Kad se je za to doznalo, nije rugu bilo kraja. Kako se i ne bi tomu rugali, kad se u Brezovici kaže ženskomu „Marek” (Marica), a ona kaže mužu „Marek!” — „Da mu barem kaže: moja Marek”, — znale bi rugajući se reći jetrve, a i braća.

A koliko je bilo neprilike s njezinim redom u kući, kako ga ima svaka snaha! Nit se njoj htjelo mesti sobu i kuhinju, nositi vodu i drva, prostirati stol i t. d., niti je ona znala, kako treba. Onda joj je njezin „Marek” pomagao, ili mjesto nje sve to radio, — a onda eto novoga smieha i rugla, a onda i svađe.

Tu se je tek pokazalo, da „civilizirana“ Karolinka ne zna pošteno. Već je to bila sramota za cijelu kuću, što Karolinka nije „poštovala“ nijednoga mlađega djevera, nije nijednomu govorila „vi“. A kad je došlo do svađe, znala je tako mrzko odgovarati starijim jetrvam, pa djeverom, a i istomu svekru, tako da joj je svekar jednom malo ne glavu odsjekao, kad ga je poslala onamo, odakle je svaki čovjek teško izašao, i to jedanput samo u cijelom životu!... Jednom riečju: Karolinka nije ni u snu znala, što je to hrvatska snaha, i kako se ima vladati.

Kad je ono pred svekrom utekla u svoju komoru, nisu je više vidjeli. Približavalo se njezino vrijeme, a ona na Marka: neka ju vodi odavle, u bolnicu (špital). Jadni Marko, kud će, što će! Toliike su snahe u Vračičevoj kući porodile svoju djecu, samo njegova Karolinka mora u — špital! Od sramote i stida nije nikomu ni kazao, nego samo svomu kumu bilježniku, koji mu je još uvijek obećavao pisarsko mjesto.

Za koji dan odvezao Marko svoju Karolinku u obližnji grad i ostavio ju u bolnici, ali ni on se nije povratio kući. Sad je bio triezan, ali je odlučio, kao ono pred tri godine: S Bogom, Brezovice — za uvijek!

V.

Bio je u tom gradiću neki graditelj kuća, neki Grassi, po ocu Talijan. Marko je s njim služio kod pionira, i bili su dobri kamaradi. Imao je Grassi dosta posla i dosta radnika. Marko ode k njemu i umoli ga, ne bi li i njemu dao štogod zaslužiti. Grassi je poznavao Marka, da je okretan i izvrstan radnik, pa ga je primio na nadnicu.

Oh, što je taj jadni Marko prepatio! Prvo mu je bilo: treba platiti trošak za Karolinku u bolnici. Marko bi bio rado platio, ali nema. Bolnica poslala račun na obćinu, a obćina na Markovu zadrugu. Da ste čuli i vidjeli, što su braća i jetrve, kad je došao taj račun! Možete si i misliti. Dosta vam je kazati, da su se braća poradi toga tako na Marka razljutila i među se posvadila, da su se odlučili podieliti. — „Tko hoće imati svoju zbabnicu u špitalu, neka od svoga plati! Svakomu svoje, pa onda neka svaki svoje baci u Savu!“ — govorila su braća, a snahe njekoje to jedva dočekale.

Ali se naše diobe vuku, kao gladne godine, pa tako i ova. A Marku naopako. Treba tu u gradiću plaćati stan, treba sve kupiti: i brašno za kruh, i mast, i svaki zeleni listić, što ga treba za juhu. A hoće Karolinka i kave, a kavi treba šećera i mlieka. Marku da je i žganaca, ali od kuda! Sve ga zaboravilo i zapustilo, samo stara i slaba njegova majka znala bi kradom štogod metnuti u vreću, ili u torbu, pa poslati po kom svome Marku brašna, krumpira, slanine i svakoga domaćega dobra. A kad su za to braća doznala, eto opet svađe i grieha! Znala bi i sama majka doći k sinu i snahi. Plaćući bi gledala mršave ruke svoga Marka i jaukala nad njim: kako se muči od jutra do mraka, a za koga? Za onoga Talijana, koji mu ne daje ponesti ni trieske s onoga velikoga drvnjaka gdje Marko čitav božji dan teše! Eno nedavno htio Marko ponesti nešto triesća, pri čem bi Karolinka nešto skuhala, ali palir više, da se ne smije! Pita Marko Grassija, pa i on veli: Dragi, ne mogu dati! Ja triesće prodajem voz po pet forinti. Ne mogu, ne izlazi mi račun, drvo je skuplo!

Sve je to tužnim i suznim okom gledala Markova majka, a onda bi znala reći to sinu, to snahi: kako bi im bilo dobro doma, gdje se još ipak lakše živi. Marko je na to ponajviše šutio, ali nije Karolinka. — „A ni mrtva ne daj Bože da bi se tam vratila!“ — znala je reći rugajući se svemu, što je u Brezovici vidjela. Znalo je tu biti i svađe. Jedanput je pače Karolinka staru i slabu svoju svekrvu izbila i napolje izturala iz svoga stana! Rekla svekrva, da Karolinka nije Marku par, da bi on srećnije živio s Katom. Na to Karolinka kao pobiesnila! Bilo je tu vike, da su se susjedi strčali, a poslie Marku pripoviedali. On, kako je bio dobar, da u zemlju propane od žalosti i sramote. A kad je čuo, što mu je majka rekla Karolinki, prvi puta i njemu sine među očima, da mu Karolinka nije par. Sve bi bilo drugačije, da je on uzeo ženu prema sebi, a ne — Bog te pitaj od kuda, iz devetoga carstva. Ali je bilo kasno...

Počeo Marko misliti na dom, osobito kad bi čuo, kako sve ide u nazadak. Još se nisu podielili, misli Marko, još se može popraviti. „Idemo doma“, misli Marko. Karolinka se neka preobuče u hrvatsko seljačko odielo, živjet ćemo liepo, popraviti će se sve po malo. Ali Karolinka — ni da čuje o tom, pa opet svađa.

U to se Marku dogodi nesreća. Postavljali negdje rožnice na kuću, pa se Marku nesrećom omakla noga i on padne. Odnegli ga u bolnicu. Nije bilo pogibeljno, ali Marko nije bio pravo za posao ni onda, kad su ga pustili iz bolnice. Sad nije trebalo Karolinke mnogo nagovarati, da se povrati u Brezovicu: Najedanput stala ona govoriti, da oni tamo imaju „pravo“, oni tamo imaju dobiti svoj dio. „Dok se samo podielimo, makar kako to prepatila“, mislila Karolinka. „Bit ćemo u svojoj komori, pa što me za druge briga!“

Tako je i bilo. Premda je Marku bilo svaki dan sve to gore, tako da nije već ni ustajao s postelje, znao bi on po kojem djetetu pozvati k sebi otca, ili kojega brata, pa im govoriti: neka se ne diele. Karolinka bi samo mučala, ili bi izašla van iz komore, a kad bi se povratila, Bože se smiluj onda jadnome Marku! A nisu bile liene ni jetrve, osobito, kad je došao opet račun iz bolnice — za Markovo liječenje. Sad je došlo na red i ono, što je trebalo platiti za Karolinku, a još se nije platilo. Tko bi izbrojio sve to, što se je tu čulo! Dodijalo to i Marku, pa i on pomozu u svadi: da mu nisu složili svatbe, kao drugoj braći, pa neka barem to plate. A oni svi na njega: Pa zašto se nisi ženio onako, kao i mi drugi? A Marko je na to šutio. Htio je reći: Kad se nisam ženio s parom, kao vi drugi... Ali nije ništa rekao.

Jednoga dana eto eksekucije za bolničke troškove. Marku je bilo čitav dan zlo. Kad je došla eksekucija, u kući se podigla vika, psovke, kletve, osobito kad su panduri vodili kravu iz hlieva kroz dvorište. Najstariji brat naleti kao ris u Markovu komoru i vikne: „Meso si ostavio Talijanu, kosti si nam donio ovamo, a sad radi tebe i nas hoće da ogule! Što veliš, ti... Ne čuješ!“

Ali Marko ga zbilja već nije čuo...

*

Karolinka pere sad rublje od župnika do župnika i vodi još s djeverima pravdu za bolničke troškove i mužev dio za sina. Sin joj već u dvanaestoj godini i pase kod jednoga seljaka svinje.

Mali razgovori.

„SOCIJALNO PITANJE.“

Stalno je: nijedna se riječ danas toliko ne čuje i ne čita kao ova riječ: „socijalno pitanje“.

Kakvo je to „pitanje?“ — Tko pita? Što pita? Koga pita?

Znate, da se ono pita, što se ne zna. Naravski je, da ljudi nisu nikad svega znali, a niti ne će znati. Ali nikad, mislim, nisu ljudi toliko pitali, koliko danas. Danas su vam knjige i novine i razgovori školane gospode — to vam je puno samih „pitanja“.

Počnimo kod sebe doma, jer se piše i govori, da ima i „hrvatsko pitanje“. Tko bi znao na to pitanje odgovoriti, taj bi znao, što će biti od nas Hrvata: hoćemo li se kada sjediniti, ili će naša domovina postati madžarska županija; ili će doći Rus, pa će Hrvate Srbije i Crnogorce strpati pod jednu kapu; ili će Niemac poklopiti i Madžarsku i Hrvatsku; ili — što ja znam. To je „pitanje“, kako će to biti.

Ima dalje „iztočno pitanje“, pa tko bi znao odgovoriti na to iztočno pitanje, taj bi znao odgovoriti i na „hrvatsko pitanje“, jer se na jedno bez drugoga i ne može pravo odgovoriti. Ovo „iztočno pitanje“ muči ljude od onda, od kad su se Turci Osmanlije stalno nastanili u Carigradu. Pita se sad: Što će biti s Turcima? Hoće li ostati ovdje, ili će njihovo carstvo propasti? A ako propane, komu će biti sadašnje njihove zemlje, tko će tu vladati? To je to „iztočno pitanje“.

Ovakva „pitanja“ kao što je „hrvatsko“ i „iztočno pitanje“, — to su politička „pitanja“.

Ali ima ljudi, koji se za ovakova pitanja ne staraju, nego kažu: politika — to nije ništa, to je samo danguba i varancija.

Pravo i jedino pitanje — to je socijalno pitanje. Tko zna odgovoriti na „socijalno” pitanje, taj zna odgovoriti i na svako političko pitanje. Evo: Tko hoće znati, što će biti s Turskom, taj mora znati, kako stoji „socijalno” pitanje u Turskoj. Isto vrijedi za Hrvate, za Mađare itd.

Tako misle neki ljudi. A što je to onda „socijalno” pitanje?

Premda je to „socijalno” pitanje strašno veliko pitanje, tako da je o tom napisano na vozove knjiga i novina, ipak se može sa pet, šest, riječi odgovoriti na to: što je socijalno pitanje. Tko je gospodar čovjeku i imetku? — to vam je socijalno pitanje.

A poslie toga pitanja dolazi tisuću i tisuću manjih: Je li otac gospodar djetetu? Je li muž gospodar ženi? Je li vladar gospodar narodu? Jesu li gospoda gospodari narodu? Je li dobro i u redu, što jedni ljudi jesu, a drugi nisu gospoda? Je li u redu, što su jedni ljudi bogati, a drugi siromašni? Je li u redu? ...

A što ću dalje nabrajati! Sve, što koga tišti, i što se komu čini krivo, bilo od oca, sina, poglavara, gospodara i svakoga, s kim čovjek ima posla, — sve je to „socijalno pitanje”. S kim imaš bilo kakvoća posla, taj se latinski zove socij (t. j. drug); sve što spada na društvo ili kakovo „pajdaštvo”, je socijalno, pa zato i rieč socijalno pitanje. Po tom vidite, da se za „socijalno pitanje” može reći i ovako: Tko hoće odgovoriti na „socijalno pitanje”, taj hoće odgovoriti na to: kako se ima vladati čovjek s čovjekom.

„E, pa to već i djeca znadu! I djeca već znadu za onu: Što ne želiš, da tebi drugi čini, ne čini ni ti drugomu! Što se onda ljudi muče i traže odgovor na to „socijalno pitanje”?

Istina je. Nema čovjeka, koji bi se pred svijetom usudio reći, da nije pravedna ona rieč: „Što ne želiš”, itd. Po tom ne bi trebalo nikakvoća drugoga zakona, nego onaj jedini: „Što ne želiš, da drugi tebi čini, ne čini ni ti drugomu”.

Ali to bi bila samo — prodika, a znate, da prodika ne hasni ni svakomu desetomu. Sviet je sviet, a ljudi su ljudi. Čovjek zna i vidi, što je bolje, a čini ono, što je gore. Gdje se za to kaje, a mnogi se i ne kaje. Pa što meni hasni, ako se tko kaje, pošto mi je krivo učinio! Ne trebam ja tvoga kajanja, nego nije trebalo učiniti. Zato treba braniti, da se zlo ne čini, zato treba suditi onomu, tko je zlo učinio. Zato su zakoni, propisi, sudci, stražari,

poglavari, vlada, ciela država. Zato i oni, koji odgovaraju na to „socijalno pitanje”, izmišljaju nove zakone i propise, nove poglavare i nadzornike.

I tako, vidite, i ovo „socijalno pitanje” vodi napokon čovjeka u politiku, koja je mnogomu danas odurna. A odurna je zato, što mnogi ljudi nisu ljudi, što ne žive i ne vladaju se ljudski. Zato nije moguće, da bi tko na to „socijalno pitanje” mogao tako odgovoriti, da bi odmah sutra bilo sve dobro i svi ljudi zadovoljni. Ne! Zato treba prije svega naučiti ljude na ljudski život, a onda će biti bolji i zakoni, bolji poglavari, bolji gospodari, a bolji i sluge, — onda ne će ni to „socijalno pitanje” zadavati ljudem toliko brige.

Istina je: Ovo, što vam ja kažem, to nije liek, koji odmah pomaže i lieči sve bolesti, kao da je sve to šala. Ne, ljudski život nije šala. A ima ljudi, koji možda dolaze i k vama, pa vam govore, kako je na svijetu sve strašno i krivično, ali kako će oni sve to zlo kao za šalu odpuhnuti, samo čitajte njihov list, samo budite njihovi pristaše. I mnogomu zavrte glavom, jer teško maloj glavi, kad u nju dođe velika misao! A popraviti cijeli sviet — to je velika misao. Zato ima već i kod nas takvih malih glava, kojima je „socijalno pitanje” zavrtjelo glavom, pa lupaju ovamo i onamo. Čuvajte se toga i takvih ljudi. Takvo buncanje, bulažjenje i sanjanje, — to nije ni po čudi našem narodu. Hrvatska se pamet ne diže tako visoko, da bi htjela na jedanput popraviti cijeli sviet i soliti mu pamet. To su si, čini se, Niemci zabilili u glavu. Možda oni misle, da se i cijeli ljudski život daje urediti po nekome propisu i pravilu. Ne vjerujte! Čovjek se uči živjeti s ljudima cijeli život, a nije to — kao napraviti cipelu ili žemičku! Tako se ni zlo ni krivica, koje ima dosta u svijetu, ne daje uništiti i ukloniti na jedan put i po celom svijetu, nego po malo: najprije meti pred svojim vratima, onda svagdje, gdje imaš s ljudima posla, — budi čovjek, imaj obraz i dušu, i uči drugoga, da bude čovjek. Nigdje ne zaboravi, da si čovjek i svagdje traži svoje pravo, od oblasti i gospodina, kao od susjeda i ciganina. Gdje ne možeš sâm, dogovori se sa susjedima i prijateljima, pa radite složno, — samo nemojte misliti ni govoriti, da ćete preokrenuti sviet.

I to vam je moj odgovor na „socijalno pitanje”.

PRAVO I ZAKON.

Naravsko pravo. Svakomu čovjeku kaže razum i duša, što je pravo, a što krivo. A može se reći, da se većina ljudi, kad po duši misle, slaže u tom, što je pravo, a što krivo. Ovakvo se pravo zove naravsko pravo, jer naravska pamet kaže: to je pravo, a to nije.

Stalno pravo. Ali što to hasni, što čovjeku kaže duša, kad ima ljudi, koji nemaju duše, pak ne mare ni za pravo, ni za krivo! Ili ako i ne ćemo reći tako, da neki ljudi nemaju duše, svakako se može reći to, da jednomu kaže duša ovako, drugomu onako. Tu nema druge, nego će se ljudi pravdati i pogađati, dok se ne slože i ne pogode. Tako se složi danas ovaj s onim, sutra onaj s onim, za 10 godina ja s tobom, za petnaest godina ti s Petrom i t. d. I kad se god ljudi ovako pravdaju i pogađaju pa kad se ne mogu složiti, kaže jedan drugomu: Vidiš, kako se je ono složio Petar s Pavlom, ono je pravo, hoćemo i mi tako. I tako nastane s vremenom njeko stalno pravo, ni po mojoj, ni po tvojoj volji, nego po našoj i po drugih ljudi volji i duši. „Stalno” pravo zove se učeno pozitivno pravo.

Dobro je, ljudi se tako mogu složiti i pogoditi. Ali treba pogodbu i držati. Što sad, ako se tko ne drži pogodbe? Nije ti zgodno, da ga ti sam na to siliš, kad bi ti to i mogao, jer bi on mogao reći: Dragi to je sila, to nije pogodba. Zato treba njetko treći, tko će ljude siliti, da se drže pogodbe, ako se ne će držati dobre volje. Taj treći — to je vladar, vlada, oblast.

Razlika između naravskoga i stalnoga prava — vidi se odmah. Stalnoga prava nema, čuli smo, bez sloge i pogodbe, jer dok se ljudi ne slože, tu nema ništa stalna; dok svaki misli na svoju, može svatko imati ponješto pravo, ali to još ne veže nikoga — tu još nema govora o pravom pravu, jer nijedan nema prava ništa tražiti od drugoga, dok si ne obećaje, dok se ne pogode. Kad se ti pogodiš, ti si se možda i krivo pogodio, duša ti kaže, da je krivo, — ali sad već ne smiješ, sad već nemaš pravo bez nove pogodbe porušiti staru, a onaj drugi ima pravo tražiti od tebe, što ste se pogodili, pa makar tebi bilo po naravskom pravu sto puta krivo. To je ona prva i velika razlika među naravskim i stalnim pravom.

Učeni pravници kažu, da je ovo prava razlika među naravskim

i stalnim pravom. Gdje nema državne vlasti, nema stalnoga prava, t. j. samo ono je stalno pravo, koje brani i čuva državna vlast. Ovo je samo toliko istina, što su ljudi tako pametni, pak su se od početka starali, da se čovjek ne mora sam za svoje pravo sa svojim protivnikom svađati i klati nego su odredili, da im sudi njetko treći, a to je oblast (sud).

Običajno pravo. Čuli smo, kako je nastajalo stalno pravo, t. j. dugotrajnim običajem. Ljudi su znali svaki svoje pravo, to je učio sin od oca, ali toga nije nitko pisao. Takvo nepisano pravo zove se i „običajno” pravo. I danas ima još posvuda običajnoga prava, pa to pravo vriedi i pred sudom, ako nije ukinuto zakonom.

Zakonsko pravo. Ali s vremenom se je toga običajnoga prava toliko nakupilo, da se ni ljudi ni sudci nisu mogli spoznati. Zato su sve to skupili i složili, koješta možda dodali ili izostavili, pa ako to vladar proglasio kao zakon, to je onda bilo pisano ili „zakonsko” pravo. — Danas vladari, ili vladari i sabori slažu i proglašuju nove zakone.

Po tom vidite, da stalno pravo može biti i „običajno” (nepisano) i „zakonsko” (ili pisano).

Posebničko i „narodno” pravo. Ono, što ima čovjek pravo tražiti od drugoga čovjeka, to se pravo zove „posebničko” (ili „privatno”) pravo. Ali kako se može pogoditi čovjek s čovjekom tako se može i više ljudi, cijeli kraj ili cijeli narod pogoditi među sobom, n. pr. u tom: da će jedan drugoga braniti proti neprijatelju, ili da će se svima suditi po jednom pravu. Takvo pravo zove se „narodno” (ili „publično” ili „javno”) pravo. Takvoga prava nema, dok se ljudi ne slože pod jednim vladarom ili jednom oblašću, t. j. dok se ne slože u državu.

Tako n. pr. ako njetko ima pravo naslijediti (baštiniti) od koga imetak, ili ako tko ima pravo tražiti da mu se vrati dug, to je „posebničko” ili „privatno” pravo. To posebničko pravo sadržano je danas u „Građanskom zakonu”.

Imade li razlike između narodnoga i posebnikoga prava, — vidjet ćete, ako vam kažem ovo: Ako se ja s tobom pogodim za što bilo na svijetu (samo ako ne prevarim ja tebe, ili ti mene), — nijedna i nikakva oblast nema se pravo u to miešati, dok smo nas dva zadovoljni; istom onda, kad koji od nas traži svoje pravo kod vlasti, t. j. kod suda (kad „tuži”), — onda se ima u to pravo miešati oblast, koju država postavlja.

Ali ako tko učini kakvo zlo (n. pr. ukrade, ubije), vlast će ga danas zvati na odgovornost, pa makar ga nitko ne tuži: tužit će ga država. I to je glavna razlika među ova dva prava.

Ali je bilo naroda, koji su se tako vladali, da vlast nije zvala na sud ni ubojice, ako ga nije tkogod od roda tužio.

Državno i kazneno pravo. Rekli smo, da je „narodno” pravo (ili „javno” pravo) ono, kad se cijeli narod složi i pogodi: tako ćemo se vladati, to vriedi za sve nas i za svakoga.

Sad pazite: Ako se pita: tko ima pravo biti naš vladar i gospodar, tko ima pravo davati zakone, kakvo pravo ima svaki od nas u našem društvu, t. j. jednom riečju: kako smo si uredili vladu i državu, — onda se to pita za „državno” pravo. A ako se pita: Drži li se svatko zakona i kakvu dobiva kaznu ako se ne drži — to se onda pita za „kazneno” pravo. To pravo sadržano je u „Kaznenom zakonu”.

„Međunarodno” pravo. Kao što se može pogoditi čovjek s čovjekom, tako se može pogoditi i narod s narodom. Pogodba takva može biti i pismena, ili ustmeno ugovorena, ili samo običajem potvrđena, ali svakako je pogodba, i jedan narod ima od drugoga pravo tražiti, da se takvi običaji i ugovori drže. Takvo se pravo zove „međunarodno” pravo.

„Krivično” pravo. Kako ste vidjeli, stalnoga (pozitivnoga) prava nema bez pogodbe. Pogodba ta ne mora baš biti ni pismena, ni ustmeno baš ugovorena, nego je dosta, da ljudi zajedno živu, da imadu posla jedan s drugim, pa da se slažu. Učiniš ti meni tako, ja tebi ovako, pa je pravo meni i tebi, pa onda i našoj djeci — i tako eto nastaje pravo.

Ali tako može nastati i krivično pravo. Koliko puta se čovjek pogodi tako, da mu je krivo! Čovjek ili ne zna prosuditi, ili se boji zamjeriti, ili mu nije stalo, i tako mu ljudi čine krivo, a njemu je pravo, kao i onomu, koji mu sve pomalo uzima. Tako eto nastaje među ljudima krivično pravo.

O tom „krivičnom” pravu ne govore učene pravničke knjige, ali da ima krivičnoga prava — o tom nema sumnje.

„Čovječja” prava. Ali ljudi gledaju i sude, pa vide, da taj i taj ima krivično pravo. Što sada? Trpi se, mrmlja se, a može bome doći i do bune. Tako su n. pr. negda velikaši, plemići (vlastela) i svećenici imali to pravo, da nisu plaćali poreza, da su smjeli svojim podložnikom suditi, da su im podložnici (kme-

tovi) morali badava raditi i t. d. Kad su to ljudi spoznali n. pr. u Francezkoj, onda je nastala buna (revolucija). Saslao se narod u skupštinu, pa je dokončao da su sve to krivična prava, pa da se moraju ukinuti. „Što mene briga — govorili su na priliku — što je moj otac bio tvoj rob i sluga! Zato ne moram biti i ja. Svaki čovjek ima nekakvo pravo odmah, kad se rodi, bez ikakve pogodbe.”

I tako su narodne skupštine po svijetu počele postavljati i pisati u zakon „čovječja” prava.

Pa kakvo je to pravo, koje ima svaki čovjek? Francezka narodna skupština postavila je prije 111 godina kao prvo čovječje pravo ovo dvoje: 1. Svaki se čovjek rodi slobodan i ima jednako pravo, i to mu ostaje. — 2. Svakoj državi je zadaća čuvati naravska prava svakoga čovjeka, a ta prava jesu: sloboda, imetak (vlastništvo), sigurnost i pravo odpora ili protivštine protiv svakomu samovoljnomu ugnjetavanju.

Danas nema, mislim, nigdje zakona, u kojem bi bila popisana ova „čovječja” prava. Mjesto „čovječja” prava kaže se danas „glavna (ili „obćena”) državljanska prava, pa za državljanu, koji su pod bečkom vladom, ima zakon, u kojem su ta glavna prava sadržana. Po tom zakonu, „svi su državljani pred zakonom jednaki” (kaže § 2), svi mogu dobiti državnu službu (§ 3), slobodno se sele i izseljuju (§ 4), ukida se tlaka i svako podložništvo (§ 7) i t. d. Tamo pod Bečom imaju i posebni „zakon za zaštitu osobne slobode”. Po tom zakonu ne smije te nitko zatvoriti bez naloga od sudca, pa i sudac mora kazati razlog.

Ima li razlika između prava i zakona? Ljudi miešaju pravo i zakon. Ali ima i tu razlika.

Kažem po treći put: nema prava bez pogodbe, bez privole. Zato, da nastane pravo, potrebna su barem dvojica, dvie volje. Pamтите: pravo postaje, pravo se radja, pravo je živo, jer čovjek čuti i osjeća svoje pravo, on zna za svoje pravo.

A što je zakon? — Pitajmo se najprije: Kako postaje zakon? — Ovako: 1) Ili se popiše običajno pravo, pa je to sad pisano pravo ili zakon, 2) ili vladar (kralj, car) postavi zakon narodu, 3) ili sabor s vladarom postavi zakon narodu.

Je li i to sve pogodba? — Jest. Ono prvo svakako je pogodba. Ono drugo i treće također je pogodba, jer ako narod ne

privoli na zakon, zakon će se držati jedan čas samo silom, a napokon će se morati ukinuti.

Ali vidite li razliku? — Ne vidite, ja ću vam kazati: Zakon, što ga daje vladar, ili zakon, što ga daje kralj i sabor, — taj mnogomu čovjeku daje pravo, za koje ni ne zna, — nego s vremenom uči; a kad se nauči i kad na to privoli, onda i zakon postaje pravo. — I to je razlika između prava i zakona. Ta razlika može biti i velika.

I za naš narod vriede mnogi zakoni, koji davaju narodu kakvo pravo, a narod za to tobože „svoje“ pravo ni ne zna! A to je zato, što su k nama prenesli pravo drugih naroda, tuđe pravo.

Ovo je naša velika nepravilika.

(»Božićnica« 1902. Domova knjižnica. Svezak 2. Zagreb 1901. Str. 67.—76.)

Imena godine, mjeseci i dana u različitim narodima.

U HRVATA.

Neodređeno vrijeme. Za neodređeno vrijeme, t. j. za svakvo vrijeme imamo mi Hrvati više rieči, i to: vrijeme, doba, čas, rok, hora. Ipak sve ove rieči ne znače jedno, ali tko znađe hrvatski, tomu to ne treba razlagati. To je samo toliko, da je spomenuto, jer će nam ove rieči biti poslie potrebne, kad budemo drugo razlagali.

Godina ili ljeto. To znate, što je. Samo treba spomenuti, da nekogi Hrvati kažu i daždu (kiši) godina, a ljeto obično znači samo onu dobu godine, kad je vruće. Njeki misle, a nije teško ni vjerovati, da se ljeto zato tako zove, što onda najviše kiša lieva.

Dobe u godini zovu Hrvati: proljeće ili pramaljeće ili protuljeće, ljeto, jesen i zima. Proljeću kažu naši Slovenci spomlād.

Mjeseci — to znate, kako se zovu; napisani su vam redom sprieda u koledaru.

Vriedno je samo spomenuti, da su negda Hrvati oko Zagreba brojili mjesece (a neki ih seljaci i sad još broje) ovako:

1. Prosinac i Predzimac, 2. Siečanj (Sečen), 3. Sušac, 4. Mali Travanj ili Jurjevščak, 5. Veliki Travanj ili Rožnjak ili Filipovščak, 6. Klasanj ili Duhovščak, 7. Srpanj ili Jakopovščak, 8. Kolovoz ili Velikomašnjak, 9. Malomašnjak, 10. Listopad ili Miholjšćak, 11. Studen ili Svesvećak, 12. Grudan (Gruden). Odmah se vidi, da su ona druga imena dobili mjeseci po svetima: po sv. Jurju, po sv. Filipu, po Duhovima itd. Slično zovu mjesece naši Slovenci još i danas.

Ova imena mjeseci, kojima se mi danas služimo, odredili su za celi hrvatski narod naši preporoditelji tamo prije Jela-

čičeve godine (1848). Zato sve, što se od našega plemena broji k Hrvatima, to broji mjesec ovako. Srblji n. pr., koji imaju isti jezik, kao i mi, ipak broje mjesec onako, kako su ih brojili Latinci (Rimljani), t. j. Januar, Februar itd.

Dani u tjednu. Mjesec ima 4 sedmice, 4 tjedna i 4 nedjelje, t. j. 4 puta po sedam dana. Mi Hrvati počimamo brojiti dane u tjednu s ponedjeljkom, zato je ponedjeljak 1., utorak 2., srieda 3., četvrtak 4., petak 5., subota 6. i nedjelja 7. dan u tjednu.

Ovi su dani dobili ovako svoja imena: Ponedjeljak je po nedjelji. Utor ili vtor u starom jeziku našem znači isto, što i „drugi“. Srieda bi morala biti sredina tjedna, pa i jest u sredini po židovskom brojenju, jer židovi počimaju s nedjeljom, a svršavaju sa subotom. Židovsko brojenje primili su i drugi narodi, pa i Niemci, koji četvrti dan poslie subote zovu mitvoh (mittwoch), pa su i naši stari tako nazvali četvrti dan poslie subote, ne pazeći na to, što su počeli u početku brojiti s ponedjeljkom, a ne s nedjeljom. Četvrtak i Petak sami kažu, zašto se tako zovu. Subota je nastala od židovske rieči šabbath, pa su to ime primili baš svi kršćanski narodi. Nedjelja se zove po tom, što se na taj dan ništa ne djela, a prvi su ju tako nazvali kršćanski Grci u svom jeziku (aprakos); isto znači i židovski šabbath.

Ura ili sat (sahat) — to je 24. dio dana. Naša rieč ura postala je od latinske rieči hora, a rieč sahat primili smo od Turaka. Šestdeseti dio ure zovemo čas (to je minuta), a 60. dio časa zovemo časak (to je sekunda); to je tren ili hip.

U OSTALIH SLOVJENA.

Godina. Rusi zovu godinu god, Česi i Poljaci rok. Dobe u godini zovu svi slično kao i mi Hrvati, samo što proljeću kažu vesna. Razumije se, da malo drugačije izgovaraju te rieči. Tako Rus kaže osenij mjesto „jesen“, Poljak kaže ljato mjesto „ljeto“ i vjosna mjesto „vesna“.

Mjesec zovu Rusi tuđim, t. j. latinskim imenom, samo njekeje malo drugačije izgovaraju, i to ovako: Janvarj, Fevralj, Mart, Aprjelj, Maj, Junj, Julj, Avgust, Sentjarbrj, Oktabrij, Nojabrij, Dekabrij.

Česi i Poljaci imadu svoja imena, i to Česi ovakva: 1. Leden, 2. Unor, 3. Duben, 4. Brjezen (oni pišu „březen“, a izgovaraju kao: bržezen), 5. Kvjeten (t. j. „cvjetanj“), 6. Cerven, 7. Červenec, 8. Srpen, 9. Zari, 10. Rijen (t. j. rujanj), 11. Listopad, 12. Prosinac, — a Poljaci ovako: 1. Stičenj, 2. Ljuti, 3. Marec (t. j. latinski Mart ili Marc), 4. Kviečenj (t. j. „cviećanj“, kao i češki 4. mjesec), 5. Maj (tuđe ime), 6. Červiec, 7. Lipec, 8. Sierpienj (t. j. srpanj), 9. Vrjesienj, 10. Paždernik, 11. Listopad, 12. Gruđenj.

Kako se vidi, njekeji se mjeseci zovu slično kao i u hrvatskom narodu, samo što dolaze za jedan mjesec kasnije. Tako je n. pr. poljski Lipiec sedmi, a naš Lipanj je šesti; češki i poljski Srpen ili Sierpienj je osmi, a naš Srpanj je sedmi mjesec itd. To nije nikakvo čudo, a to zato, što su Poljaci i Česi od nas više na sjeveru, pa kod njih lipa cvate kasnije, i mi smo već davno sa srpom i sa žetvom gotovi, oni istom bruse srpove, pa dok oni mašu srpom, mi već po liepu kolovozu vozimo drva za zimu; mi beremo grožđe za rujno vince u „rujnu“ mjesecu, a kod njih se tek žari; a kad je kod nas već listopad, onda je njima rujanj; napokon kod njih još lišće pada, a nama je već studeno: sve kod nas prije, kod njih kasnije.

Dane u tjednu zovu i svi ostali Slovjeni, kao i mi, samo ih opet malo drugačije izgovaraju. Samo Rusi kažu nedjelji uskresenje, t. j. „uskrsenje“, jer je taj dan Isus uskrsnuo. Tjednu kažu Česi i Poljaci tیدن (dva tidna itd.), a Rusi nedjelja.

Uru ili sât zovu Rusi čas, a Česi i Poljaci godina (češki hodjina, poljski godjina).

U OSTALIH NARODA.

Latini ili Rimljani zvali su mjesec ovako: 1. Januarius, 2. Februarius, 3. Martius, 4. Aprilis, 5. Majus, 6. Junius, 7. Julius, 8. Augustus, 9. September, 10. October (reci: oktober), 11. November, 12. December.

Ali nisu tako brojili u početku, nego su u početku brojili samo 10 mjeseci (kako ćemo još čuti) i to su ih zvali onako, kako je gore rečeno, samo nije bilo Junijsa ni Julijsa, ni Augusta, nego je mjesto Junijsa bio Sextilis (reci: sekstilis) i dalje Sep-

tember itd. do kraja. Ovo je vrijedno spomenuti zato, što posljednjih pet mjeseci (poslie Maja) imaju imena po brojevima. Latinski se broji od pet dalje ovako: sex (seks, 6), septem (7), octo (okto, 8), novem (9), decem (10), — pa se svakomu broju dodalo -ber, a broju sex (šest) dodalo se -tilis, kao da bismo rekli: Šestak, Sedmak itd. A to je opet vrijedno znati zato, što na pr. „September” znači „Sedmak” ili sedmi mjesec, a nije danas sedmi, nego deveti mjesec, a isto tako „October” znači „Osmak” a nije osmi, nego deseti mjesec.

Kako je to i zašto je to? Tako: Dok su Rimljani brojili samo 10 mjeseci, bio je doista September sedmi, Oktober osmi, November deveti, a December deseti mjesec; ali kad su poslie između petoga i šestoga mjeseca umetnuta još dva, onda je September bio deveti mjesec, Oktober deseti itd.

Ova latinska imena primili su poslie malo ne svi evropski narodi.

Prvi dan svakoga mjeseca zvali su Latini Kalende (Calendae), pa je od toga nastala rieč Kalendar ili Koledar.

Dane u tjednu zvali su Latini po suncu, mjesecu i po zvijezdah, i to nedjelju po suncu, ponedjeljak po mjesecu, utorak po zvijezdi Martu, sriedu po Merkuru, četvrtak po Jupiteru, petak po Veneri i subotu po Saturnu.

Ostali narodi u Evropi primili su latinska imena mjeseci, a isto tako i imena dana u tjednu. Tako n. pr. kažu Talijani ponedjeljku Lunedì, a Francezi Lundi, a to znači „mjesečev dan”, utorku kažu Tal. Martedì, a Fr. Mardi, a to znači „Martov dan”. Nedjelju zovu Talijani Domenica (Francezi: Dimanche, izg. dimans), što znači „Gospodnji dan”.

I Nijemci zovu nedjelju po suncu, t. j. Sonn-tag (t. j. „Sunca-dan”), ponedjeljak po mjesecu: Montag (Montag), a ostalim danima dali su imena njegdašnjih svojih krivih bogova, samo četvrti dan poslie subote zovu Mittwoch (reci: mitvoh), a to znači „sredina tjedna”), a dan prije nedjelje zovu po židovskom Sams-tag (t. j. „Sabat-tag”).

Francezi su poslie bune ili revolucije (prije 100 godina) bili ukinuli kršćanski koledar (nisu ni godina brojili od rođenja Isusova, nego od početka bune i republike), pa su i mjesece i dane okrstili posve novim imenima. Ali to se je poslie opet preokrenulo i svijet je zaboravio i nove mjesece i nove dane.

Što je to koledar?

»NEBESA SU KNJIGE OD VIEKA.«

Doba. „U koje doba se je to dogodilo?” — Tako se i slično pitaju ljudi i odgovaraju: U zoru, rano u jutro, a podne, prije sunca zahoda, poslie sunca zahoda, u noći, o po noći, poslie ponoći. — Sve se to računa po suncu, po „dragom” sunašcu, koje nam s neba svieti. I dok ono svietli, dotle je dan. A kad sunce ne svietli, onda je noć, — to znadu i djeca.

I to je prvi početak tomu, kako se računa doba: po danu i po noći. Od kad ima svieta i vieka, dolazi iza dana noć, a iza noći dan. I jedan dan i noć — to su ljudi opazili — upravo tako dugo traje, kao i drugi dan i noć: ako je dan kraći, noć je duža, a ako je noć kraća, dan je duži. Od svanuća do svanuća sunca, ili od dana do dana — jednaka je doba, što svjetla što tmine.

Dan i noć — traje, dok „sunce obiđe zemlju”, — mislili su stari, a mislite i vi, koji niste čuli u školi: da ne obilazi i ne dvori sunce nas jadnika, nego da se ova hraniteljica i majka naša Zemlja, — ona se jedna vrti i okreće suncu sad jedno, sad drugo svoje tužno lice, ne bi li joj se smilovalo i ogrijalo joj sad ovu, sad onu dječicu. Ta znate, da je zemlja puna svieta, braće naše: jedni smo joj na mršavim grudima, druge nas nosi na izmučenim leđima, jedni smo na ovoj, drugi na onoj strani svieta. Pa kakva bi to majka bila, kada bi samo jednu svoju djecu na suncu grijala! Nije takva naša majka Zemlja: Ona grije na suncu nas jedne i druge. Ali nije ona kriva, što jednima sviće, dok se drugima smrkava.

Tjedan i mjesec. Kad bi čovjek živio samo od dana do dana, kad se ne bi starao ni za ono, što je bilo, ni za ono, što će biti,

onda bi mu bilo dosta samo onaj račun: na dan i noć. Ali vi znate, da nije tako. Vi znate, da se čovjek više postara i posiedi u brizi za svoju djecu, nego za sebe, t. j. više za ono, što će biti, kad i njega već ne će biti, nego za samoga sebe. Tu već nije dosta dan i noć, kad treba i na dalje misliti i vrijeme računati.

I za taj račun našao je čovjek otvorenu knjigu pod šatorom božjim, po kojem šeće i sprohađa se bliedi mjesec. Opazio čovjek od starine, da bliedi taj noćobdija svaki osmi dan mienja bliedo svoje lice. I ono vrijeme, od miene do miene, to je tjedan ili nedjelja dana. Židovi su prvi valjda počeli slagati dane u sedmice, i to po nauku svoje vjere, a to je i naša vjera: da je Gospod Bog šest dana stvarao sviet, a sedmi je dan počivao.

Ali i to je malen račun. Ta što je to tjedan u životu jednoga čovjeka, a kamo li ciele obitelji! Ništa nije bilo lakše, nego paziti na mjesec, pa eto ti od mladoga do mladoga mjeseca — mjesec dana.

A koliko je to dana? — Tu se sad počimaju računi mutiti. Već se ni tjedan ne slaže posve s mienom mjeseca, a tako ne izlazi podpuni broj dana ni od mladoga do mladoga mjeseca. Ali ostavimo to za čas, pa idemo dalje.

Godina, ljeto. Što smo do sad čuli, za sve to ne zna i ne može znati spavač, koji ne vidi sunca, niti mjeseca. Ali ovo, što ćemo sad reći, to je morao i spavač osjetiti.

Čujte! Recimo: zlo vam je urodilo, muka vam se nije naplatala. Ne dao mi Bog biti u vašoj koži, kad se ono stanete za šijom česati, jer vam djeca nemaju kruha, pa vas sve pitaju: „Čačko, koliko je do novih šljiva?" Ej, dobro li vi pazite, hoće li skoro mjesto sniega udariti godina! Ili možda ne znate, kako naš narod u njekim našim krajevima kaže kiši ili daždu — „godina“?

Znali, ne znali, svejedno. Ali to znate, kao što iza oblaka svagda prosja mlo sunašce, i to onda sto puta milije, tako i iza hude i mrazne zime dolazi ljeto. Ono nam i jest, što jest, ono nam je sve. Ostalo vrijeme između jednoga i drugoga ljeta — to se pravo i ne računa, nego je sve zajedno „ljeto“, a to zato, što kad ljeto prođe, kao da je sve prošlo, — prošlo je ljeto dana ili godina dana. Zna, da mnogi naš sviet kaže „ljeto“ mjesto „godina“, t. j. čitavo vrijeme, ili svi dani od

ljeta do ljeta — to je „ljeto dana“. A to je već mnogo dana, toliko, da se je toga često teško dočekati.

Vrijeme. Eto, tako je božje nebo otvorena knjiga za svakoga, pa i za onoga, koji se u ljudske naše knjige ne razumije. Ta božja knjiga ne laže, njezini su računi čisti i čvrsti, vazda isti, od kad ima svieta i vieka. Od kad ima svieta i čovjeka na svietu, čovjeku sviće dan i smrkava se noć, sve po četiri puta obnavlja se i mienja mjesec, diže se i spušta sunce, te sad „žarko sije, ali hladno grije“, a sad opet žari i pali, sije i grije, a čovjeku-težaku rod zrije. I tako se to obnavlja i ponavlja od vjekova u vjekove. A s tim je ponavljanjem čovjek svezao i spojio sav svoj život, sve svoje trude i pute, sve svoje nade: po toj i u toj nebeskoj mieni čovjek živi, jer po njoj broji i računa dobu i vrijeme. Vrijeme je miena.

A ova miena — to nije, mislim, bez dobrote i mudrosti Božje. Da vam kažem: Promislite, kakav bi to bio život, kad bi bez prestanka bio dan, ili bez kraja noć! Ja mislim, da bi čovjek očajao, kao putnik, koji ide putem, a ne vidi uz put ni trna, ni grma, niti vidi putu kraja! A kako bi tek bilo, kad na nebu ni pod nebom ne bi bilo nikad nikakve miene, nego mjesec vazda jednako pun, ili krnjast, sunce vazda jednako visoko i jednako toplo, ili hladno, a sve vazda i do vieka na jednome mjestu! Vazda jednako sunce, jednak vjetar, jednako vrijeme! Tko bi se poslie mraka veselio zori i bielome danu, tko poslie bliede mjesečine žarkome suncu! Tko bi se nadao novome svanuću, da popravi, što je jučer sagriješio! Tko bi se radovao novome ljetu i u njem novom rodu!

Ne, to i ne bi bio život, ili ako bi čovjek i živio, taj bi život bio kao san bez probuđenja, život bez preporadanja.

A ovako, kako je to sada od Boga određeno, čovjek se bez prestanka budi i preporuča s nebom i zemljom zajedno: Na nebu i na zemlji novi dan, novi mjesec, novo ljeto, — a u čovjeka nova snaga, novi rad i novi rod — i nove nade. Samo u mieni i promjeni je život. Ali gle: I ta miena i promjena i ona se ponavlja bez prestanka. Pa kako to, da i ona ne dosadi čovjeku?

Ne dosadi, jer je čovjeku smrt za vratom. Svaki večer, kad mu smrkne misli: Ustat ću ranije! Svake zime misli: U novom ljetu sijat ću drugačije! Ali badava: Nikad dosta ne

urani, nikad tako dobro ne posije, a da ne bi moglo bolje biti! I sve se uči i muči, sve snuje i kuje, i sve mu je premalo i dana i godina, jer vidi, da još nije dosta mudar. Pa kamo bi mu onda dosadilo! I da nema smrti, živio bi rado, dok bi po njem mahovina rasla, kao ono Koren-kovač. Pa bi možda i svakomu čovjeku dosadio i dodijao život, kako je dosadio i tomu Korenkovaču. To Bog zna!

Vječnost. Pa se je Bog i za to u mudrosti svojoj postarao: Umrijeti nam je, usnuti nam je!

Je li za uvijek?

Znate, što nas uči vjera: da ćemo se po smrti probuditi. Tako vjera. A i razum i misao sama napućuje nas na ovo: Ako nam je dobri Bog čitav ovaj svijet tako uredio, da smo se za cieloga života na zemlji budili, da nam je vazda iza mraka svitalo, tako da si čovjek već i ne može pravo pomisliti sanku bez ustanka, kao ni zore bez danka — onda nam je još lakše vjerovati, da će nam na drugom svijetu i opet svanuti novi dan.

Taj će novi dan biti bez noći, bez prestanka, bez promjene. Tu više ne će biti miene, zato to više ne će biti ni vrijeme, to će biti — vječnost. To ne će više biti ni život, kakav je na zemlji. A kakav će biti, to već nije naš posao da naučamo.

*

Sve ovo, o čem smo se do sada razgovarali, to je bio samo račun na pamet o koledaru. Ali vi znate, da vrijeme ima svoj rok, a to se ne računa na pamet, nego po strogom koledarskom računu. Zato ćemo sad početi malo strože računati.

MJESEČNA I SUNČANA GODINA.

Nemojte misliti, da vi sve ovo znadete, što sada evo dolazi. Čitajte, pa ćete vidjeti, da nešto znate, ali nešto i ne znate.

Dan. Ono vrijeme, što prođe, dok se zemlja jedan put okrene, ili drugačije — po staru i obično — govoreći: dok sunce opet dođe na isto mjesto, to je dan i noć, ili kraće dan. Dan diele ljudi na 24 jednaka diela i jedan takav dio to je ura ili sat.

Mjesec. Ono vrijeme, što prođe od jedne mjesečne miene do druge (na pr. od uštapa do uštapa), zove se mjesec dana,

ili kraće mjesec, a traje 29 dana 12 sati 44 časa i (blizu) 3 časka (sekunde), ili kraće 29 i $\frac{1}{2}$ dana. Nješto manje (za 2 dana i 4 sata manje) treba mjesec, dok jedan put obiđe oko zemlje.

Godina. Ono vrijeme, što prođe, dok zemlja jedan put obiđe oko sunca, ili dok sunce opet upravo na istome mjestu na nebu ugledamo, to se zove godina dana, ili samo godina. To vrijeme traje 365 $\frac{1}{4}$ dana i to je sunčana godina.

Ljudi nisu dugo znali pravo izračunati, koliko dana traje godina. To nije čudo, jer je to dosta teško to i sami znadete. Istina je, nije teško znati i opaziti, da je prošla godina i da je opet došlo novo ljeto. To svatko zna, jer svatko vidi, da je sunce opet onako visoko, kako je i lani bilo i da opet žari. Ali tko zna, kada je i na koji dan upravo onako visoko i na ono mjesto došlo, gdje je lani bilo u to doba?

To je ono, što je teško, pa zato ljudi i nisu iz početka računali godine po suncu, jer nisu pravo znali, kad bi počeli, a kad bi svršili.

Mjesečna godina. Lakše je bilo računati na mjesece. Tko dobro pazi, pa si još i bilježi, lako može sračunati, da od miene do miene prođe 29 $\frac{1}{2}$ dana. Lako je pomišljati, da su ljudi dugo računali samo na mjesece, pa svakomu mjesecu dali i ime, kao mi: Siećanj, Veljača i t. d.

Sve je to istina, ali je opet istina i ovo: Ako ljudi nisu pravo znali, kada se po suncu počima nova godina, morali bi biti baš sliepi i gluhi i pospani, kad ne bi opažali, kako se ponavlja proljeće, ljeto, jesen i zima, ili u kratko: kako se ljeto ponavlja.

Pa što onda? Čujte, što onda: Broje ljudi liepo mjesece. Recimo, da su počeli, kao i mi, negdje oko Božića, kad dan počne rasti, pa liepo broje: Siećanj, Veljača, Ožujak i tako redom. Kad su došli do dvanaestoga mjeseca, vide oni, da je opet zima i sve drugo, kako je i lani bilo. Hoće li brojiti i dalje mjesece: trinaesti, četrnaesti, petnaesti itd. bez kraja? Ja mislim, da nitko nije bio toliko bez pameti, nego su svi s vremenom rekli: Ostanimo u jednom ljetu, pa počnimo od nova brojiti mjesece. Kako i ne bi, kad smo rekli, da bi onaj morao biti sliep kod očiju, koji ne bi pazio na to, da se ljeto ponavlja.

Tako su ljudi ostali kod dvanaest mjeseci, ni više, ni

manje, jer zbilja za 12 mjeseci dolazi novo ljeto. Dvanaest mjeseci po $29\frac{1}{2}$ dana — to je 354 dana, i to se zove mjesečna godina.

SLOGA IZMEĐU MJESEČNE I SUNČANE GODINE.

U mjesečnoj godini padaju isti mjeseci u različno doba godine. Do sada znamo i pamtimo ovo troje: 1) ljudi broje vrijeme po mjesecu t. j. po mieni mjeseca; 2) čovjek opaža, da se ljeto ponavlja; 3) u jedno ljeto ne ide više od dvanaest mjeseci tj. dvanaest svih mjesečnih miena.

Ali su ljudi s vremenom opazili i ovo četvrto: Za dvanaest mjeseci ipak se ljeto podpuno ne obnovi t. j. 12 mjeseci (po $29\frac{1}{2}$ dana) traje samo 354 dana, a ljeto se obnovi za $365\frac{1}{4}$ dana. Ovo se ne slaže.

A kad se ovo ne slaže, nema druge, nego ovo: ili ne paziti na sunce (t. j. ne paziti na proljeće, ljeto, jesen i zimu) nego se ravnati po mieni mjeseca, — ili pak paziti samo na sunce, a ne paziti na mienne mjeseca.

Tako se i radi. Arapi n. pr. računaju samo na mjesece i to na prave mjesece po $29\frac{1}{2}$ dana. Ali što vidimo kod njih? Vidimo to, da kod njih pada n. pr. mjesec Prosinac jedne godine u zimi, druge godine pada već bliže proljeća, a za 16 godina t. j. kad se ovih 12 mjeseci ponovi 16 puta, pada mjesec Prosinac usred ljeta!

Istina je, i tako se vrijeme može na vlas računati, ali je to ipak nepravilno. A nepravilno je to zato, što su ljudi ipak naučnici na račun po ljetu, tj. po suncu i po sunčanoj godini. Najveća je tu nepravilnost to, što se ovakva mjesečna godina nikad ne počima u isto doba, nego svake godine u drugo doba: jedan put se počima u ljetu, za 7—8 godina se počima u jesen i t. d. Ako vam se hoće, brojite redom 12 mjeseci po $29\frac{1}{2}$ dana, pa onda opet od nova, pa ćete poslije više godina vidjeti, da je tako. A nisu ni naši stari odmah opazili, nego su se dugo motali, dok su na to došli.

A kad su na to došli, počeli su misliti ovako: Ne možemo pustiti računa po mjesecu, jer smo na to naučnici; od ljeta do ljeta mjesec se ipak 12 puta podpuno obnovi, i ako u ljeto dođe još nešto od trinaestoga mjeseca. Treba dakle zadržati dvanaest

mjeseci. Ali kako ćemo to složiti s podpunom sunčanom godinom, kad 12 mjeseci traje 354 dana, a godina traje $365\frac{1}{4}$ dana? — Uredit ćemo ovako:

Gradanski mjeseci. Već je i to nepravilno, što se četiri mjesečne mienne ne mogu brojiti na cijele dane. Gledajte na str. 16 onu skrižaljku, pa ćete vidjeti, da je mlađ jedan put u jutro, drugi put o podne, treći put na večer, pa u noći. A ljudi su naučnici najviše računati na dane. Što ćeš sad reći: koliko mjesec ima dana, kad se ne može na cijele dane računati?

Tu nije bilo druge, nego se je učinilo ovo: Odredilo se je, da jedan mjesec ima 29, a drugi za njim 30, pa opet 29 dana i tako redom. I tako je izašlo, da je na svaki mjesec došlo $29\frac{1}{2}$ dana. Ali to su bili mjeseci, kod kojih se već nije pazilo na mieniu, to su već gradanski mjeseci, jer su se po tima mjesecima ravnali građani, t. j. ljudi u svom poslu i računu.

Umetni mjeseci. Ali da se složi i 12 takvih mjeseci (koji zajedno imaju 354 dana) sa sunčanom godinom, koja ima $365\frac{1}{4}$ dana, umetali su Grci i Rimljani iza nekoliko godina po još jedan mjesec. Tako su Rimljani umetali svake druge godine jedan mjesec, koji je imao sad 22 (t. j. 2 puta 11 dana, da se izravna 2 godine), sad 23 dana (da se dopuni još ona $\frac{1}{4}$ dana). Drugi su opet kojekako drugačije krpali i umetali mjesece. To su bili umetni (ili umetnuti) mjeseci.

JULIJEV ILI STARI KOLEDAR.

Što je to „stari” koledar? Radi ovakvoga umetanja i krpavanja nastala je s vremenom velika smutnja i smetnja. Nije dosta bilo, što se mjeseci nisu svake godine jednako slagali sa sunčanom godinom (jer je po imenu isti mjesec bio jedne godine u zimi, a za nekoliko godina u proljeće), — nego su još rimski svećenici krivo i smeteno računali.

To je dodijalo rimskom caru Juliju Cesaru, pa je on odredio, da se više nemaju umetati nikakvi mjeseci, nego da se svakomu mjesecu dodade jedan dan, tako da će jedni imati 30, a drugi 31 dan, samo na jedan mjesec ne dolazi ništa, jer treba svega dodati 11 dana, a mjeseci ima 12. Taj mjesec, kojemu se nema ništa dodati, neka bude zadnji, a po starom rimskom kalendaru bio je zadnji mjesec Februar ili Veljača.

Na taj način imali bi mjeseci izmjenice po 30 i 31 dan, samo Veljača 29. Ali se nije odredilo baš tako, nego da se veljači broji 28 dana, a još jednomu mjesecu sred godine neka se dade 31 dan, pa tako ima Siečanj 31, Veljača 28, Ožujak 31, Travanj 30, Svibanj 31, Lipanj 30, Srpanj 31, Kolovoz opet 31 i dalje redom izmjenice 30 i 31 dan.

„Prestupna” godina. Ako se zbroje dani svih građanskih mjeseci, kako ih je dao upodpuniti car Julij Cesar, imadu zajedno 365 dana. A mi znamo, da godina ima 365 i još $\frac{1}{4}$ dana. Treba dakle i ovu $\frac{1}{4}$ dana porazdieliti na mjesece. To se je uredilo ovako: $\frac{1}{4}$ (jedna četvrtina) dana iznaša za četiri godine jedan cijeli dan. Zato se taj dan dodade i pribroji svakoj četvrtoj godini, pa ta godina nema onda 365 dana nego 366 dana i to je onda prestupna godina. Onaj jedan dan dodaje se mjesecu Veljači, i tako taj mjesec ima u prestupnoj godini 29 dana.

Ovako je dao urediti koledar spomenuti rimski car Julij Cesar, i to god. 46. prije rođenja Isusova. Taj se koledar zove po njem „Julijev” ili „Julijanski koledar” a zove se i „stari” koledar, jer ima i „novi” koledar o kojem će sad biti riječ. Po „starom” koledaru računaju svi narodi grčkoga zakona (Grci, Srblji, Bugari, Rusi), a i drugi nekršćanski narodi na iztoku (n. pr. i Turci u građanskom životu).

Pogrješka u „starom” koledaru. Po „starom” ili Julijevu koledaru računa se, da sunčana godina traje $365\frac{1}{4}$ dana tj. 365 dana i 6 sati. Ali nije tako. Sunčana godina traje 365 dana 5 sati 48 časa i 46 časaka. Po tom je godina po „starom” koledaru dulja od sunčane godine za 11 časa (minuta) i 14 časaka (sekunda). Za 129 godina iznaša to za čitavi jedan dan više t. j. za 129 godina broji se po ovom računu za jedan dan više nego što je zbilja po suncu.

Kako se je našla pogrješka? Lako je nama danas ovako prigovarati našim starim, kad su oni sami nalazili pogrješke u svom računu! Ali je teško to bilo njima, i dosta su se namislili i namučili. U kratko ću vam samo razložiti, kako su našli ovu pogrješku u starom koledaru.

Kada je Julij Cesar popravio koledarske račune, bili su mjeseci i dani ovako uređeni: onaj dan, kad je u proljeće jednak dan i noć, ima se brojiti 24. dan Marta ili Ožujka. Sad, ako je račun u redu, t. j. ako se mjeseci slažu sa sunčanom godinom,

mora se svake godine na dan proljetne jednakosti dana i noći brojiti isti dan mjeseca t. j. 24. dan Ožujka.

Ali što se dogodilo! Dode god. 325 po Is. kad su crkveni otci držali sabor u gradu Nikeji. Vide oni, da je došla proljetna jednakost dana i noći, a oni broje istom 21. dan Ožujka! Zaostali su! Zaostali su, premda su redom po Julijevu koledaru brojili mjesece i dane. I nisu znali, zašto su zaostali. Pogrješka se je našla istom za 1000 godina i više, i tako je onda uređen „novi” koledar, Gregorijev, po kojem se ravnamo danas mi i sav drugi svijet.

»NOVI« ILI GREGORIJEV KOLEDAR.

Zašto „stari” koledar zaostaje? Ako smo rekli, da je godina po „starom” koledaru za 11 časova dulja od sunčane godine, onda bi čovjek na prvi mah pomislio, da će „stari” koledar prestizati sunčanu godinu, a ne, da će za njom zaostajati. Ali nije tako i čovjek vidi odmah, ako malo bolje pogleda i promisli.

Pazite: Rekli smo, da je godina po „starom” koledaru za 11 časova i 14 časaka dulja, i da ovih 11 časova 14 časaka iznaša za 129 godina baš jedan cijeli dan. Dobro. Ako je tako, onda 129 starokoledarskih godina traje upravo za jedan dan više, nego 129 sunčanih godina. Je li tako? Ako sad počnemo na isti dan brojiti dane po „starom” koledaru i po sunčanoj godini, to će 120-i deveta sunčana godina biti za jedan prije svršena, nego 120-i deveta godina po starom koledaru. Nije li tako? Ja kriv, ako nije!

Nu, a što je to, ako je 120-i deveta sunčana godina za jedan dan prije svršena od 120-i devete starokoledarske? To je ono, da će se sunčana godina svršiti n. pr. recimo 30. siečnja, a starokoledarska će jedan dan dulje trajati t. j. do 31. siečnja. Ako bismo dakle prvu starokoledarsku godinu počeli brojiti od dana proljetne jednakosti dana i noći, i ako bi taj dan brojili baš 21. dan Ožujka, to bi se za 129 godina sunčana godina za jedan dan prije svršila, nego starokoledarska, t. j. svršila bi se 20. Ožujka, a mi bismo brojili već 21. Ožujka.

„Pa kako onda kažeš: nije istina, da stari koledar ide napried pred sunčanom godinom? Eto: Po suncu bi se imalo

brojiti 20. dan Ožujka, a „stari“ koledar broji već 21. ožujka! Kako i ne bi, kad u 12 godina korači za jedan dan previše!”

Dobro ste prigovorili, samo ako ste se sami dosjetili! Ali ipak „stari“ koledar zaostaje!

Pazite! Znae, što je prestupna godina. Umeće se svake četvrte godine jedan dan, je li? I to se zato umeće, što se i ona $\frac{1}{4}$ dana u četiri godine upodpuni na cijeli jedan dan, je li? Dobro. Ali smo rekli, da ono nije cijela četvrtina, nego manje, a dodaje se za četiri godine cijeli dan, dodaje se više za 11 časa i 14 časaka! Za 129 godina iznaša tih 11 časa i 14 časaka opet jedan cijeli dan, a taj dan je previše — i zato „stari“ koledar za svakih 129 godina zaostaje za jedan dan.

„Kako zaostaje, kad još i više broji, nego ga po računu ide!”

Ovako, sad ćemo doći na kraj.

Onaj dan, što naraste za 4 godine od one $\frac{1}{4}$ dana, umeće se poslije 28. Veljače. Sad otvorite oči.

Po suncu je 28. Veljača, po „starom“ koledaru je 28. Veljača; sad se po starom koledaru umetne 1 dan, tako da Veljača ima 29 dana; tko računa po suncu (t. j. jedan dan manje), taj će sutra brojiti 1. Ožujka, a tko računa po „starom“ koledaru, taj će u prestupnoj godini dodati Veljači jedan dan, pa će brojiti 29. Veljače. Preko sutra brojiti će se po suncu 2. ožujka, a po „starom“ koledaru brojiti će se (iza 29. veljače) 1. Ožujka. Dakle napisat ćemo u redu:

Po suncu	po „star.“ koledaru:
28. Veljače	28. Veljače
1. ožujka	29. Veljače
2. ožujka	1. ožujka

Eto, ne zaostaje li „stari“ koledar?

Opet za 129 godina bit će ovako:

Po suncu	po „star.“ koledaru:
28. Veljače	27. Veljače
1. ožujka	28. Veljače
2. ožujka	29. Veljače
3. ožujka	1. ožujka

Sad je zaostao u brojenju već za dva dana, još 129 godina zaostat će za 3 dana itd.

Eto, sad razumijete, kako je to, da je god. 46 prije Is. proljetna jednakost dana i noći padala na dan 24. Ožujka, a za 371

godinu t. j. god. 325 posl. Is. padala je već na 21. Ožujka, t. j. zaostalo staro koledarsko brojenje za tri dana, jer je od onda prošlo malo ne 3 puta 129 godina i više.

Kako će se taj račun popraviti?

Stoljetne ili sekularne godine. God. 1582 uzme ovu stvar u ruke rimski papa Grgur XIII. On i njegovi učenjaci spoznali su, da bi se račun popravio, kad se poslije svake 120-i devete godine **ne bi** umetnuo onaj jedan dan, ako bi baš i došla prestupna godina. Da bude račun lakši, odredilo se je, da **stoljetne** godine t. j. ovakve, kao što je 1600, 1700, 1800, 1900, — **ove ne smiju biti prestupne**, pa makar i došao na njih red po onom starom računu. A po starom računu bila je svaka četvrta godina prestupna. To je i papa Grgur zadržao, samo je odredio, da je svaka četvrta ona godina, koja se može razdijeliti na dielove po 4 godine. (Tako je bila prestupna godina 1584, 1588, 1592, 1596 itd. sve za 4 više.) Po tom bi i god. 1700 morala biti prestupna (jer se dade podijeliti na 425 dielova po 4 godine), ali ne smije biti, jer je to stoljetna godina, a čuli smo, da se je po starom računu za 100 (i 29) godina umetalo za jedan dan previše. Da toga ne bude, stoljetne godine nisu po ovom „novom“ koledaru prestupne, i **to je cijela razlika među novim i starim koledarom.**

Ipak i od stoljetnih godina njekoje su prestupne i to samo one, koje se dadu podijeliti na dielove od 400 godina. Tako će biti i godina 2000 prestupna (jer je to 5 puta 400). Zašto su ove ipak prestupne, premda su stoljetne, to je već presitan račun, pa ga ostavimo na miru. Više je vriedno razložiti ovo:

Zašto „stari“ koledar zaostaje za novim baš 13 dana? Znae (ili ako ne znate, pogledajte sprieda u koledar), — znate, da „stari“ koledar, po kojem se ravnaju narodi grčkoga zakona, zaostaje za novim koledarom 13 dana. To je nastalo ovako:

Kad je g. 1582 papa Grgur XIII. primio u svoje ruke koledarske račune, onda je po starom koledaru proljetna jednakost dana i noći padala na 11. Ožujka. Ali jedan crkveni sabor bijaše odredio, da ta proljetna jednakost ima padati ili dolaziti svake godine na 21. Ožujka, tj. 10 dana kasnije. Zato je papa odredio, da se 10 dana izostavi, pa da se odmah poslije 4. Listopada broji 15. Listopada. Tako je onda proljetna jednakost dana

i noći došla na 21. Ožujka, mjesto na 11. Ožujka, kako bi po starom koledaru imala doći.

Eto, tu se je novi koledar pomaknuo za 10 dana napried pred starim koledarom i to samo zato, da ona proljetna jednakost dođe na 21. Ožujka.

To je dakle tih 10 dana. Poslie godine 1582. bile su već 4 stoljetne godine, i to: 1600, 1700, 1800 i 1900. Godina 1600. bila je prestupna i po novom koledaru, ali one druge tri nisu bile po novom koledaru prestupne, a po starom jesu. A čuli smo, da stari koledar svake 120-i devete godine zaostaje za jedan dan. Tako je zaostao g. 1700 za jedan, g. 1800 za drugi, i g. 1900 za treći dan, jer je umetao po jedan dan, a novi koledar nije. Ova tri dana i onih 10 — to je 13 dana.

Da papa nije onda preskočio onih 10 dana (a nije se baš moralo preskočiti, jer bi koledar i bez toga išao dalje u redu), — stari bi koledar bez toga bio zaostao samo do danas za tri dana.

I protestanti (lutorani), premda ne trpe pape, ipak su s vremenom počeli računati po novom koledaru, jer vide, da se više slaže s vremenom, t. j. sa sunčanom godinom. I Rusi se već duго spremaju, da svoj stari koledar poprave.

JOŠ NJEKOJI KOLEDARSKI RAČUNI.

Pomične svetkovine. U koledaru su najglavnija stvar mjeseci i njihovi dani, nego svetkovine. Istina je, nema svaka vjera svaki dan u mjesecu kojega svetca, kako to stoji u kršćanskom koledaru. Židovski je n. pr. i muslimanski („turski“) koledar većim dielom prazan, jer nemaju svetaca, nego samo velike svetkovine i postove.

Ovakve velike ili narodne svetkovine — to je od pamtivieka imala svaka vjera i svaki narod. Imali su ih Grci, još više Rimljani, koji su vjerno i podpuno obdržavali starinske običaje. Osobito pak su imali svoje velike svetkovine Židovi.

Sve su se ovakve velike svetkovine svetkovale u određeno doba godine, a nije se pazilo na dane u mjesecu, — jer u staro vrieme nije ni bilo pravoга koledara. Ljudi su se ravnali po nebu, suncu i mjesecu.

Tako je ostalo i u novom kršćanskom koledaru. Vi znate, da i po tom novom koledaru ima svetkovina koje su jedne godine na ovaj dan, a druge na drugi dan toга mjeseca, a možda i drugoga mjeseca. Ali nikad ipak nisu te svetkovine u drugo doba godine. Tako je na pr. Uskrs (Vazam) uvijek u proljeće, Duhovi ili Trojaci u ljetu itd.

Sve kršćanske pomične svetkovine ravnaju se po Uskrsu. A Uskrs ima biti u prvu nedjelju poslie prvoга uštapa za proljetne jednakosti dana i noći. Kada dolazi taj uštap, to se može unapried proračunati, pa je već i proračunano i složene su skrižaljke, u kojih je popisano, kako je star mjesec na novu godinu, t. j. koliko je dana od zadnjega mlađa stare godine do 1. siečnja nove godine. To se zove mjesečno kazalo (ili epakta). Po tom se vidi, da mjesečno kazalo ne može biti veće od 29. Za 19 godina padaju mjesečne miene opet na isti dan u mjesecu. — Ovih 19 godina — to se zove: mjesečni krug. Sad po tom, od kada se je počelo paziti, broje se ti krugovi, i kako je star krug, t. j. koliko je već godina prošlo, od kada su miene opet došle na isti dan u mjesecu. Broj, koji kaže, koja je ta i ta godina u mjesečnom krugu, zove se zlatni broj. (Po tom se vidi, da „zlatni broj“ ne može biti veći od 19.)

Dani u tjednu i mjesecu. I to se može proračunati, na koji dan u mjesecu dolazi koji dan u tjednu, n. pr. nedjelja. Zato služi broj sunčanoga kruga i nedjeljno slovo. Kako se to računa, nije vriedno, da vas mučim.

Nova godina. Godina je kao kolo, kao krug, jer se okreće i ponavlja bez prestanka. Pita se sad: gdje ćeš i kada ćeš početi brojiti, a gdje i kada svršiti?

Novi ili Gregorijev koledar odredio je ovako: Kad je u proljeću jednak dan i noć, ima se brojiti 21. Ožujka. To je onaj dan, gdje su jedan dan, i to baš taj dan mjeseca kao privezali za sunce. Sada treba samo dalje brojiti dane i mjesece, pa ako je koledar u redu, doći će ona proljetna jednakost opet baš na 21. Ožujka.

Dan za novu godinu određen je 1. Siečna. Naravski, kad se redom broji od 21. Ožujka, svi su dani čvrsto svezani jedan za drugoga, a svi za 21. Ožujka i za sunce, pa je po tom naravski, da i 1. Siečnja dolazi u zimi.

Ali nije se svagda nova godina počimala 1. Siečnja. Prije novoga kalendara, a i kasnije, počimali su kršćani novu godinu na Božić, u Francezkoj na Uskrs, u Englezkoj 26. Ožujka. Istom godine 1691. odredio je papa Inocent XII. da se nova godina ima počimati 1. Siečnja. Još danas počimaju kršćanski Kopti novu godinu na 1. Kolovoza, a kršćani u Siriji (u Aziji, kao i Kopti, pod turskom vladom) na 1. Rujna (kako se je njegda počimala i u Carigradu), a neki drugi kršćani na 1. Listopada.

Kitajci počimaju novu godinu po suncu i mjesecu, t. j. poslie onoga mlađa, kad sunce stoji među zvjezdama, koje se zovu „Vodenjak“. A to je vazda između našega 20. Siečnja i 18. Veljače. Njihova se dakle godina pomiće. — Japanci su primili Grgurov koledar (g. 1872).

„Zgodovina“ ili „era“. Malo da nismo zaboravili glavnu stvar. Sve govorimo o brojenju godina, a nismo rekli: od kada se počimaju brojiti godine? Lako je nama danas, kad smo se svi složili, pa brojimo godine od rođenja Isusova! Ali se pita: Po čem su se ljudi prije ravnali i od kakve su zgode brojili godine?

Židovi su u prvo vrieme brojili po djedovima i pradjedovima. Oni su govorili i pisali: To se je dogodilo za toga i toga našega djeda ili pradjeda, a taj je živio toliko i toliko godina. To je bio liepi račun, jer je liepo, kad narod tako časti i poštuje svoje djedove.

Poslie su Židovi, kao i mnogi drugi narodi, brojili godine po vladi svojih vladara, kraljeva i careva. Ali ni to nije ono pravo, jer se tu s vladom svakoga vladara počima na novo brojiti. Pravo je ono, kad se godine broje od kojega velikoga događaja ili zgode, pa se to onda zove era, a mi bismo hrvatski mogli reći zgodovina. Kao što je n. pr. hrastovina, lipovina, vrbovina drvo od hrasta, itd. tako se može reći, da je „zgodovina“ ono vrieme, koje se računa po kojoj zgodi.

Kako je širom svijeta i u svako doba bilo svakakvih velikih zgoda, tako je bilo i različnih zgodovina ili era (era se piše i aera; to je latinska rieč, a značila je u novčanom računu „prvu jedinicu“), ali nije vriedno svega toga spominjati.

Njekako se čini, da bi najzgodnije bilo brojiti godine od postanka svijeta. Pa i zbilja tako broje židovi i danas, a prije

se je brojilo i po kršćanskom svijetu, pa se i danas još gdjekad broji. Samo je u tom brojenju jedna neprilika, a to je: nitko pravo ne zna, koliko ima godina, od kad je svijet stvoren. Zato Židovi broje sada po stvorenju svijeta 5663, a grčki kršćani 7410 godina.

Rimljani su brojili godine od sagrađenja svoega glavnoga grada Rima. Po tom računu brojila bi se sada 2654 godina, jer je Rim — ako je istina, ali se tako računa — sagrađen 753. godine prije Isusa.

U srednjem vieku (t. j. g. 500 do 1500, po Isusu) pisala se je na ugovorima i pismima uz godinu od stvorenja svijeta još i godina indikcije. A ta „indikcija“ — to je bilo ovo: God. 312. po Isusu odredio je rimski cesar, da se svakih 15 godina ima razpisivati novi porez (daća) po dohodku. Razumije se, da su ljudi pazili i brojili, za koliko će se godina povisiti (bogme ne: sniziti!) porez, pa su po tim indikcijama brojili i godine. I danas se još koji puta piše u ugovorima godina indikcije i to zato, da tobože ne bi tko napisao drugu godinu u ugovor i tako prevario. (Ali to nije potrebno, jer se godine mogu napisati i riečima ili slovima, pa se onda ne može lako promieniti godina).

Muslimi, t. j. narodi, koji se drže nauka Muhamedova, broje godine od one zgode, kad se je Muhamed preselio iz Meke u Medinu. Ta se zgoda, a po njoj i zgodovina zove hedžra i broji se sada po njoj 1321 godina.

Danas se po čitavom kršćanskom i prosviećenom svijetu broje godine po kršćanskoj eri ili zgodovini, t. j. od rođenja Isusova.

Ljetopis.

Čovjek, koji nešto misli, ima veliku želju znati kada se je što dogodilo. Zato su ljudi već dosta davno počeli pisati „ljetopise“ (ili „kronike“, „anale“), t. j. kadgod bi se što dogodilo, liepo bi zapisali dan i godinu, i to bi se onda čuvalo stotine i stotine godina. I mi Hrvati imamo nekoliko svojih starih ljetopisaca i ljetopisa.

Ali je ipak starih ljetopisa malo, ili ih za najstarije vrijeme nema nikako. Zato povjestničari, t. j. oni, koji opisuju, kako se je i kada se je što dogodilo, moraju si drugačije pomoći, da saznadu kada se je što dogodilo. Za to im služe napisi i listine. „Napisi“ — to je pismo najviše na kamenu, koji je postavljen za kakav spomen (n. pr. na grob, ili na kuću). Ako na napisu nije napisana godina, sudi se po izradbi, ili po čem drugom, kako bi to moglo biti staro. — A „listine“ — to su stare pogodbe, ugovori i svakakva stara pisma za potrebu u životu. Niti na napisu, niti na listini nisu ljudi bilježili godina i dana samo za potomke, nego najviše za sebe, da se znadu ravnati. A to se je liepo sačuvalo, pa se tako znade mnogo toga.

*

Mnogi ljudi ne znadu nikako prosuditi, kada je što bilo, o čem čuju razgovor. Tako sam ja n. pr. čuo za jednoga grofa, koji je rekao, da je njegov grad sagrađen u tursko vrijeme, a to je, kaže, bilo prije dvie tisuće godina! Taj jadnik ne zna, da je jedva prošlo pet stotina godina, što se u našem svijetu zna za Turke-Osmanlije.

Zato, da se i vama tako ne dogodi, pogledajte malo ovo dolje, da se otprilike uzmožete razpoznati.

Prije svega pamтите ovo:

1) **Kako dugo svijet** stoji i kako dugo čovjek na svijetu živi — to se pravo ne zna. Za sve, što se je tako davno dogodilo, da se nikako ne zna, kada se je dogodilo, za to se kaže, da sve to spada u „pradavno doba“ ili „predpovjestno doba“, jer još nije bilo poviesti.

2) **Povjestno doba**, t. j. ono doba, od kad se stalno zna, kada se je što dogodilo, — to doba traje već po prilici pet tisuća godina. Ali i to vrijedi samo za narode u Africi i Aziji, jer oni imaju najstarijih spomenika i pisama. Tako se n. pr. stalno zna, da su Egipćani (u Africi) imali kralja Menesa već prije pet tisuća i sto godina, svete indijske knjige stare su tri tisuće i pet stotina godina; Mojsija je živio prije tri tisuće i dvie stotine godina.

Ali ovdje u našem svijetu, u Evropi, — tu nemamo po čem računati u starinu dalje od tri tisuće godine, pače ni toliko.

Doba prije i poslie Isusa. Pazite dobro: Vrieme za sve događaje na svijetu računa se od rođenja Isusova, i to prije i poslie Isusa. Ako na pr. čitamo, da se je to i to dogodilo 1300 god. prije Is. to se je onda dogodilo prije 3200 godina, računajući od danas.

Sad vam evo nekoliko događaja:

LJETOPIS PRIJE ISUSA.

Okolo god. 2600. (t. j. prije 4500 godina) osnovali su Kitajci (Kinezi) svoju državu.

Okolo god. 1300. živio je Mojsije.

God. 1184. osvojili su Grci grad Troju u Aziji. U to doba nastale su glasovite grčke Homerove pjesme.

God. 1030. živio je kralj David.

God. 820. živio je glasoviti grčki zakonodavac Likurgo.

God. 753. sagrađen je grad Rim.

Od god. 559—529. vladao je silni perzijski car Kiro ili Čiro.

God. 510. protjerali su Rimljani kraljeve i osnovali skupštinu (republiku).

Okolo god. 480—404. bili su na najvećem glasu, osobito po učenosti, Grci Atenjani i njihov grad Atene. Što su oni onda u svojoj glavi skuhali, to se i danas po celom svijetu prekuhava.

Od god. 336—323. živio je silni a mladi macedonski car Aleksandar, nazvan Veliki.

God. 168. propala je macedonska država.

God. 146. propala je Grčka i došla pod Rimljane.

God. 63. osvojili su Rimljani azijske njeke države.

God. 31. ukinuo je Cesar August rimsku skupštinsku vladu i počeo vladati sam. U njegovo vrijeme rodio se Isus.

LJETOPIS POSLIE ISUSA.

God. 14 umro je rimski Cesar August.

Od god. 54—68. vladao je rimski car Neron, koji je progonio kršćane.

God. 70. razorio je rimski car Tito grad Jeruzalem.

Od god. 306—337. vladao je rimski car Konstantin, koji je kršćanom dao slobodu.

Okolo god. 379—395. vladao je rimski car Teodozij, koji je (t. j. Niemci i njihovo pleme) i udarati na rimsko carstvo, i to carstvo od onda sve to više propada.

Okolo god. 379.—395. vladao je rimski car Teodozije, koji je carstvo podielio na dvoje: na istočno rimsko carstvo, kojemu je car sjedio u Carigradu, i na zapadno, kojemu je car sjedio u Rimu.

God. 451. provalili su Huni (pasoglavci) u Evropu.

God. 476. propalo je zapadno rimsko carstvo.

Od god. 571—622. živio je prorok Muhamed.

God. 711. provalili su Arapi iz Azije i Afrike u Evropu (u Španjolsku).

Od god. 768—814. živio je silni franački ili fruški car Karl ili Kral ili Kralj, nazvan Veliki. Pod njim smo bili i mi Hrvati, i po njegovu imenu prozvali smo svoje vladare riečju „kralj“.

Od god. 900—930. vladao je hrvatski kralj Tomislav.

God. 1076. krunio se hrvatski kralj Zvonimir krunom, koju mu je poslao papa. U to je vrijeme počela svađa i borba među papom i njemačkim carem.

God. 1096. počele su „križarske vojne“.

God. 1102. izabrali su Hrvati za svoga kralja Ugrina Kalmana ili Kolomana — — — — —

Dalje mi se ne dade, a nemamo ni prostora.

Buduće godine donesti će „Božićnica“ ljetopis 1902. godine, i tako redom svake godine, — ako Bog da.

Bogu budi hvala!

(»Božićnica« 1902. Domova knjižnica. Svezak 2. Zagreb 1901. Str. 77.—80.)

Iz Božićnice 1908. i 1910.

Kako čovjek postaje čovjek.

Pogled na razvoj kulture i civilizacije.

—o—

I. „GOL U TRNJU”.

Da nam je danas vidjeti p r v o g a čovjeka u času, kad se pojavio na zemlji, i to ne u „zemaljskom raju”, o kojem pripoviedaju stare svete knjige židovske i krivobožačke, nego u času, kad je bio iz toga „zemaljskoga raja” protjeran.

Bio je, štono rječ, u pravom smislu: gol u trnju.

Zamislimo se malo: bez odijela, bez noža, bez sjekire, bez pile, bez pluga, bez krova, bez puta i staza! Oko njega gusta tisućljetna šuma, velika trava i drač, sve puno zvjeri i pogibeljnih životinja! Dođe noć, kamo će? Za oganj nikakav ne zna, da si posvieti! Udari snieg, dođe zima, kamo će se skloniti? ...

Teško se je nama u to i zamisliti danas, kad imamo već gotovo sve, što čovjeku samo srdce može poželjati i misao zamisliti: strugneš šibicom, — eto ti svietla, a u gradu samo pritisneš — i sve se zasjaji oko tebe kao sunce! Hoćeš kamo otići, eto ti ravna i gladka cesta, konj, kola, željeznica, samovoz (automobil) ...

Današnjem čovjeku teško je vjerovati, da je kada bilo vrieme, kad je čovjek na zemlji bio baš bez svega. A ipak je to istina, do koje bi čovjek morao doći i onda, kad se to ne bi stalno znalo. Čovjek naime, kad vidi, kako ljudi dan na dan izmišljaju nove stvari, koje su čovjeku za život potrebne, vidi na svoje oči, da je bilo vrieme, kad mnogo toga nije bilo. Ima ljudi, koji na pr. pamte, kad nije bilo šibica (žigica). nego se je oganj kresao kremenom. A koliko ima stvari, kojima se ljudi

kod nas služe, a ne znadu ih sami napraviti (na pr. spomenute šibice, puščani prah, željezno oruđe i t. d.)! I tako svako lako razumije, da je moralo biti vrijeme, kad tih stvari nije bilo ni kod nas, ni drugdje, jer kad ih još danas ne znaju napraviti naši ljudi, nisu ih zacielo negda znali ni drugi.

Ali mi danas znamo sasvim stalno, kako je čovjek nekada na zemlji živio, jer se je do danas u zemlji sačuvalo mnogo toga, čemu danas kod ljudi nema traga, a očevitno je, da je to bilo djelo čovječjih ruku i da je služilo čovjeku. Nalazili su se naime i nalaze se još uvijek zemljom zasipani nekadašnji ljudski stanovi i razno oruđe.

Prvi ljudski stanovi bile su pećine (špilje) u kamenu i jame u zemlji. Ovakovih stanova nađeno je sva sila po celom svijetu. U njima se nalazi pepela, ugljena, kostiju ljudskih (cielih) i životinjskih (polomljenih, t. j. od ubijenih i pojedenih životinja) i osobito raznoga starinskog orudja, o kojem će još biti govora.

Pećine je čovjek nalazio obično gotove u kamenim stienama, a kako mu je u njima bilo živjeti, osobito, kad ga je posjetio i našao bez oruđa medvjed, kojih je onda bilo mnogo više, to svatko može pomisliti.

I kasnije, kad je već bilo i građenih kuća (u zemlji ili nad zemljom), još su ljudi gradili t. j. dubli pećine, u kojima su se sakrivali pred neprijateljem u vrijeme boja. Takvi su stanovi izdubeni pod zemljom, u mekom kamenu (od krede), i to još u vrijeme, kad nije bilo nikakvoga kovanoga oruđa. U podzemnim stanovima ima mnogo predjela (soba) za ljude i blago, a ulaz je tako uzak i nizak, da se tek potrbuške može provući po jedan čovjek, a vodio je obično kroz zdenac (bunar). Tu se je dakako lako bilo braniti, jer su stanari mogli neprijatelje jednoga po jednoga, ako bi navalio, poubijati. Ovi su se stanovi držali još u kasnije vrijeme, jer se u njima nalazi novaca rimskih careva (t. j. u vrijeme poslije Isusa).

I u našoj domovini moralo je biti nastanjenih pećina, a i podzemnih jama. Tako su možda one jame, što ih narod zove „židovske“ jame (kao na pr. u Žumberku) bile negda podzemni stan. I u Jajcu (u Bosni) ima i danas u pećini pod zemljom velika i liepo sagrađena prostorija kao crkva, koja je napravljena

u kasnije vrijeme, ali je moguće, da je na tome mjestu bio u staro vrijeme ljudski stan.

Doklegod je čovjek stanovao u pećinama, nije moglo biti sela, t. j. skupine od više stanova, jer pećine nisu jedna uz drugu, a nije ih lako ni izdubiti. Naseljenja obitavališta mogla su nastati tek onda, kad se je čovjek odvažio da se spusti u ravnici. Tu je, da se obrani od neprijatelja — od čovjeka i zvjeri — gradio stanove na vodi, na močvari ili na jezeru (riedko na riekama, jer bi ih voda odnesla), i to na kolcima ili sohama, koje bi u zemlju zabio, i onda na tom od pletera i blata napravio kolibu. To su tako zvane „šošene“ ili „sojenice“ (jer su na sohama ili sojama). I tih su našli u raznim zemljama, a osobito su glasovite sošenice u Švicarskoj. (Ovako grade stanove još i danas neki Crnci u Africi pak Australci.) I ovi su stanovi građeni većinom još u vrijeme, kad nije bilo kovanoga oruđa, a samo njekeji građeni su i kasnije. Jedna ovakova naselbina sagrađena je na 100.000 kolaca ili stupova, a bilo je u njoj mjesta za 5000 ljudi. Da je čovjek u ovakovim stanovima bio prilično siguran od neprijatelja i zvjeradi, toga ne treba posebice razlagati.

Mnogo je vremena prošlo, dok je čovjek mogao stanovati nad zemljom na suhoj ravnici. Kad je već bilo manje zvjeradi, pa ju je znao već i ognjem, osobito noću, zastrašiti, mogao se spustiti iz pećine u ravnici ili iz koliba nad vodom na suho te prenočiti koju noć pod šatorom od kože, pa opet seliti dalje. Od toga vremena, pa do onda, dok su ljudi na suhoj ravnici počeli graditi stalne stanove (kolibe, kuće), prošlo je opet mnogo vremena. Svakako su prvi stalni stanovi (sela) bili zapravo „gradovi“, naime ograde, ograđena mjesta, što se vidi barem po našoj rieči grad, što znači ograda. Slavenski su narodi imali ovakovih „gradova“ t. j. ograđenih sela, još prije, nego su došli u dodir s Rimljanima, jer mnogi gradovi, koji su obstojali prije Rimljana i u kojima Rimljana nije nikada ni bilo, nose baš i ime grad, kao što su na pr. gradovi kod polabskih Slavena (u današnjoj Njemačkoj), koji su već propali. Tamo i danas stoji više gradova pod imenom Stargard (t. j. Stargrad). U Rusiji stoji već preko 1000 godina glasoviti Novgorod (t. j. Novigrad), a za stalno je prije njega obstojao gdje u blizini Stari grad. Ipak se ne može stalno reći, kada su Slaveni počeli graditi (zapravo ograđivati) gradove,

t. j. sela. Moguće, da je to bilo već prije 2000 godina. Drugo je opet pitanje, gdje su na svijetu nastali prvi gradovi, t. j. gdje su najprije ljudi u većem broju zajedno stanovali. O tom će biti još govora malo dalje.

Prvo ljudsko oruđe. Da je nama danas uz naše nože, sjekire, britve, turpije, pile, puške i t. d. i t. d. vidjeti prve ljude — bez svega toga! Kako smo već spomenuli, to je nama danas teško i pomisliti, no ipak se stalno zna, kakvo je čovjek oruđe imao od početka, jer se je sve to pod zemljom sačuvalo.

Mislio bi tko, da je čovjek najprije imao drveno oruđe, jer je to najmekanije, pa se daje lako djelati. Ali čim bi ga čovjek djelao — bez oruđa? Stablo treba posjeći, a čim, kad ništa još nemaš? Čovjek je mogao u prvo vrijeme pograbiti samo kakovu suhu granu, što je sa drva sama opala, no od toga mu slaba pomoć. Kad je već imao ogranj, mogao je stojeće drvo zapaliti, pa sačuvati od ognja koji komad. Ali to još nije oruđe.

Prvo je oruđe čovjek imao od kamena. To je naravski. Kamenja ima dosta manjega i većega. Kamen možeš odabrati po volji, pa njim tući (na pr. zrnje), a možeš ga i baciti (za životinjom). Kamen može biti, kad se odlomi, odmah oštar, pa možeš njim već nešto i po drvu strugati i gladiti. Gužvom, likom ili još najbolje životinjskom žilom možeš kamen privezati na batinu, pa imaš mlat (bat) ili buzdovan, a ako je oštar, osobito ako si ga o drugi kamen nabrusio, eto nekakve sjekire. A kad se ovakav kamen drvom (ili košću) pomoću sitnoga pieska i vode izdube (tako se može i najtvrdi kamen izdubiti) i nasadi na drvo (toporište), sjekira je već prilična. Zubčast kamen — to je pila. Šiljast kamen, nasaden na drvo — to je koplje i t. d. Takvoga kamenoga oruđa i oružja sačuvalo se vrlo mnogo, pa se može vidjeti u t. zv. muzejima (i u Zagrebu), gdje se stare stvari čuvaju: tu se vide baš lijepe kamene sjekire, pilice, dlieta i t. d., i to dobrim dielom od kremena.

Mnogo su čovjeku u ovo doba služile za oruđe i kosti i rogovci od životinja.

Kako se oruđe od kremena nalazi u krajevima, gdje kremena nema, mora se misliti, da je to oruđe doneseno iz drugih krajeva, t. j. da se je trgovalo oruđem već onda.

Kamenim oruđem služio se čovjek dugo, valjda tisuće godina. Cielo to doba, kad se je čovjek služio kamenim oruđem,

zove se u povjesti ljudske starine **k a m e n o d o b a**. U to doba bilo je u Evropi hladnije nego danas (zašto, to je druga stvar), a živjele su sa čovjekom i njeke druge životinje (kojih danas svih i nema već na svijetu), na pr. veliki mamut (životinja kao slon ili elefant), vodeni konj, veliki jelen itd. jer se kosti tih životinja nalaze uz ovako oruđe. Ima tu traga već i domaćim životinjama, pače i poljodjelstvu. Čovjek je u to doba znao već praviti i posude od zemlje, i to samo rukom, a sušio ga na suncu. Nalazi se i grubo pletenih stvari od bilinskoga vlakna (konoplje, lana). Kada je čovjek počeo praviti kamenno oruđe, t. j. koliko je od onda prošlo vremena, to je teško kazati, kao što i to, kada se je čovjek na zemlji pojavio. Ipak neki učenjaci hoće da i tu kažu po prilici broj godina. Tako neki kažu da ima kamenoga oruđa, koje je staro oko 10.000 (deset tisuća) godina t. j. koje je pravljeno po prilici 8.000 godina prije Isusa. Jednako je teško kazati, kada je prestalo kamenno doba, t. j. do kada se je čovjek služio samo kamenitim oruđem.

No tu treba držati na umu, da su se njekeji narodi služili kamenim oruđem još i onda, kad su drugi narodi poznavali već kovno oruđe. To će svatko razumjeti, kad se sjeti, da je kod nas bilo drvenih plugova još i onda, kad su drugdje imali već željezne plugove. Za sjevernu Evropu, koja je podalje od Sredozemnoga mora (n. pr. za Njemačku), može se reći, da se je još pred 3.500 godina (t. j. 1.500 god. prije Is.) služila samo kamenim oruđem.

Iza kamenoga doba dolazi brnčano (brončano) ili mjedeno doba, kad je čovjek pravio oruđe od bronca ili mjedi. A što je brunc (bronc) ili bronza? To je smjesa od bakra (kufera) i kositera (ili t. zv. „bieloga olova“). Bakar je uz zlato i srebro prva kovina, koju je čovjek poznao, i to zato, što se ove kovine nalaze gotove na zemaljskoj površini ili među kamenjem, a bakar se daje kovati bez ognja, a i taliti (raztopiti) se daje u običnom ognju bez posebne peći i posude. Zato su neki narodi imali bakreno oruđe i oružje već onda, kada su se služili još kamenim oruđem. Glasoviti grčki (helenski ili ahajski) junaci, koji su se prije tri tisuće godina borili u trojanskom ratu, kako to pjevaju glasovite Homerove pjesme, nosili su oružje od bakra. Ali budući da je bakar dosta mekan te se lako stuli i svine, bilo je to dosta slabo oruđe, dok se nije negdje nekada iznašlo, da bakru treba primiešati nešto malo kositera (10 dielova kositera na 90 dielova

bakra), pa od toga nastane tako tvrda smjesa, da ju je teško i željeznom turpijom strugati. Ta smjesa od bakra i kositera — to je bronz ili mjed.

Gdje i kada su ljudi najprije našli bakar, to se ne zna. Zna se, da su Čudi (kojih i danas ima nešto u sjevernoj Rusiji, a negda su bili na daleko rašireni), ugro-finska grana mongolskoga ili tatarskoga plemena, već u prastaro vrijeme trgovali bakrom i prodavali ga Grcima. Oni su lievali i bronz, a kositer za to dolazio im je iz Kitaja. Grci su zvali bakar halko, što se je valjda do danas sačuvalo u našoj rieči halka ili alka (t. j. karika, kolobar), jer se to najprije pravilo od bakra. Mnogo se bakra nalazilo na grčkom otoku Cipru (Kipru ili Kupru), po čem se bakar zove (latinski i njemački) kuprum, kupfer. Naša rieč „bakar“ je turska. Kasnije je bronz u Evropu dolazio s iztoka i to najviše valjda preko grčkoga (danas talijanskoga) primorskoga grada Brunduzija (Brindisi), jer je to bila glavna trgovačka luka. Po tom gradu nastala je rieč brunds (bronds, bronz), brondza.

Gdje su i kada ljudi počeli lievati bronz, ni to se ne zna. Njeki misle, da se to počelo najprije u Indiji, a odanle da su to u Evropu donesli Cigani. Svakako se čini, da je poznavanje kovina dolazilo u Evropu iz Azije (iz Međurječja ili Mezopotamije, gdje je bio i zemaljski raj), a odatle na jednu stranu preko južne Rusije (oko Crnoga mora), po suhu, a na drugu u krajeve oko Sredozemnoga mora (u Egípat, Grčku i Italiju) i dalje u sjevernu Evropu. Kovno oruđe, oružje i t. d. dolazilo je u Evropu duго vremena već gotovo t. j. trgovinom, samo u sjevernoj Evropi (u Švedskoj i Norveškoj, u Englezkoj i sjev. Njemačkoj) bavili su se i domaći ljudi već od starine (1500 god. prije Is.) izrađivanjem bronca, pošto su se jednom naučili od stranaca. Svakako je vrijedno spomenuti, da se Cigani i danas bave kovanjem i da na iztoku (na pr. u Turskoj) ima vrlo vještih kovačkih majstora (kazandžija). Po Ciganima bi se moglo suditi, da su oni zbilja u ove krajeve došli još onda, kad se ovdje za kovine nije znalo, da su dakle došli iz naprednije zemlje, ali su pri tom i ostali, dok je domaći narod napredovao u evropskoj prosvjeti.

U doba brončanoga oruđa bili su evropski narodi već daleko napredovali, što se vidi po nađenom oruđu i oružju, nakitu i t. d. Tu imade brončanih noževa, mačeva, koplja, sjekira (sjekire su

još većinom bile privezane na toporište!), kotlova, zdjela i raznih nakita (kopča, karika i t. d.). Plugova, motika, sprava i drugoga poljodjelskoga oruđa nema, a to je dokaz, da je sve to oruđe ostalo od vojničkoga naroda, koji se nije bavio poljodjelstvom. Takav narod bili su doista Kelti, koji su živjeli u današnjoj Englezkoj i Francezkoj (ima ih i danas oko tri milijuna a zovu se Kimri), ali kao osvajači bili su oko 400 god. prije Is. zavladaali velikim dielom srednje Evrope, pa i cielom današnjom Hrvatskom. Ratovali su i s Rimljanima (koji su ih zvali Galli). Njihovo je dakle većinom bilo ono brončano oružje, koje se u naše vrijeme našlo u zemlji u raznim krajevima Evrope, osobito kod Hallstatta u Gor. Austriji i kod La Tene u Švicarskoj, gdje se je najviše toga izkopalo.

Uz brončano oruđe i oružje nalazi se već i željeznoga oružja, a što dalje, oružje je samo željezno, a nakit (kopče i t. d.) još uvijek od bronca. Željezo je doduše bilo u Egiptu (u Africi) poznato već prije najmanje 5.000 (pet tisuća) godina, jer se je našlo u egípatkim piramidama za koje se zna, kako su stare, a spominje se i u starim indijskim knjigama (koje se zovu „vede“, a stare su najmanje 3000 do 4000 god.), dakle u dalekoj Aziji. U Egiptu je nađen komad srpa, koji je star najmanje 2.800 god. No u Evropi se željezno oružje i oruđe nalazi tek kasnije, po prilici 1000 godina prije Is., na pr. u Italiji, gdje su Etrurci (Toskanci ili Tuškani) ostavili mnogo tragova svoга rada, pak onda u Grčkoj, gdje su osobito na glasu izkopine u starom gradu Mikenama. Kada se je željezo pojavilo kod nas (u srednjoj Evropi), ne može se stalno reći, no svakako ga je bilo i prije Rimljana. Od vremena vladanja rimskoga (t. j. vremena oko rođenja Isusova) nalazi se u našim krajevima samo rimsko željezno oruđe i oružje.

KULTURA.

Što je kultura? Štogaod je čovjek ikad igdje učinio i stvorio, da mu život bude lakši i ljepši, zove se to kulturni čin, kulturno djelo, a sve skupa, što je više ljudi u tu svrhu učinilo, ili što je jedan narod u tu svrhu načinio naime: da mu bude bolje i ljepše, to se zove kultura.

„Kultura“ je latinska rieč, a što zapravo znači, vidi se naj-

bolje po tom, što se ovom i sličnim riečima označuje. Tako rieč kult (cultus) znači čašćenje (osobito čašćenje božanstva i vriednih ljudi, junaka i svetaca). Ali kult kao pridjevak znači sve, što je obdjelano ili obrađeno (na pr. obrađeno zemljište, obrazovan čovjek). Rieč ovoj srodna, koja pokazuje činjenje, glasi kolo (colo), a znači najprije: boraviti, baviti se, pa se zato stanovnik ili žitelj kaže latinski inkola (incola), naseobina se zove kolonija (colonia). Po tom i vidimo, a to nam i zdrava pamet kaže, da kulture nema bez stalnoga naseljenja i bez brižljivoga rada, t. j. ne samo bez djelanja, nego baš bez „obdjelavanja” t. j. obilaženja i baš dvorenja. Ovakvo pomno obdjelavanje, obilaženje i dvorenje — to je pravo čašćenje, pa je sasvim razumljivo, što Rimljani istom riečju nazivaju obdjelavanje zemlje, obrazovanje čovjeka i čašćenje božanstva.

Glavni kulturni narodi. Kako se može razabrati iz predašnjega razlaganja o počecima kulture od onoga časa, odak se čovjek našao na zemlji kao „gol u trnju”, nisu ljudi svuda na zemlji jednako napredovali u kulturi, i to zacielo zato, što im svuda nije bilo jednako prilično. Učenjaci, koji se bave izučavanjem kulturne prošlosti (kulturne historije), opazili su i ustanovili, da se je kultura čovječanstva, gledamo li na mjesto, ovako počela i napredovala: Kultura se je počela najprije uz velike rieke, za tim se primakla k moru, napokon je prešla preko mora (iz Evrope u Ameriku). Imamo dakle riečku, primorsku i prekomorsku kulturu.

Najstariju kulturu doista nalazimo uz velike rieke: uz Nil u Africi, i to je egipatska kultura, i uz Eufrat i Tigris u Aziji, u takozvanom Međurječju ili (grčki) Mezopotamiji, i to je babilonsko-asirska kultura. U Egiptu stoje još i danas ogromne i nekada sjajne zgrade (tako zvane „piramide”, u kojima su grobnice vladara, pak ruševine hramova), za koje se stalno zna, da su stare oko 5.000 (pet tisuća) godina. No dok je čovjek u Egiptu toliko napredovao, da je znao i mogao graditi ovakove liepe i goleme zgrade, naravski, da je dotle prošla još koja tisuća godina. — Jedva je što mlađa babilonsko-asirska kultura.

Premda su ove obadvie prastare kulture sasvim propale te se danas njihovi tragovi izkapaju iz grobova i ruševina, ipak je kakav-takav glas o njima došao već i do zadnjega našega djeteta.

Već naime i mala djeca naša čuju i znaju barem za „egipatskoga faraona” i za „kulu babilonsku”, a to je dokaz, da i one knjige, iz kojih se mi učimo, t. j. stare knjige židovske (sv. pismo naše), znadu za ove stare kulture. Od ovih kultura malo se je sačuvalo pisanih spomenika u „svetocrtnom” (ili hieroglifskom) pismu egipatskom na papiru od trske i na kamenu i na t. zv. „klinovom” pismu babilonskom. Više je toga prešlo živim predavanjem k Feničanima, Židovima i Grcima.

Iz Egipta i Babilonije javlja se veća kultura u sredozemnom primorju, t. j. na obalama Sredozemnoga mora. Tu su glavni kulturni narodi Punjani ili Feničani, Židovi (Hebreji ili Jevreji), Grci i Rimljani.

Feničani i Židovi, narodi jednoга (semitškoga) plemena, stanovali su u sredozemnom primorju na azijskoj strani, baš između Egipta i Asirije. Feničani su bili najglasovitiji trgovci čak u prastaro vrijeme, koji su još negda doprli po moru do današnje Englezke (gdje su vadili kositar) i u Sjeverno more (gdje su vadili jantar ili zemaljsku svietlu smolu). Od feničke kulture nema pisanih spomenika. — Židovska je kultura također, kako je poznato, obstojala više tisuća godina prije Is., a poznato je i djeci, da su Židovi bili i u Egiptu i u Babiloniji; iz Egipta, kamo ih je za gladnih godina doveo Josip, odveo ih je opet u domovinu Jozua, a u Babiloniji su bili u sužanjstvu, iz kojega ih je oko god. 500 prije Is. pustio vladar Kir.

Grčka (ili helenska) je kultura mlađa: zna se za nju stalno već blizu 1000 god. prije Is., a cvala je oko 500 prije Is. Grci su mnogo naučili od Feničana, a Feničani od Egipćana. U vrijeme oko rođenja Isusova preveli su u svoj jezik i stare židovske knjige. Njihov je jezik dugo vremena, osobito u vrijeme rođenja Isusova, bio jezik školane gospode i obrazovanih ljudi kod drugih naroda (kao na pr. danas njemački).

Rimljani su dugo grčku mudrost i umjetnost prezirali, no napokon su je ipak primili. Oni su osvojili sve kulturne i nekulturne države oko sebe: njihov je bio i Egipat i Palestina, i Babilonija i Grčka, a u Evropi su pod se spravili osim Italije još današnju Austriju, Francezku, Španjolsku i gotovo cielu Njemačku i Englezku: svud je tuda obrazovani sviet govorio njihovim (latinskim) jezikom i živio po njihovim zakonima, i to ne samo za njihove vlade (koja je trajala još gotovo 500 god. poslie Is.).

nego još čitavu 1000 (jednu tisuću) godina, a u katoličkoj Crkvi održao se taj jezik i do danas po celom svijetu.

Ovu rimsku kulturu, kako se je razvila primivši u sebe kulturu grčku i židovsku, nauku vjersku (t. j. kršćanstvo), primili su i od nje se uče još i danas svi narodi u Evropi i u Ameriku preseljeni Evropljani.

Evropska kultura. Ova kultura grčko-rimsko-židovska, koju su Rimljani svojim državnim vladanjem i jezikom poglavito među razne evropske narode, poimence Germane (t. j. Niemce i njihov rod) i Slavene razširili, a ovi ju narodi dalje razvijali, dobiva sve to više jednolični biljeg t. j. svi evropski narodi živu sve to više na jednaki način, imaju jednaku kulturu. Ta se kultura zove evropska kultura, premda su ju stvarali, kako se vidi iz dosadanjega razlaganja, i azijski i afrički i evropski narodi.

CIVILIZACIJA.

Narodna kultura i civilizacija. Do sada smo spominjali razne narode: Egipćane, Asirce, Feničane, Židove, Grke, Rimljane, koji su najviše uradili za bolji i ljepši ljudski život. Što je koji od ovih naroda rukama stvorio i umom izumio, to je, od jednoga više, od drugoga manje, prelazilo k drugim narodima, dok se nije stvorila prilično jednolična kultura, t. j. prilično jednaki život i mišljenje, a to se zove evropska kultura.

No osim ovih spomenutih naroda bilo je i drugih naroda i u Aziji i u Evropi, koji su, naravski, također radili i mislili, da svoj život poboljšaju i poljepšaju, no taj je njihov rad ili njihova kultura ili propala s njima zajedno, ili su narodi živjeli dalje, ali su primili tuđu kulturu, ili pak njihova kultura nije došla u dodir s drugim kulturama, nego je ostala sama za sebe od nekada pa do danas. Tako na pr. Kitajci ili Kinezi, mnogobrojni narod u Aziji, imaju vrlo staru i vrlo razvijenu kulturu, t. j. svoj način života, za koju se u Evropi dugo nije znalo, a i danas se znade vrlo malo.

No još je važnije ovo: I u samoj Evropi bilo je dugo, a ima i danas dosta svijeta, koji još uvijek živi na starinski način, te ne zna gotovo ništa o onoj evropskoj kulturi, o kojoj je bio govor. Da to posve dobro razumijemo, dosta je pogledati i danas

na toliki seljački svijet, osobito kod slavenskih naroda, posebice kod nas Hrvata: kolika je razlika u životu i mišljenju ovoga naroda prema životu i mišljenju tako zvane „gospode“, t. j. onih ljudi, koji su primili drugi način života!

No zato se ipak ne može reći, da taj seljački svijet nema nikakve kulture. Iz našega se razlaganja dobro vidi, što je kultura, naime, da je kultura rad i nastojanje da čovjek svoj život poboljša i poljepša. A kad to znamo, ne možemo reći, da seljački svijet ništa ne radi, da svoj život poboljša i poljepša. Dosta je pogledati obrađena polja, sgrade, odijelo, pjesmu, veselje i tugu seljačkoga naroda, pa će svatko priznati, da je to i te kakva kultura — a ipak je u koječem dosta daleko od onoga, što se zove „evropska kultura“. Kakva je dakle to kultura? Nije li to i evropska kultura, barem kod seljačkoga svijeta u Evropi? Kako to, da između ovoga seljačkoga svijeta i između spomenute tako zvane „gospode“ ima i preziranja i mržnje? Kako to, da „gospoda“ vele za seljake, da su „prosti“, a seljaci drže često gospodu za svoje neprijatelje?

Ovo je doista vrlo važna pojava u životu naroda, a rodila se ovako:

Ujedinjene kulture raznih spomenutih naroda stvorile su doista tako velikih djela i takav život, da su se ljudi morali sami čuditi i diviti tomu, što su stvorili. Među tim velikim djelima ujedinjenoga ljudskoga nastojanja najznamenitije je veliko djelo i silno rimsko carstvo, za koje smo već rekli, koliko je bilo. Toličke zemlje i narode spraviti pod jednu vlast i jedan zakon i red — to je doista veliko djelo. Čovjek si lako može pomisliti, što su o sebi mogli misliti oni, koji su tomu silnomu carstvu bili na čelu i na prvim mjestima, a to su bili carevi rimski i gospoda rimska, i nije čudo, da su careve (imperatore) rimske još za života proglasili bogovima. Lako si možemo pomisliti i silnu i jaku rimsku vojsku, a onda život na carskom dvoru i kod gospode, sve u redu, u slavi, u bogatstvu i sjaju, a i u mudrosti i znanosti. No još je lakše pomisliti, kako su rimski državljani, koji su u slobodi živjeli pod ovakvom vladom, morali malo cijeniti i upravo prezirati one ljude i cijele narode, koji nisu bili rimski državljani, nego su kao divlje čete plienili i harali na granicama rimskoga carstva. Rimljani su sve ove narode izvan svoga carstva podrugljivo i prezirno zvali barbari.

Zato je posve naravski, da se je mnogo do toga držalo, ako je tko bio, a osobito ako je tko postao rimski državljani, zapravo „građanin“ ili *civis*. Gdjekomu će biti možda poznato kako su sv. Pavla htjeli šibati, ali on je rekao: ja sam rimski *civis* (državljanin, zapravo: građanin) i apeliram na cesara! I nisu ga smjeli šibati! Razumljivo je zato, da je sve htjelo postati *civis*, da se htjelo civilizirati, t. j. doći pod rimske zakone i u svem se izjednačiti s državljanima rimskim, t. j. primiti svu rimsku kulturu. Ovo svjesno nastojanje pojedinaca i naroda, da primi rimsku kulturu, i opet nastojanje rimskih državljana, da što više svieta i naroda sprave pod svoju vlast, pod svoje zakone i uredbe, to je nastojanje bila prva civilizacija.

Osim toga dogodilo se još i ovo: Za rimskoga vladanja i u rimskom carstvu javila se nova vjera i nauka: kršćanstvo. Kako je poznato, ta je vjera došla iz zemlje židovske, a glavni njezin širitelj i apostol, spomenuti sv. Pavao, bio je, kao i ostali obrazovani ljudi, dobro izučen u grčkoj mudrosti. Ova židovska nauka u grčkom ruhu naskoro je, za kakvih 300 godina, tako osvojila učene i neuke, da je uz nju pristao i sam rimski car (Konstantin), te joj time ne samo dao slobodu nego ju u njeku ruku proglasio jedinom pravom i dozvoljenom, t. j. državnom vjerom, uz koju mora pristati svaki rimski građanin.

Ali sve to nije ništa prema kršćanskoj nauci o spasenju čitavoga čovječanstva. S tom naukom došlo je u evropsku kulturu do sada sasvim nepoznato poticalo na rad. Do sada se naime svaki čovjek i svaki narod starao samo za sebe, da mu bude bolje i ljepše, i to na ovom svijetu. Kršćanska nauka donáša k tomu novo, do sada nepoznato nastojanje: za spasenje celoga čovječanstva, t. j. svih naroda bez razlike. Duh ovoga kršćanskoga nastojanja za „carstvom božjim na zemlji“, za „jednim pastišrom“ i „jednim ovčinjakom“, a sve u svrhu „vječnoga blaženstva na nebu“ — dovoljno je poznat, pa toga ne treba potanko razlagati. Ovdje je dosta spomenuti to, da se je širenjem kršćanstva širila i evropska kultura, zapravo civilizacija, jer tko je postao kršćanin, postao je ujedno član kršćanske Crkve, kojoj je glavar stanovao u Rimu, i tek time je stupio među ljude. Svet, koji je stanovao podalje od gradova, nije dakako mogao tako brzo i lako stupiti u to kolo. Ovi ljudi

po selima (selo se latinski kaže *pagus*, a seljaci se zovu *pagani*) bili su prezirani kao do sada barbari, što još i danas dokazuje naša rieč *pogan*, koja je najprije, kako se vidi, značila seljak (*pagan*), a danas ne znači samo bezbožac, nego i gadan čovjek. Zato se lako razumije, što su nekršteni narodi, t. j. njihovi vođe i prvaci, nastojali, da što prije skinu sa sebe ovaj prezir, a to je moglo biti samo tako, ako se izjednače s građanskim (civilnim) stanovništvom, t. j. da se pokrste, jer je sada u gradovima bilo sjedište rimske kulture i kršćanstva. Ovaj sramotni prezir osobito je smetao poglavice i vladare novih „barbarskih“ naroda, Niemaca i Slavena, koji su se nastanili u rimskom carstvu. Zato su se ovi „barbarski“ vladari krstili i sami i dali krstiti svoje podanike, no često su i dugo bili kršćani samo po imenu, a inače su u svem dugo, a u koječem do danas zadržali svoju narodnu kulturu.

I tako je rimsku civilizaciju, kad već i nije bilo rimske države ni rimskoga državljanstva, nastavilo i zamienilo kršćanstvo: širiti civilizaciju značilo je dugo vremena širiti kršćanstvo, a dakako uz to i evropsku kulturu. A kako je sjedište kulture i kršćanstva bilo u gradovima, u kojima su živjeli građani (*cives*, civilno pučanstvo), većinom tuđinci, širiti civilizaciju značilo je širiti gradske i tuđinske običaje, a izkorjenjivati domađu narodnu kulturu.

Plodovi civilizacije. No civilizacija je s vremenom dobila i drugo značenje i drugu svrhu. Do sada je razloženo, kako je civilizacija išla za tim, da ljudi i narodi dođu pod rimsku državu i rimske zakone, a poslie u kršćansku Crkvu. Tako su se najprije u rimskoj državi, a po tom u rimskoj (katoličkoj) Crkvi okupili u jednoj misli razni narodi, veći i manji, jači i slabiji, kulturniji i manje kulturni, koji su dakle živjeli dosta različnim životom. Svi su ovi narodi, ili bolje njihovi vođe i prvaci, stupivši u dodir s rimskom i kršćanskom civilizacijom, počeli sve to više spoznavati, da je ova civilizacija zbilja jedino ili barem najbolje sredstvo i način, da pojedinci i narodi dođu do što veće sreće. Dokaz im je za to bila silna rimska država, koja je baš radi toga svima bila vazda pred očima i u misli, a dokaz su im bili i njekeji evropski narodi, koji su također po ovoj civilizaciji silno napredovali. Zato svetom zavlada misao: Nema druge, nego, hoćemo li svoj narod, koji još slabo i znade

za civilizaciju, da ga civilizujemo, t. j. da mu dademo sva sredstva, što ih imaju već civilizovani narodi, i da ga uvedemo u njihovo kolo. Treba dakle širiti poznavanje civilizovanih naroda, primati sve, što su oni za bolji život izumili, pače i njihove običaje, način života, odielo i t. d. jednom riečju: treba civilizovati (civilizirati).

Sve ovo zajedno: poznavanje civilizovanih naroda, primanje njihovih izuma, načina života i t. d. sve je to bez sumnje napredak (progres); sve to znači: ne držati se slijepo starine, ne zaostajati za drugima, nego ići napried za novim, boljim, za čim ide i većina drugoga svijeta, kojemu je bolje. No što je glavno: sve ovo znači ne mirovati zadovoljavajući se s onim, što znaš i imaš, nego to znači gibat se, micati se, znači — raditi.

I tako je doista obilježje civilizacije — rad i napredak. Gdje se radi, tu se i napreduje, a napredujući čovjek u istinu se mora pomicati i u prostoru, tražeći sredstva za napredak, pa se tako mora — na ovoj maloj zemlji — prije ili kasnije sastati s drugim narodima i stupiti u njihovo kolo, t. j. postati građaninom svijeta ili kozmopolit. Lien se narodi i ne civilizuju, nego čame u svojoj zemlji, dok ne dođu radini i napredni te ih često sbrišu s lica zemaljskoga.

Naravski, da će se na ovaj način napokon civilizovati svi narodi na Zemlji, i to je skrajnji cilj ili ideal i civilizacije, glavni cilj današnjega vremena: civilizovati sve narode i podati im plodove civilizacije: miran, udoban i sretan život.

Dakako, da i među plodovima civilizacije imade i gnjilih i otrovnih plodova, kako to uči liepa nauka povjest civilizacije. Ali o tom mi ovdje nije govoriti. Nješto ipak treba spomenuti.

Uspjesi su civilizacije doista veliki, sjajni i zamamljivi. No zlo, što ga civilizacija donosi, tako je veliko, da civilizacija ima ozbiljnih protivnika. Spomenut ćemo jedno:

Civilizacija i spomenuto kozmopolitstvo trga čovjeka od njegova naroda i domovine, pače i od roda. Civilizovan čovjek odriče se svega svoga i posebnoga, a prima sve tuđe i obće. U prvo vrieme godi mu ta novost, a za malo mu je dosta civilizovane jednoličnosti. Niti ko ga ljubi, niti se ko ga stidi, niti se ko ga boji. Njegov je sav sviet i njegov nije nitko. Ovakav čovjek, riešivši se sveze s rodnom, s narodom i domovinom, a ne moćući se svezati s celim svijetom, često se izgubi, postane kao

otrgnut list na vjetru: sve mu je svejedno, pa i ono što je zlo. Staroga poštenja i domaćega veselja nestaje. Čovječji život postaje pust, a izpunja ga samo trka i jagma za golim kruhom, jer do ideala civilizacije riedko se tko uzdigne.

I tako civilizovan čovjek postaje opet sličan divljaku, komu je jedina briga svagdanji kruh: civilizacija uništjuje kulturu, jer kulture nema bez doma, bez roda, bez poštovanja ili kulta onoga, što su nam stariji ostavili, — a civilizacija sve to briše.

U ovoj opreci između kulture i civilizacije svakako je uza svu važnost civilizacije sigurnije, bolje i srdcu čovječjem milije — čuvati kulturu, t. j. čuvati i poštivati ono, što su nam djedovi ostavili i u čem smo odgojeni.

(»Božićnica« 1910. Zagreb 1909. Str. 57.—69.)

Seljačko pitanje.

Nastanak seljačkoga staleža.

Čuje se kadkada rieč, da su negda svi ljudi bili seljaci, jer Bog nije stvorio ni popa, ni grofa, nego seljaka, kojemu je rekao: „U znoju lica svoga jesti ćeš hljeb“.

Ovo nije podpuna istina.

Proučavanje ljudskoga života dokazalo je, kako je to mnogima poznato, da su ljudi u početku bili lovci, pastiri, a onda tek seljaci, t. j. stalno, u selu, naseljeni, poljodjelci i ratari.

Ova tri stupnja opazaju se redovito kod svakog naroda. (Ima i izuzetaka, ali o tom ću kasnije kazati koju rieč.) Zato se je lako čovjeku domišljati, da je to posve naravski, a može se to i razložiti. Čovjek naime u prvom početku bio je baš bez svega: bez svakoga oružja i bez orudja, tako da u prvom početku nije bio za pravo ni lovac, nego — izuzevši božju dušu u sebi — bio je kao životinja, te se morao i hraniti kao životinja, t. j. onim, što je gotovo na zemlji našao. Dugo je zacielo trebalo, dok je znao napraviti strelicu ili zamku, da ubije ili uhvati kakvu životnju. Ali u isti čas s tim počeo je zacielo pripitomljivati uhvaćene divlje životinje i postao je pastir. No to nije moglo dugo trajati, a to zato, što je životinje trebalo pasti. Lako je naime bilo, dok je ljudi bilo malo, pa je svaki svoje blago pasao, gdje je htio: zemlje je bilo dosta. Ali kad se svijet u kojem kraju umnožio, počele su svadje, a bome i boj radi paše, radi zemlje, — pa je trebalo zemlju podieliti: dovle ćemo pasti mi, a dovle vi!

Kad je jednom zemlja bila podieljena (i to ne valjda svakomu pojedincu, nego celomu plemenu), t. j. kad su ljudi sjeli

na jedno mjesto, onda je nastalo i moralo je nastati selo: Ljudi se više ne sele, nego ostaju u svom selu i beru i love i pasu oko svoga sela, — dok je bilo što brati, loviti i pasti. A kad nije bilo, onda je čovjek počeo sijati i saditi, a kad nije htjelo samo od sebe rasti, počeo je kopati, poslie orati — postao je ratar.

To je sve naravski. Čovjek je morao postati seljak i ratar, — ako se je imao gdje naseliti i ako je tu mogao u znoju lica svoga živjeti. A bilo je i toga, da se pastiri nisu mogli u svojoj zemlji naseliti, jer je zemlja bila pretjesna, ili kamenita. Što je onda bilo? Onda se je narod raztepaio po svijetu, pa kako još nije bio naučan na poljodjelski rad, dao se čovjek na trgovinu, postao je trgovac. Malo ima primjera za to, ali dobar su primjer Židovi. Židovi su bili, kako nam je poznato iz biblije, lovci i pastiri (sjećamo se, kako je Jakov-Izrael pasao ovce kod svoga ujaka), — ali seljaci i ratari nisu bili nikada. Poznato nam je i to, kako su se selili u Egipat, pa opet u obećanu zemlju, i kako su bili u babilonskom sužanjstvu. Sve je to dokaz, da nisu bili seljaci ratari, jer se ne bi mogli tako lako seliti. — To je onaj izuzetak, koji smo na početku spomenuli.

Pita se sada: Ako je to naravski, što je od lovca i pastira postao seljak poljodjelac, je li naravski to, da od seljaka postane dalje zanatnik (majstor, obrtnik), pa trgovac, a onda učitelj ili svećenik, ili sudac ili odvjetnik, i t. d.? Jeli to nužno? Ili je pak moguće, da seljak i ostane seljak?

Ovo pitanje može se razumjeti dvostruko, i to s gospodarskoga i prosvjetnoga gledišta. Razumije li se s gospodarskoga gledišta, onda treba ovo pitanje upotpuniti ovako: Može li narod, u kojem su sami (ili većinom) seljaci, ostati seljački narod, ako hoće živjeti, ili se pak mora s vremenom ostaviti seljačkoga života? — S prosvjetnoga gledišta treba ovo pitanje ovako popuniti: Može li seljački narod doći do najveće moguće prosvjete?

Prije nego što odgovorimo na ova pitanja, kazat ćemo, što vidimo po svijetu.

„Industrijalni” narodi.

Danas ima u svijetu naroda i zemalja, gdje skoro nema seljaka, ili ih ima vrlo malo. Tako na pr. u Englezkoj i u Americi nema skoro seljaka, a u Njemačkoj ih ima dosta malo. A Englezi i Niemci poznati su po svijetu, da su jaki, bogati i prosviećeni narodi. Naprotiv se zna, da seljački narodi, na pr. Rusi i Srbi, nisu tako ni bogati ni prosviećeni. Uz put ne treba zaboraviti, da ni među židovskim narodom nema seljaka, a i za Židove je poznato, da su prosviećeni i još više bogati.

Po tom bi čovjek sudio, da seljačkim narodima, štono je rieč, ne cvatu ruže, pa da i oni, ako hoće da dodju do što boljega života i prosvjete, moraju gledati, da svoj seljački stalež zamjene drugim, kako to vide u drugih „naprednih”, bogatih i prosviećenih naroda.

Ostanimo čas kod ove misli, pa nastavimo ovako: Treba dakle nastojati, da što prije nastupi takvo doba, kad nitko ne će ni orati, ni kopati, ni blaga pasti ni hraniti; treba nastojati, da na ovoj Zemlji ne bude nijednoga seljačkoga naroda, — onda će svi narodi biti napredni, bogati i prosviećeni.

Svakomu je jasno, pa toga ne treba razlagati, da bi takovo nastojanje doneslo svijetu propast.

Jasno je dakle, da nije nužno nastojati, da seljački narodi ostave svoj stalež, jer kad ne bi bilo seljaka ratara, svi bi narodi i sav bi svijet morao propasti. Jedno samo treba još razložiti, i to ovo:

Mnogi spoznaje i uvidja, da doista bez seljaka ratara svijet ne bi mogao obstati, ali ipak vidi i mora priznati, kako smo i mi prije spomenuli, da su danas seljački ratarski narodi siromašniji i manje prosviećeni od drugih naroda, u kojih ima malo seljaka. Kako je to?

To je ovako: Narodi, koji nisu seljaci, žive od zanata ili rukotvorstva (industrije). No tu se odmah svatko sam domišlja, da oni narodi moraju svoju robu prodavati drugim narodima, koji nisu zanatnici, jer kad bi sva roba, što se u takovom narodu izradi, ostala tu doma, tko bi ju kupovao? Zato tako zvani industrijalni narodi, kao što su na pr. Englezi i Niemci, mogu bolje od seljaka živjeti i napredovati samo tako dugo, dok imade seljaka ratara, koji njihovu robu kupuju i troše. A

već je danas toliko razne robe u svijetu, da države upravo na silu svoju robu narivavaju, dapače i ratom sile drugi narod, da njihovu robu kupuje. Ta poznato je, koliko u velikoj politici ima borbe baš radi toga, što jedna država hoće da drugoj otme tržište, t. j. da njezinu robu iztisne, a svoju na tržište donese. Tako na pr. nagodba između Austrije i Ugarske nije ništa drugo, nego jedan dio ove velike borbe: čija će se roba trošiti u Ugarskoj. Razumije se, da su s tom borbom u svezi razna željeznička pitanja (jer se roba danas dovaža željeznicom), pa se onda lako razumije, što se je za vrijeme pogadjanja toliko razpravljalo o raznim željeznicama (kranjskoj, ličkoj, dalmatinskoj i t. d.). Kako „industrijalne” države na svaki način gledaju, da svoju robu prodadu, za to imamo dokaz u našoj blizini. Mnogomu je naime poznato, kako je austro-ugarska vlada zatvorila granicu blagu iz Srbije, a to samo zato, što Srbija nije htjela kupiti ratnih topova od austrijske fabrike. (Ti topovi stoje više milijuna.)

Vidimo dakle, da „industrijalni” narodi, koji nemaju seljaka ratara, već danas dosta teško i s velikom mukom svoju robu prodavaju. A po tom svatko može suditi, što će tek biti, kad svi narodi, koji su danas još seljaci ratari, podignu kod kuće svoje tvornice, te ne budu trebali ni htjeli kupovati tuđe robe. Kako će onda živjeti oni narodi, koji kod kuće nemaju nuždnoga živježa? Oni ovako mogu danas živjeti samo na račun i na štetu drugih naroda, koji ih hrane, a za to od njih dobivaju njihovu često lošu, a i nepotrebnu robu.

No to još nije jedini uzrok, što industrijalni narodi bolje žive. Za pravo još je i ciela Evropa barem bez Rusije gotovo na polovicu seljačka, pa se tu još jedno vrijeme daće kako tako kuburiti svima onima, koji nisu seljaci. Druga je stvar s Englezkom, gdje već gotovo nema seljaka, pa ipak u Englezkoj i obični radnici žive kao gospoda. Istina je, i Englezi prodaju svoju robu po celom svijetu, ali od toga ipak ne bi tako dobro živjeli, da za njih ne radi deset puta više roblja, nego što je svih njih. Treba naime znati, da Englezi vladaju nad celom Indijom, daleko tamo preko mora u Aziji. U toj plodnoj Indiji živi preko tristo milijuna 300,000.000 naroda. Od tuda Englezi ponajviše dovažaju, što im za život treba. A što bi bilo, da najednom brodovi iz Indije ne dodju? Englezi bi u svojoj domo-

vini za mjesec dana poginuli od glada. Na to je mislio već pred 100 godina francuski car Napoleon, kad je htio zatvoriti more i time Englezku uništiti.

Sve ovo dokazuje, da industrijalni narodi sami ob sebi ne mogu ni živjeti, a kamo li bolje živjeti i napredovati od seljačkih naroda. Zato nema nikakve gospodarske nužde, koja bi seljačke narode silila, da se nastoje što prije po primjeru drugih naroda nekako „pogospoditi“. Seljački narodi mogli su uvijek kako tako živiti i napredovati bez industrijalnih naroda i bez posebne tvorničke (fabričke) robe, ali industrijalni narodi žive već danas teško bez seljačkih naroda, a što dalje, to će teže živjeti.

Krivo bi shvatio ovo razlaganje, tko bi po tom sudio, da bi najbolje bilo, kad bi svi ljudi u jednom narodu i svi narodi bili seljaci ratari. Nipošto. Povjest čovječanstva nas uči, a to se ponješto i danas vidi, da je među seljacima ratarima uvijek bilo koliko koliko ne samo zanatnika, nego i svećenika i učitelja, a prema prilikama i druge tako zvane „gospode“. Život je naime ljude već od početka naučio, da svaki čovjek nije jednako sposoban za svaki posao, za koji treba više vještine i vježbe, t. j. ljudi su rano opazili, kako se mnogo muke i vremena prištedi, ako se poslovi podiele po vještini i sposobnosti. To je tako zvana znamenita i nužna „dioba rada“, koja je stvorila razna zanimanja, zanate i staleže. Svaki čovjek, pa i seljak, treba da po svojim sposobnostima i prema prilikama prosudi, koje je zanimanje za njega zgodnije i koristnije, pa vidi li na pr. seljak, da bi on ili njegov sin bolje živio kao zanatnik, trgovac ili činovnik, ludo bi učinio, kad bi ostao seljak ratar. Razumije se, da to vrijedi samo za one seljačke narode, gdje dioba rada nije još dovoljno provedena, t. j. gdje još nema dosta zanatnika, trgovaca i umnih radnika (učitelja, svećenika i t. d.), gdje su zanatnici, trgovci i umni radnici sami ili većinom tudjinci. To i jest prava samostalnost domovine i naroda, kad su sva zanimanja u rukama domaćih ljudi.

Je li seljački stalež „niži“ („inferiorniji“)?

Mi predobro znamo, da će mnogi i mnogi seljak na ovo posljednje naše razlaganje gotovo uzkliknuti: „Pa gdje je taj seljak, koji ne bi htio biti zanatnik, trgovac, ili čak činovnik? Gdje je taj, koji se ne bi htio osloboditi svega onoga zla, muke i neugodnosti, koju je seljaku podnositi, dok je živ?“

I doista, koliko imade seljačkih roditelja, koji svoju djecu daju u zanat, a još radije u više škole s bolno-radostnim uzdahom: „Ah! Ne će se tako mučiti kao ja!“

No tu dolazimo do najvažnijega pitanja u ovoj stvari, naime do pitanja: Kako je došlo do toga, da je seljak ratar svuda po svijetu, kratko rečeno, u pravom robstvu? Čim su i kako drugi staleži dobili nad seljakom ne samo toliku vlast nego i prvenstvo u svakom pogledu, na pr. u društvenoj časti? Kako je do toga moglo doći osobito s obzirom na to, što se ne može poreći, da je seljački stalež svim drugim staležima ne samo koristan, nego upravo nuždan, a još više i obzirom na to, što je neznatna manjina ostalih staleža znala i mogla vladati i još danas vlada velikoj većini seljaka? Nije li već to dokaz, da je seljački stalež niži (ili kako bi gospoda rekla, „inferiorniji“) od ostalih staleža, te da u tom staležu čovjek ne može doći do potpunoga razvoja svojih čovječjih sposobnosti i do pravoга t. j. slobodnoga i sviestnoga ljudskoga života?

Prije nego što na ovo odgovorimo, trebalo bi malo potanje izpriповiedati, kako je seljaku rataru bilo još prije 70 do 80 godina, jer je danas već prema onomu osvanuo na zemlji seljački raj. No tomu sad ovdje nema mjesta. Dosta će biti, ako kažemo, da seljaka ni danas na pr. u Hrvatskoj, ne samo drugi staleži ne smatraju potpunim i sebi ravnim čovjekom, nego da se ni sam seljak ne drži pravim i potpunim čovjekom prema t. zv. gospodi. Toliko je još toga ostavilo staro seljačko robstvo!

A sada da odgovorimo na ovo pitanje: Zašto su ostali malobrojni staleži nadvladali i podjarmili seljački stalež?

Najprije da čujemo, što o toj stvari kaže povjest čovječanstva.

Poznata je istina, da su lovački i pastirski narodi uvijek i svagda bili jači od seljačkih ratarskih naroda i da su ih nadvladali i podjarmili. Ne idemo daleko, već ostanimo kod nas Hrvata. Poznato je, da su Hrvati robovali Avarima ili Obrima, a konjari Magjari podjarmili su ugarske slavenske seljake ratare. Takvih bi se primjera našlo i više.

To je na prvi mah čudno, osobito kad se sjetimo, da je lovački i pastirski stalež stariji i nesavršeniji od seljačkoga.

No kada bolje promislamo, uvjerit ćemo se, da je to posve naravski. Lovac i pastir — to je slobodan čovjek, i to slobodan u svakom pogledu: slobodan od drugoga čovjeka, slobodan od rada (posla) i napokon, što je glavno: slobodan u sebi, u srcu, t. j. neustrašiv. Lovac je za pravo bojnici ili vojnik, a lovački i pastirski narod — to je gotova vojska, koja će lako, osobito na konjima, nadvladati i podjarmiti i deset puta veći, ali mirni seljački narod, kako se je to doista i događalo.

Mora se dakle priznati, da mirni seljak ratar, pošto se je jednom smirio na svojoj zemlji, nije bio dorasao borbi sa nižim doduše, ali slobodnijim staležem lovačko-pastirskim. Događalo se naime i u toj stvari ono isto, što se inače znade dogoditi: Dodjoše divlji i iztjeraše pitome.

Istina je, divlji pastirsko-razbojnički narodi nisu svagdje trajno zadržali vlasti nad seljačkim i gradskim narodom, nego su obično došli i prošli, pače i propali. Tako je nestalo i Avara, a ni divlji Mongoli (Tatari) nisu se mogli u Hrvatskoj održati. To je i opet naravski, jer cijeli lovačko-razbojnički narod ne može živjeti među seljacima: ta tko bi ga i čime hranio! To ide samo njeko vrijeme: divljaci ratuju, a seljaci ih pod silu hrane, dok se divljaci ne pripitome, ili dok seljacima ne dodija, pa ih oslabljene protjeraju*.

No mnogo je od ovoga važnije to, što prvašnji poludivlji lovačko-pastirski, t. j. bezposleni i otimački život nije ni u seljačko-ratarskom narodu još dugo posve prestao, nego je dapače u kasnijem društvenom uređenju odlučno djelovao. Treba naime znati, da su nad mirnim seljacima i dalje vladali i zapoviedali oni, koji su više bili vični lovu, boju i bezposlici. Nije to tako bilo samo zato, što su ovakav bezposleni, slobodni i otimački život vodili ljudi, koji su bili slobodnije i nasilnije čudi, premda bi već i to bilo dosta, da se miroljubivim i zaposlenim seljacima nametnu za gospodare, nego je tu bilo još ovo: Ljudi su se u obće pomalo priučavali mirnomu poslu, bilo ratarstvu, bilo zanatu i nauku (osobito kršćanskomu), tako da je stotine i stotine godina, pa sve još do pred 400 do 500 godina bilo dosta nemira i nereda, otimačine i boja ne samo doma,

* Tako su se divljaci Bugari među slavenskim narodom pripitomili i danas je od njih ostalo samo ime. Bugarski starosjedioci bili su i zvali su se Sloveni, a danas se zovu Bugari.

nego još više s neprijateljskim, najviše poludivljim i otimačkim narodima. Treba se samo sjetiti, da su još pred 700 godina na pr. na našu domovinu navalili divlji Tatari iz Azije, a s Turcima-Osmanlijama, protiv kojima su još pred 300 godina u oružju jahali naši biskupi i kanonici, imali smo posla gotovo do jučer. Po tom se razumije, da je u ovakvo nemirno vrijeme više vriedio mač, buzdovan i strelica, nego plug i motika. Zato se lako razumije, što su nad seljačkim narodom zagospodovali oni, koji su bili lovci i bojници, t. j. bezposleni inače junaci ili tako zvani „vitezovi“*. Ovi su junaci bili gospodari zemlje i narodu (kasnije grofovi i spahije). A kad se je jednom njihova vlast, osobito pomoću kršćanske Crkve, koja je priznavala svaku vlast, učvrstila, bilo se je seljačkomu narodu tim teže izpod nje oteti, što su ta gospoda bila ne samo kao stalež organizovana, t. j. u dogovoru složna, nego što su bila sve to više prosviećena, a seljak je bio neuk i u potpunom neznanju do jučer.

Nedostatci seljačkog staleža.

1. Sve ovo, što je razloženo, kako su bezbrižna i bezposlena gospoda „lovci“ i „konjari“ došli do vlade nad seljačkim narodom, ne dokazuje protiv seljačkoga staleža ništa, ali dokazuje nešto drugo, i to ovo:

Za rieč među ljudima u obće, a za politiku napose treba srčanosti i odlučnosti više nego ičega drugoga. To vriedi i danas, a vriedilo je kud i kamo više u ono vrijeme, kad su ljudi mnogo više, i to s razlogom, držali do jednoga junačkoga i odlučnoga čina, nego do stotine mudrih i razboritih rieči. Kod toga treba držati na umu, da su narodi sebi države osnivali i uređivali prije, nego što su imali ikakve učitelje, koji bi ih učili kakvom redu, pravilu i t. d., t. j. narodi su države osnivali onda, kad je odlučivala tjelesna sila. Zato je posve naravski, da su vlast u ruke dobili ljudi srčani, odlučni, bezbrižni i nasilni.

* Vriedno je zabilježiti, da su prava gospoda do danas sačuvala glavne biljege lovačko-pastirskoga života. Svatko naime zna, da i današnji „aristokrati“ („boljari“, grofovi, vlastela) vrlo vole lov, pse i konje, te da to spada k pravomu boljarskomu gospodstvu.

Gledamo li na to, moramo doista priznati, da seljački ratarski život više voli mir i red, jer bez mira i reda nema rada, a bez rada nema seljaku života. No mira i reda nema bez pokornosti i poslušnosti, pa tako seljak kao da je stvoren za poslušnost i pokornost i bez obzira na to, što je to jedna od glavnih nauka, koju je seljak stotine i stotine godina slušao od kršćanskoga svećenstva, pa se i danas u sav glas moli: „Zatri, o Bože, nepokornost proti poglavarom!”

Uz seljačku miroljubivost i pokornost donša seljački stalež još i ono, što gospoda zovu „zalupanost”, i to ovako: Kako je seljak vezan uz svoj posao, riedko kada ide kamo dalje od svoja sela, a daleko u druge krajeve ne ide nikada. Zato nije čudo, što ne samo da ne zna, kako se drugdje živi, pa nema želje za drugačijim i boljim životom, nego se svemu novomu čudi, a tudjemu se ili stranomu čovjeku ne samo čudi, nego ga se i boji. Badava ima seljaka samo u Hrvatskoj na milijune, kad mlad koji seljak i zna za što drugo osim za svoju najbližu okolicu, a kamo li da bi bio sam glavom u kojem daljem kraju, gdje bi se s ljudima vidio, razgovorio, sprijateljio, pobratio, jednom riječju postao sposoban, da što s drugim zajedno započme za bolji svoj život. Kad to promislimo, onda se ne ćemo čuditi, što je šaka vitezova, koji su ne samo imali kada, nego su i morali u ratnom poslu običi mnogo svieta (ta i naši su vitezovi već pred 700 godina išli u rat čak u Palestinu!, zavladali nad „zalupanim” u svom selu seljačtvom. Zato nije čudo, da je šaka starih normansko-varjažkih vitezova sa sjevera zavladała silnim ruskim narodom, a takvih primjera ima i više.

No ovi nedostatci seljačkoga staleža nemaju danas ni izdaleka tolike vriednosti, ili nisu toliki, kako je to bilo nekada. Što se tiče seljačke miroljubivosti, to danas nije više nedostatak, nego je više vrlina ili prednost (kako ćemo za čas čuti), a to zato, što danas u politici i u obće u životu s ljudima ne odlučuje više toliko sila, koliko uztrajni rad i razbor. „Junacka” su vremena prošla, — to je poznata stvar. A kad je prestalo vrieme sile, prestalo je i vrieme silovitoga odpora, vrieme nuždne obrane, ili bolje nuždne nepokornosti. Zato ne samo seljak, nego svi državljani treba da budu „pokorni” poglavarom, ali ne zato, što bi poglavari sami po sebi (ili možda kao „namjestnici božji”) imali kakovo pravo zapoviedati, nego

zato, što im je sam narod po zakonu dao tu službu, da zapoviedaju.

Što se tiče „zalupanosti”, danas toga sve to više i sve to brže nestaje ponajviše zato, što se danas mnogo lakše i mnogo slobodnije putuje željeznicom na pr. što nužda i seljaka sili dalje od sela za trgovinom i zaslužbom, a i u selo dolaze stranci, novine donose viesti itd., tako da za malo ne će o „zalupanosti” biti ni govora.

II. Mnogo je ozbiljnije ovo pitanje: Kako su poslie vlade „lovaca i konjara”, t. j. poslie vlade grofova i plemića, mogla nad seljačtvom zavladata dosta malobrojna školana gospoda gradjani (buržoazija)? Ne vidi li se i po tom, da je seljački stalež nesposoban, „inferioran”?

Ni na ovo nije teško odgovoriti.

Prije svega treba znati, da nova ili školana gospoda (odvjetnici ili fiškali, novinari i židovski špekulanti) nigdje, gdje je seljačstvo još u robstvu i bez prava, ne vladaju sami, nego su se udružili s „lovcima i konjarima”, t. j. s velikaškom i plemićkom gospodom. Tako je još dobrim dielom u Njemačkoj i u Austriji, a pogotovo u Ugarskoj i Hrvatskoj. Svuda su se tuda grofovi i baroni, riteri („vitezovi”) i plemići složili s odvjetnicima, novinarima i židovima. Dapače može se kazati, da zapravo još uvijek vladaju stari velikaši, tako da su u Njemačkoj, u Austriji i Ugarskoj još uvijek ministri većinom grofovi i baroni.

No zato se ipak mora priznati, da su školana gospoda u ovim državama došla do velike vlasti, i to poglavito zato, što imadu dvoje, čega seljački stalež još nema, a to je: organizacija, upravna i financijska, i onda prosvjeta.

Osobito treba iztaknuti današnju državnu organizaciju, mnogobrojne oblasti jednu nad drugom i još mnogobrojne zakone s bezbrojnim paragrafima i propisima, kojima su osobito seljački sviet omotali kao mrežom. Posebnu moć dobila su školana gospoda u današnjoj državi time, što su se najbrižnije postarali, kako će najlakše izprešati od celoga naroda što više novca, kojim se onda može sve: to je nova državna financijska organizacija (porezi, pristojbe, biljegovine, potrošarine, takse, globe i t. d., i t. d.). Tek ovom organizacijom, koju su stvorili odvjetnici, postala je država svemoguća,

jer je dobila na tisuće pomagača (činovnika) i silne novce u ruke. Gospodsko-velikaška država prije 100, 200, 300 godina nije bila ništa prema današnjoj, „modernoj“ državi.

Kad bi tko upitao: A kako su današnja gospoda, makar udružena s velikašima, stvorila ovu silnu državnu organizaciju, koja pritište osobito seljački stalež? — ne bi bilo dosta odgovoriti: „Oni su sebi nasiljem prisvojili vlast“ i t. d., nego treba priznati, da se sve to nije moglo stvoriti bez prosvjete.

Ne ćemo sad na tanko razlagati, što je prosvjeta i što ona može. Dosta će biti kazati ovo: Za onu silnu državnu organizaciju, koju smo spomenuli, a bez koje nema političke vlasti, za onakvu organizaciju treba ne samo plan, nego još više: treba ljudi, i to množina ljudi, koji će htjeti taj plan izvoditi. A kako su gospoda našla toliko ljudi, koji ih slušaju? Kako su našla tolike činovnike, koji im narod drže na uzdi? A osobito: Kako je to, da velika većina naroda, posebice seljaka, te činovnike, bili oni kakvi mu drago, ne samo sluša, nego i visoko poštuje i časti kao nešto više od sebe? Istina je, ovi činovnici imadu vlast (žandare!), pa bi tko mogao reći, da im se narod pod silu pokorava i da ih od straha poštuje, što je također dobrim dielom istina. Ali nije to ciela istina, nego je istina još i to, da gospodin, koji nema nikakve vlasti ni nikakvih žandara, može još i danas predobiti seljački narod i za takvu stvar, koja je protiv narodu. Kako je to?

To čini prosvjeta, obrazovanost, znanje — na jednoj, na gospodskoj strani, a tmina, neobrazovanost, neznanje — na drugoj, seljačkoj strani: seljak nije prosviećen. I to je najglavniji nedostatak seljačkoga staleža.

Zašto seljak nije prosviećen?

Ne bi dosta bilo na to odgovoriti: „Gospoda su samo svoju djecu školovala, a seljaka su ostavili u tmini i neznanju“. Istina, tako je. Ali seljaci su na svijetu tako dugo, kao i gospoda, pače i duže; seljakâ ima k tomu još kud i kamo više nego gospode, — pa zašto nisu seljaci svoje djece učili i školali?

Tu treba da malo stanemo. Govoreći mi sada o prosvjeti, mislimo na književnu prosvjetu, koja se širi pismom,

knjigom i školom, a tu treba držati na pameti, da ne samo hrvatski (pa ni njemački, ni francuski) seljak, nego ni hrvatska gospoda nisu sama uvela kod nas ni škole, a kamo li bi izmislila pismo. Književna prosvjeta — to nije izum ni djelo ni francuske, ni njemačke, pa ni hrvatske gospode, to je stvar starija od svake današnje države u Evropi. Prosvjeta se po svijetu širila polako i teško, ona ima svoje svietle i trnovite pute, koji još posve ni poznati nisu. A kod nas i oko nas u Evropi nije prosvjeta kod nijednoga današnjega naroda mnogo starija od tisuću godina. Prosvjeta je kod svih evropskih naroda tudja stvar, donieli su ju ili bolje: ostavili su ju tudjinci, Rimljani (Latini) i Grci, koji su ju opet primili od drugih naroda. Najviše su ju nosili kršćanski svećenici, i to najprije onim „lovcima i konjarima“: njih su najprije krstili i po malo (vrlo malo!) učili čitati. Polako je to išlo, i to sve na tudjem, latinskom „dijačkom“ jeziku! Bezsmrtni sveti, Ćiril i Metodije, počeli su tek pred tisuću godina (a što je to 1000 godina!) širiti kršćansku prosvjetu u slavenskom jeziku, no po ostaloj Evropi vladao je u prosvjeti tudji latinski jezik još dugo, može se reći, do pred 500 godina, a i dulje, a u hrvatskoj politici do god. 1848!

No čemu da duljimo! Književna prosvjeta dosta je mlada stvar i kod hrvatske gospode, a škole su u hrvatskom jeziku, može se reći, tek od jučer. Što je kod nas bilo prosvjete prije toga, bilo je toga vrlo, vrlo malo i kod gospode, pa ni to nije bilo djelo naše gospode, nego djelo čovječanske starine, do koje su mogli po tudjem latinskom jeziku samo riedki doći.

Ne treba dakle pitati, zašto seljak nije prosviećen, — jer ako nije, može još biti, ima za to vremena. Mnogo je važnije pitanje: A može li seljak i ostati seljak, ako se prosvietli i izškola? To je vrijedno upitati, osobito zato, što se u ovih 50 godina, od kada ima škola, zbilja izškolovalo dosta seljačke djece, pa ipak škola njih seljaka nema: svi su se „pogospodili“, nisu ostali seljaci! Nije li to dokaz, da čovjek ne može biti školan i ostati seljak?

Odgovarajući na to pitanje treba najprije znati, što je to „seljak“. Ako tko misli, da je „seljak“ samo onaj, tko je neuk, pa da baš mora ne samo nositi gaće i opanke, nego da baš mora čitav dan raditi kao živina, a da smije bolji zaloga po-

jesti možda samo na Božić, a što je glavno, da mora biti poznizan pred gospodom, — onda dakako školan i prosviećen čovjek ne može ostati takav seljak, jer će mu njegova pamet već pokazati, da to sve baš ne mora tako biti, i onda će gdjetko reći: „A, to nije više seljak!“ — Zatim treba znati, što će to reći „školan“ čovjek, jer je drugo, ako se čovjek 12 godina škola, pa ne zna ništa nego uz nješto grčkih i latinskih rieči i nekoliko paragrafa i starih i novih mudrija dangubiti: a opet je drugo, ako ideš u školu samo 3 do 4 godine, pa se naučiš mnogo, što ti treba za život.

Tko ovo dvoje malo promisli, taj će potvrditi, da seljak može biti prosviećen, kao što će znati i to, zašto su se gotovo sva seljačka djeca u školah „pogospodila“, na što se, da uz put kažemo, već sama gospoda tuže: da imamo previše fiškala i t. d.

Vrline (prednosti) seljačkoga staleža.

Seljački stalež i ovakav, kakav je danas na pr. u Hrvatskoj, naime: miran, prepokoran i neodlučan, neuk i neprosviećen, gdješto „zalupan“, ima mnogo vrlina i prednosti za čovječji život u obće, a za politiku napose.

Prva je i glavna prednost seljačkoga staleža pred drugima i to, što seljak živi od svojega rada, od svoje muke. Istina je, i svaki drugi pošten radnik, bio on zanatnik, trgovac, ili umni radnik (učitelj, svećenik, sudac itd.) živi od svojega rada, ali nikad nije stalno, nije li svakomu tomu drugomu radniku njegov rad previše plaćen, t. j. ne živi li koliko toliko na tuđi račun i od tuđe muke. Prosudimo na pr. po duši, da li svaki današnji umni radnik (na pr. odvjetnik) zbilja i po pravici onoliko zasluži, koliko mu se plaća, i da li njegov rad donasa toliko koristi, koliko se za njega plaća. A za seljaka ratara može se kazati, da on baš nikomu ne uzima, nikoga ne prikraćuje, nikoga ne precjenjuje, da ne živi nimalo od tuđe i na tuđi račun. Jer ako mu njegov rad donese ne znam koliko, nije to nikomu uzeto, nego je to plod ratarskih ruku i dobrote Gospoda Boga. I da seljački ratarski stalež nema nijedne druge prednosti, ova je prednost sama za sebe takova, da ju možemo nazvati jedinim temeljem života medju

ljudima. To će priznati svatko, tko zna i prosudi, do kolike pokvarenosti (korupcije) vodi u gospodskom društvu to, što se živi na tuđi račun, što se rad ne naplaćuje po zasluži. Gdje to zavlada podpuno, a zavladao je i medju našom gospodom dosta, tu je porušen temelj pravice, — tu se više ne pita za pravo ni za krivo, tu se otima i kolje za bolja i mastnija mjesta i službe, a savjest se umiruje s tim, da i onako ni jedna služba nije plaćena po zasluži! Tu mora napokon zavladata prikrivena otimačina i nasilje sve po zakonu, koji si gospoda postavljaju sama.

Posebice za politički život imade seljački stalež dvie prednosti, i to nepokretni posjed sa stalnim boravištem i miroljubivost.

Po svojem posjedu seljak je za politiku jednak velikasima, posjednicima, koji su tako dugo, stoljeća i stoljeća držali političku vlast u rukama — najviše s razloga, što su bili vlastnici posjeda, koji je prelazio od otca na sina. Dok su ovakovi posjednici vodili politiku, bila je politika stalna. Čim su u politici dobili rieč ljudi bez posjeda, odvjetnici, književnici, novinari i t. d., nastala je u politici ona promjenljivost, trka i bezglavost — sve u lovu za dobitkom i službama! — koja je toliko na štetu svim radničkim staležima, a koja stoji toliko novaca, (koliko se samo plaća — na pr. u jednoj Srbiji — za penzije tolikim ministrima, koji bi mogli još godine i godine služiti, da ih nije druga stranka srušila?). Ovo je politička nestalnost naravska, jer ljudi bez posjeda, koji su danas ovdje, sutra ondje, kojih se većina najvažnijih zakona ni malo ne tiče, a još i radi mnogih drugih razloga ne mogu biti stalni političari. A politika treba stalnosti. Donieti će ju opet seljački stalež.

Jednako je važna seljačka miroljubivost. Danas se već vodi, a u buduće će se i više voditi politika uztrajnim radom i razborom, a ne bojom i vikom. Današnji škandali i nepodobštine po evropskim saborima dodijavaju već i svakomu, no nestat ih ne će, dok u saboru ne dodju mirni i ozbiljni ljudi, kojima nije do toga, da proslave svoju osobu.

Napokon — seljak je nezavisan, on ne treba očekivati od politike osobne koristi, niti se radi političkoga svojega mišljenja i rada ima bojati kakove štete. Ono što kažu, da „seljak treba svaki čas oblasti“ i t. d., koja mu može praviti neprilika,

— to se u poštenom svijetu ne bi smjelo ni spomenuti, jer je to bila khuenovština (drugdje se zove drugačije), a ne politika.

Kad bi htjeli još govoriti o vrlinama seljačkoga staleža, mogli bi se poslužiti knjigama, koje su starije i od dvie tisuće godina, jer stari je prosviećeni svijet visoko cijenio i poštivao seljački stalež. Svako naše diete, jedva zaviri u latinsku školu, čuje pripoviest, kako su Rimljani seljaka Cincinata ravno od pluga odveli, da preuzme najvišu čast u njihovoj državi. Bog zna, kako se drže naši profesori, kada to djeci pripoviedaju — danas u Hrvatskoj, gdje seljak do jučer nije smio među gospodom ni pisnuti! Ne možemo razlagati, kako je i zašto je seljački stalež pred novom kršćanskom gospodom izgubio svaku cieniu i poštovanje, jer bi zato trebalo posebno razlaganje. Spomenut ćemo samo to, da i današnja gospoda znadu mnogu lepu rieč kazati u pohvalu seljačkomu životu i staležu, i to onda, kad im je već svega dosta. Ne znači to doduše mnogo, ali je ipak vrijedno zabilježiti, da se nezadovoljstvo s gospodskim životom najjače očituje u težnji za mirnim i pravednim seljačkim životom. Duša čovječja, kad se nasiti svega zla, ipak spoznaje pravo i osjeća težnju za pravim čovječjim životom — seljačkim.

Budućnost seljačkoga staleža.

Iz ovoga, što je razloženo, može se prilično sigurno suditi, što će biti seljački stalež u budućnosti. Sami seljaci, to se mora priznati, sude o svojoj budućnosti, koliko o tome misle, vrlo očajno, t. j. nemaju nikakve nade. Većina seljaka misli i govori: Seljaku ne će biti nikada bolje, seljak će biti uvijek rob, ili barem zadnji među ostalim staležima.

To je posve naravski. Seljak ne zna za one velike promjene, koje su se dogodile u svijetu i koje nas uče, kako svijet napreduje i propada. K tomu seljak, nemajući nikakvoga prava i nikakve vlasti, ne može nikako razumjeti, da bi što moglo biti onako, kako to i čovjek hoće, nego misli, da sve to kako jest i mora biti tako.

A to nije istina, jer čovjek barem od sebe može stvoriti, što hoće. O tom hrvatski seljak nije još uvjeren, pa se pokorno i bez nade predaje tobože udesu, a za pravo podaje se i predaje se tudjoj volji. To mišljenje, ili bolje, to osjećanje, to je onaj

ponor, u kojem se nalazi svaki čovjek, koji nema vjere u sebe, da si može sam pomoći. No zato kad čovjek dodje do spoznanja, da može sam sobom vladati, onda je spašen, onda je preporodjen, onda nema sile, koja bi mnoštvo ovakovih osvještenih i odlučnih ljudi mogla u njihovom nastojanju zaustaviti, jer oni onda hoće i znadu, što hoće.

K tomu spoznanju, kako smo pokazali, može doći i seljak, pa, kako na svoje oči u najnovije vrijeme i kod nas vidimo, već i dolazi. A dodje li do toga spoznanja, bit će mu sve spomenute vrline na pomoć, da dodje do dostojnoga ljudskoga života.

(»Božićnica« 1908. Zagreb 1907. Str. 30.—48.)

Narod i vlada.

—o—

GDJE SE VIDI VLADINO DJELOVANJE?

Među mnogim nevoljama i neprilikama, koje mora podnašati naš, a i gdje koji drugi narod, nije najmanja ona nevolja, što ju narod trpi od vlasti ili od vlade t. j. od oblasti. koje nad narodom vladaju. Kad je o tom govor, ne misli se samo na poreze i ostale daće (pristojbe ili takse, biljegovine itd.) nego i na one mnogobrojne poteškoće i zapreke, što ih oblast stavlja čovjeku na put u njegovom djelovanju. Spomenimo samo njeke najobičnije stvari, kao što je na pr. zabrana pečenja rakije i sađenja duhana, zabrana paše ondje ili ondje, zabrana sajmovi radi bolesti blaga, propisi o držanju pasa i t. d., da i ne govorimo o teškoj vojnoj dužnosti. Nema gotovo čina, osobito u seljačkom životu, koji ne bi bio pod kakvom-takvom pazkom oblasti, nema kutića ni budžaka u seljačkom gospodarstvu, u koji se oblast ne bi imala pravo nagledati.

No hoćemo li pravo da prosudimo ovu stvar, treba da pogledamo i na drugu stranu. Pogledajmo na pr. cestu pred kućom, lepu, dobru i dužu, i pitajmo se: Tko ju je načinio? Načinila ju je državna vlast, vlada. Pogledajmo mostove i željeznice, koje toliko olakšavaju promet. Pogledajmo crkve i škole, bez kojih bi svijet, štono rieč, bio divlji. Za njeke crkve i ne znamo, tko ih je i kada gradio, ali nam pamet kazuje, da je morala biti njeakva vlast, koja je odredila, da se crkva gradi i pritegnula narod, da pri tom pomaže. A njeke su crkve i malone sve škole niknule pred našim očima, pa smo vidjeli, da je kod toga sudjelovala i občina i vlada, koja je poslala i učitelja. Da duže ne nabrajamo, sjetimo se, kad nam međaš hoće da prekorači

među, da ćemo u gruntovnici naći zapisano i nacrtano, dokle je naše, a dokle njegovo, a kod suda ćemo naći zaštitu našega posjeda. Evo i oružnika, koji traže i hvataju ljude pogibeljne našem imetku. Napokon, da ne duljimo, promislimo, tko li je ljude prisilio, da za „komadić papira“, za banku, daju svoju krvavu muku, blago, žito i t. d., t. j. tko je to uredio, da se narod služi novcem? Nije li i to vlada?

KAKO JE NASTALA DRŽAVNA VLAST ILI VLADA?

Kad čovjek promisli sve ovo, što je spomenuto (a spomenuto je vrlo malo), s pravom se pita: A kako je nastala takova vlast, koja eto dospije svakamo u cijeloj jednoj zemlji i narodu, te bez nje ne možeš tako rekući ni odahnuti? Tko je skupio tolike službenike: predstojnike, župane, načelnike, oružnike, stražare? Tko im je dao vlast? Tko ih i od kuda ih plaća? Na čiju se zapovijed i zašto se i komu se toliki ljudi pokoravaju? A kako je došlo do toga, da se ciela sela i čitavi kotari pokoravaju jednom čovjeku, na pr. predstojniku ili načelniku, ili i samomu stražaru? Jednom riečju: Kako je nastala državna vlast?

Kako je to nastalo, to se stalno ne zna, jer su prve države nastale još u ono doba, iz kojega nema nikakvih pisanih viesti, a za one države, za koje se zna, da su poslie nastale, može se reći, da su nastale po primjeru drugih država, koje su već obstajale.

No ipak se možemo domišljati, kako je nastala, i to sve po malo, državna vlast.

Prvu vlast imao je svakako otac i mati nad svojom djecom, a otac i muž nad ženom i djecom, t. j. nad obitelji ili familijom. To je posve naravski, i to prvo za to, što je otac naravni hranitelj i branitelj svoje familije, pa ni žena, koja je slabija od muža, a pogo'ovo djeca, koja su u početku sasvim nemoćna, ne mogu bez otca ništa, nego se moraju uz njega držati, da ih hrani i brani, a onda je naravski, da ga i slušaju i da mu se pokoravaju. Taj zajednički život rađa onda i međusobnu odanost i ljubav, da i ne govorimo o tom, kako po naravi svaki roditelj svoj porod ljubi, što se vidi i kod istih životinja. Kad se je obitelj

pomnožala, te je u njoj bilo već unuka i praunuka, a onda dakako striceva i sinovaca, a ostajala je u zajednici (u zadrugi), bio je otac naravni gospodar cijeloj obitelji (zadrugi).

Ovakva očinska vlast jedva se je kada protekla i na druge zadruge, koje su se odijelile, t. j. na cijelo pleme. Prva prava vlast nad većom množinom naroda nastala je po svoj prilici ovako: Obitelji (zadruge) živući u susjedstvu znale su se zavaditi i to s kakvogagod razloga, kao i danas, kad se posvade djeca ili žene, a onda muževi i roditelji i cijeli rod. Tu je znalo doći do boja, u kojem je jedna zadruga drugu nadvladala, te otac (gospodar), koji je nadvladao, postao gospodarom i drugoj zadrugi. Razumije se, da je ova prva vlast bila omražena i proklinjana.

Svade i veći neredi među pojedinim obiteljima morali su dovesti i do razširenije vlasti. Prosudimo samo: Na liepoj župi (ravnici ili pašnjaku), po prilici dan hoda uzduž i poprieko, živi u svojim kolibama narod, koji je još više. lovac i pastir, nego poljodjelac. Zemlja dakako nije razdijeljena, nego svaki lovi i pase tako daleko, dokle mu dopuštaju šake susjednih momaka. Već radi toga mora doći često do svađe i boja, a time, kako je malo prije razloženo, i do jačih gospodara. No svađa i boj ne prestaje, te svaki čas ima krvavih i mrtvih glava. Tu sasvim naravski, kad dođe do boja, brani svoj svoja, dok se ne stvore dva tabora, te jedna strana drugu nadvlada i pobjeditelj je sada gospodar cijeloj župi, postane župan, t. j. strah i trepet svakomu, osobito nadvladanim protivnicima.

Još češće se je valjda događalo ovo: Narod u kojem kraju nije se mogao nikako smiriti, nego se neprestano među sobom svađao i klao. To su znali upotriebiti pametniji susjedi, pa su, dok su svadljivci jedni druge držali za kose i grkljane, znali navaliti na njih, pootimati im žene i djecu, blago i što je još bilo sirotinje, pa svadljivcima nije preostalo drugo, nego da jačim i pametnijim pobjednicima budu pokorni i poslušni. A znalo se dogoditi i to, da se je u marljivu narodu našlo nekoliko pametnijih gospodara, koji su sami pozvali susjeda, obično tuđinca, da kod njih načini red. Tako su na pr. Slaveni u današnjoj Rusiji došli k Rusima na sjever veleći: „Naša je zemlja velika, ali u njoj nema reda; dođite i vladajte nam“. I Rusi (koji nisu bili slavenskoga plemena) dođoše i zavladaše nad Slavenima, pa se

ona slavenska zemlja i do danas zove Rus ili Rusija, a narod Rusi.

Nered, svađa i boj vladao je zacielo među narodima stotine i stotine godina, tako da su neki ljudi, koji su bili jaki i kuražni, od boja živjeli. Tako si možemo protumačiti, što su se kod nekih naroda stvorile posebne ratničke ili vojničke čete, koje je njihov vođa vodio i na mirne ljude, da nad njima zavlada. Tako su Goti i Kelti pred dvie tisuće godina po prilici prošli malone cijelu Evropu kao osvajači i gospodari. Kasnije su takav narod bili divlji Huni (oko 500 god. po Is.), Avari ili Obri (oko 600 god. po Is.), Mađjari (oko 900 god. po Is.), Tatari (1240 god. po Is.) i Turci. Države, što su ih podjarmili ovi narodi, nisu dugo obstojale, pače su osim Magjara i Turaka svi ovi narodi propali, ili su se kao manjina izgubili među drugim narodima.

Kako se vidi vlast je nastajala iz nereda i silom. Kad je jednom na ovaj način koji vođa došao do vlasti, i to najprije nad svojom četom (vojskom), onda nad pobjeđenim narodom i njegovom zemljom, ta se je vlast često sve to više učvršćivala, a i širila. Kad je od straha nastao sve po malo mir, počeo je takav vladar sve po malo u istinu vladati: suditi i kazniti, opominjati i učiti i svuda red praviti. Takav vladar ostavio bi vladu obično svomu sinu, jer je držao da je osvojena zemlja njegovo osobno vlasništvo, a sin nasljednik držao je to već pravom očevinom ili baštinom.

No vlast je nastajala i na sasvim drugi način, i to ovako: Za vrijeme onih davnih nereda, svađa i bojeva, bježale su pojedine familije, da iznesu živu glavu, kamogod daleko, pak i čak preko mora. Ovakvi bjegunci izkusivši već, što je to nered, svađa i boj, bili su već pametniji, a zajednička pogibelj na dugom putovanju među neprijateljskim svijetom učinila ih je još pametnijima: spoznali su, da im bez reda i sloge nema obstanka. Zato su, kad su se jednom zaustavili i naselili, skupili glave i počeli viećati, kako će si sami načiniti red i vladu. To je dakako bila sasvim drugačija vlada, t. j. ne pod silu, nego po sporazumu i dogovoru. Tako su nastajale skupštinske ili republikanske vlade, t. j. vlade, gdje nema jednoja vladara, nego vlada cijeli narod ili barem prvaci naroda.

KOLIKO IMA VRSTI VLADA?

Postale su sad prve vlade ovako ili onako, stalno se znade to, da su vlade kod raznih naroda i u razna doba bile različne.

Dvie su glavne vrste vlade, i to: samovlada ili monarhijska vlada i skupštinska, ili republikanska vlada; prva je ona, kad svu vlast u državi ima jedan čovjek („monarh“ t. j. samovladalac), a druga je ona, kad vlast imaju više ljudi, koji se sastaju u skupštinu ili sabor da vijećaju o „stvarih naroda“ („stvar naroda“ kaže se latinski „res publica“) ili o skupnom obćem dobru.

Svaka od ove dvie glavne vrste vlade može biti opet dvojaka: samovlada može biti samodržna ili autokratska i ustavna ili konstitucionalna; samodržna je onda, kad vlast u državi ima jedan čovjek (vladar), koji vlada sam po svojoj volji i ne pitajući nikoga, a ustavna je onda, kad u državi ima vlast doduše jedan čovjek, ali te vlasti ne može vršiti bez sudjelovanja posebnih službenika (ministra), koji su odgovorni narodu (saboru). Zapravo i ovakav ustavni vladar ima svu i najvišu vlast (supremu ili suverenu vlast), jer ni on kao ni vladar samodržac nije nikomu odgovoran. — Skupštinska (republikanska) vlada može biti gospodska ili aristokratska i pučka ili demokratska, i to prema tomu, da li vlast imaju samo manjina naroda (gospoda, inteligencija, službenici), ili sam narod (puk). Jednako može i ustavna samovlada biti ili gospodska, ili pučka prema tomu, da li izborna pravo za sabor imaju samo gospoda, ili čitav narod.

Pučka skupštinska vlada može biti opet dvojaka, i to: izborna (ili posredna) i čisto pučka (ili neposredna). Izborna je onda, kad puk (narod) izabire sebi zastupnike, koji imaju mjesto njega rieč, a čisto pučka onda, kad sav narod ima pravo doći u skupštinu (sabor) i u njoj odlučivati.

Ima dakle šest vrsta vlada, i to tri samovladne i tri skupštinske, naime: 1. samodržna samovlada; 2. gospodska ustavna samovlada; 3. pučka ustavna samovlada; 4. gospodska skupštinska vlada; 5. izborna pučka skupštinska vlada i 6. čista pučka skupštinska vlada.

Samodržne vlade postoje danas u nekim azijskim i afričkim državama; gospodska ustavna samovlada postoji u većem

dielu Evrope, i to s većim ili manjim pravom puka, tako da stroge razlike između gospodske i puke ustavne samovlade gotovo nigdje nema; gospodska skupštinska vlada postojala je u prvo vrijeme u rimskoj državi (gdje su u saboru ili „senatu“ bili samo tako zvani „patriciji“, a puk ili „plebejci“ morali su se dugo boriti, da dođu do rieči), za tim u mnogim republikama u srednjem vijeku (na pr. u Veneciji i Dubrovniku); izborna pučka skupštinska vlada postoji u današnjim republikama, na pr. u Francezkoj, Švicarskoj i u Sjedinjenim Državama u Americi; čista pučka skupštinska vlada postojala je u staro vrijeme (500 god. prije Is.) u grčkoj Ateni, a u današnje vrijeme nema je nigdje.

Važno je još spomenuti, da ustavna vlada može biti prosto ustavna i parlamentarna. Prosto ustavna je onda, ako se samo drži ustava t. j. svih zakona, osobito zakona, po kojem nove zakone stvara samo sabor s privolom vladarevom. Parlamentarna je pak vlada onda, ako sabor njezin rad odobrava. Ako je tako, onda postanu ministri obično vođe one političke stranke, koja ima većinu. No parlamentarna vlada postoji samo u Englezkoj, a inače nigdje. Bilo je palo primjera, da ni skupštinska (republikanska) vlada u Francezkoj nije imala u saboru većine, pa ipak nije odstupila. A u monarhijskoj državi još je teže udovoljiti zahtjevu da bi vladar morao postaviti ministrom onoga, koga hoće većina sabora, jer danas zapravo vladaju ministri, pa bi time suvereni vladar zbilja izgubio vladu. Ipak se na ovaj zahtjev u većini evropskih država dosta pazi.

ŠTO JE CILJ I ZADAĆA VLADI?

Kako se vidi iz ovoga razlaganja, država i vlada — to je čovječje djelo: ljudi stvaraju države, postavljaju, uređuju, mienjaju i skidaju vlade.

Iz ovoga razlaganja ujedno se može razabrati, što je ljude vodilo i gonilo, da osnuju državu i vladu.

Tu prije svega vidimo, da neki ljudi imaju po naravi skrb i brigu za druge, a po tom naravski i vlast nad njima. Tako se otac ima po naravi skrbjeti i brinuti za ženu i djecu, braniti ih, voditi, putiti, jednom riečju: vladati im.

No ovakva skrb i briga za drugoga ne vidi se samo kod otca

za ženu i djecu. Pogledamo li naime dobro po ljudima i zar-
nimo li malo u svoju dušu, vidimo ovo: Svaki čovjek osjeća
koliko toliko potrebu, ne samo, da oko sebe napravi red, koliko
je moguće t. j. da stvari i ljude uredi sebi po volji, nego osjeća
još i tu potrebu, da pomogne bližnjemu. Ono prvo svatko će
rado priznati, da je istina, a ovo drugo malo teže, jer svijet
obično misli, da je svaki čovjek sebičan, pa da najviše voli
sebi, a ni na kraj pameti mu nije, da pomogne drugomu. No to
nije istina. Dosta je spomenuti, da mnogi čovjek ne može ni
gledati, kako koga biju ili drugačije muče, a koliko nas ima,
koji uzdahnemo, kad vidimo kakvu nesreću na drugomu
čovjeku.

Iz ovoga osjećanja potrebe reda i pomoći i iz rada u tom
smislu morala je nastati država i vlada, jer se u tom osjećaji
malone svih ljudi slažu, pa kadgod je tkođod kušao napraviti ka-
kav takav red, vazda je našao ljudi, koji su mu to odobravali i
uza nj pristali. Ovaj osjećaj potrebe reda tako je jak u čovjeku,
da se ljudi mnogo puta vole pokoriti i prisilnomu redu, nego da
trpe nered.

Tu se sastajemo s jednom vrlo važnom pojavom. Spomenuli
smo naime „prisilni red“, a to je nasilna ili silovita vlada. Pita
se: Što je to i kako nastaje silovita vlada? Ta rekli smo, da
država i vlada nastaje iz osjećaja potrebe reda i pomoći bližnje-
mu, pa što tu ima posla sila? — Ovo je pitanje zato važno, jer
kolikogod svi priznajemo potrebu vlade, toliko se i još više mnogi
i mnogi tužimo na silovitost vlade i oblasti. Ovu stvar dakle treba
temeljito razložiti.

Da dobro razumijemo, kako nastaje silovita vlada, treba ra-
zložiti, što je to nered, radi kojega čovjek osjeća potrebu reda i
vlade.

Kad bi svi ljudi imali jednake potrebe i želje, nereda ne bi
bilo. Čovjek bi doduše mislio baš na opako, naime, da baš zato
nastaje nered, što više ljudi imade iste potrebe i želje, pa kad
im u isti čas ne mogu zadovoljiti, dođe do svađe i nereda (kad
na pr. dvojica hoće posjedovati istu stvar, pa ju jedan drugome
otme). Ali nije tako. Ljudi naime jedni druge prosuđuju po sebi,
pa doklegod njetko želi i hoće nešto, što i drugi ljudi, t. j. što ga
naravski ide i što mu kao i svakomu drugomu pripada, drugim

riječima: kad hoće što je pravo, nitko mu ne zamjera i radi toga
ne dolazi do nereda. Do nereda dolazi među ljudima onda, kada
tko hoće nešto, što ga ne ide, što je krivo.

Sad ako prosudimo, da ima ljudi, kojima po njihovoj naravi
više i nešto drugo treba, nego drugim ljudima, ili koji radi svoga
nerazbora ne mogu pravo prosuditi, što ih ide ili što je pravo, lako
razumijemo, da mora doći do nereda. Ako ovakav čovjek bilo
kojim načinom, kako je razloženo, dođe do vlasti, htjeti će od
onih, koji budu pod njegovom vlašću, i ono, što ga ne ide, t. j.
htjeti će krivo, i to, ako ne bude išlo milom, on će, imajući vlast,
silom.

A upravo je vlast poglaviti uzrok, da ljudi hoće krivo. Tako
ima gdje koji otac, koji, znajući, da ima vlast nad svojom djecom,
i videći, da je jači, znade svoju jakost upotriebiti proti slabomu
djetetu. No još više se može pokvariti čovjek, kad dobije vlast
nad većim mnoštvom naroda. Takav čovjek vidi na jednom, da
mu može biti mnogo toga, što prije nije mogao imati: sve mu stoji
spremno na službu kao gospodaru, pa ima i bolji stan, ljepše
odielo, konja, hranu i ostalo, drugim riječima: njegove potrebe
postaju veće, te on počne zahtievati i ono, što ga po sudu drugih
nikako ne ide. To će se osobito lako dogoditi onda, ako vlast nad
narodom dobije tuđinac, koji ima druge običaje i druge potrebe.
Zato narod obično najteže podnaša tuđinsku vlast.

Jedva treba i spominjati, da je silovita vlada novi nered
među ljudima, te da ju treba kao i svaki nered odstraniti.

Da se vratimo na stvar, ponovimo: Cilj i zadaća državi i vladi
ne može biti drugo, nego red i pomoć, i to: red među ljudima, a
pomoć u onom, što treba svima i svakomu, a pojedinac toga ne
može napraviti. Drugoga cilja ni zadaće država i vlada nema.
Nikako na pr. nije državi ili vladi zadaća, da uzdržava vladarsku
familiju ili gospodu, koja se drugačije ne znadu uzdržavati. Istina
je doduše, da njekeje vlade i njezina gospoda rade tako, kao da
je narod za to, da njih uzdržava t. j. da oni dobiju, što ih ne ide,
— ali već je razloženo, da je to nered, koji se mora odstraniti.

KOJA JE VLADA NAJBOLJA?

Vidjeli smo, što je cilj vladi i državi. Pita se sada, koja je
od spomenutih vrsti vlada najzgodnija, da se ovaj cilj postigne?

Mnogi su narodi dugo i dobro živjeli pod samovladom. To je moguće dotle, dok je samovladar pravedan čovjek, t. j. dok ne će, što ga ne ide.

No povjest uči, da su vladari-samodržci vrlo često vladali nasilno, tako da ih je narod morao prisiliti na ustav, ili pače skinuti i uvesti skupštinsku vladu. Povjest je puna takovih primjera. No i tu se susrećemo s važnom pojavom. Često se naime znalo desiti, da je narod skinuo vladara-samodržca i uveo pučku izbornu ili čisto pučku skupštinsku vladu, no za malo je nastao takav nered, da je vlast u ruke dobio siloviti samodržac ili tiran. Radi toga se mnogi boje svake pučke, osobito čisto pučke vlade. I doista, pučke su vlade znale koješta napraviti prema onoj: „Dopalo ciganina carstvo, pa prvoga objesio svoга ćaću!“, ili prema onoj: da gospoda narod prodavaju za debele novce, a seljak bi ga prodao „za litar vina“.

No to su danas samo strašila. Puk je znao mnogo zla počiniti iz osвете gospodi, koja su narod dugo i kruto tlačila. Istina je svakako, da pučka vlada može obstati samo ondje, gdje ima poštenja, jer samo poštenje može čovjeka, kad dobije toliku vlast u ruke, da nad njim nema nikoga do Boga, — samo poštenje može ga odvratiti od zla i krivice. A onda je tu i pazka ili kontrola, to glavno obilježje pučke vlade.

Pučkoj vladi pripada budućnost već zato, što vlada samo onda, kad sav puk ima u njoj rječ, može saznati, gdje treba reda i pomoći.

(»Božićnica« 1910. Zagreb 1909. Str. 75.—83.)

Deseti brat. — Misao.

Deseti brat.

Seljače moj, zdravo i pomogao nam Bog!

Kako eto vidiš, metnulo Desetoga Brata i na papir i na sliku, pa da ti kažem, kako je do toga došlo.

Ono, znaš, nas desetih brata ili „desetaka“, kako nas još zovu, — skoro i nestalo. Kako i ne bi! Njegda svaka druga, treća snaša turi nas u bijeli ovaj svijet po jednoga, a danas od hiljade jedna ili nijedna! I tako nas, bit ćeš kada čuo, nekada poznavalo svako diete od Triglava (znaj, i tamo su naši!) barem do Kupe, gdje smo ono svi zajedno davili Turke, a danas jedva za nas znadu i stari ljudi, a onamo dolje, gdje naše snaše hoće da ostanu vekom liepe, pa ponesu jedno ili nijedno, tamo ni starci za nas ne znadu. I tako nas desetih brata sve manje i manje.

A onda, znaš i to, gospoda naselila već i sela žandarima, financima, ovrhovoditeljima i drugim takvim stvorovima, koji na veliku tvoju radost, seljače, zaviruju u svaki tvoj budžak i svakoga tjeraju doma. I liepo nam se doduše rugaju: domove nam muntaju, a nas tjeraju doma! Ali to nije ništa, nego ovo: Sastanem ti se ja s našim ljudima i pošteno im pričam o svijetu, o pravici i krivici, o sreći i nesreći, a sva ta čeljad na me: da bunim narod!

Tu ti, brate moj, za mene, koji po božjoj volji moram hodati svijetom, nema obstanka, i ja se sakrio i zaniemio.

Najednom mi srce zaigralo: moji se ljudi maknuli. Ti si, seljače moj, potrgao tisućljetne konopce, kojima te vezalo i davilo, i zaigrao svoje kolo. Sve mi se čini, a ja se nerado varam, na tebi će ostati carstvo.

Bez zamjere, ali bez mene to ne može biti. Ne boj se, da će ti biti na štetu! Ne hvalim se, ali stara vjera kaže, da je sa mnom dobro biti prijatelj.

Deseti brat.

SLOVENSKI DESETI BRAT.

(Slovenski pisac, pok. Josip Jurčič, napisao je veliku pripoviest, t. zv. roman, pod naslovom „Deseti Brat”. U redu je zato, da ovaj list, koji se također okitio imenom „Desetoga Brata”, svoje čitaoce u kratko upozna sa slavenskim Desetim Bratom.)

Siromašni študent, dijak latinskih škola, Lovre Kvas, seljački sin, ne mogući se dalje školati, jaše na nejakvom kljusetu k jednomu vlastelinu, da mu uči sinčića. Putem ga stigla noć, a on ne znajući puta upita njeku djevojku, koja ga malo sprovede, a onda ga predade Martinku Spaku — „desetomu bratu”, kako su ga zvali, koji se tu od nekuda stvorio. Lovre se malo i pobjao čudnoga, odrpanoga desetoga brata, koji se sve samo smijao, podrugivao, pjevuckao i skakao, a na koncu rekao Lovri, da će tu, u tom gradu, kamo ide, nešto doživjeti, o čem i ne sanja i da će to pamtiti do smrti.

Lovre se u gradu zagledao u vlastelinovu kćer Manicu, za koju su svi, pa i njezini roditelji držali, da će se udati za sina susjednoga vlastelina Piškava, Marijana, koji je s njom odrasao i u njezinu kuću danomice dolazio.

Otac Marijanov čudan je čovjek: nikad ne dolazi među sviet, sve ga mrzi i drži prokletim. Samo kadgod znade k njemu doći „deseti brat”, kojemu, kako se govori, daje i novaca, da se ga rieši...

Kad je Marijan vidio, da Manica voli Lovri, zamrzi Lovru, a jednom iza lova pozove ga pod večer u goru na sastanak, da s njim obračuna. Obojica imaju puške. Marijan zapodjene psovkama svadju, no Lovre se ukloni, a tu se stvori — deseti brat.

- Ti grješnik i grješnikov sin, što kuneš Boga i vraga?
- javi se Martin Marijanu, čujući ga, kako ljutit kune.
- Ti pseto! — vikne Marijan i digne kundak.
- Ni dlake od psa nema na meni, već nešto uboge čovječje kosti od takvoga otca, ali od bolje matere, nego što si ti.

Marijan ga na to udari kundakom.

— Derane, udari još jedan put, neka znam, da se nisi zaboravio, kad si na me zamahnuo! Udari, ako hoćeš poznati desetoga brata!

— Na, vraže! — I Marijan udari drugi put, a Martin se

ukloni, te jednom rukom zgrabi za pušku, a drugom Marijana za vrat i stane ga tresti govoreći: „Vidiš, vidiš, žaba! Tako se ludorije iz preuzetnih tikava iztresaju. Nije dobro, ako čovjek misli, da mu je sve u strahu.” A kad se Marijan počeo kobacati, deseti ga brat miri: „He, konjiću, budi pokoran. Gle! kako bi njetko lako niz ove stiene tobom zavitalao u dolinu, kako si ti malo prije nekomeu obećavao, kao kakvom ljeskovom batinom, te ti ni jedna koštica ne bi ciela ostala, da po nesreći nisi nječiji sin”...

I gurne ga od sebe, a ovaj zamahne, da će ga puškom, a onda odskoči, nategne i odapne. Deseti je brat imao još toliko snage, da pogradi za ciev i kundakom lupi po glavi kukavnoga protivnika, ali je imao i kuglju u sebi...

*

Ranjeni deseti brat poruči po Lovru i njemu izpovjedi i izpripovjedi svoju tajnu:

Vlastelin Piškav, otac Marijanov — otac je i Martinku Spaku, desetomu bratu: vjenčao se s njegovom majkom radi novaca, a onda ju ostavio i nekamo se izgubio. Majka poludjela i proklinjući nevjernika umrla, a ostavljeno siročće od 14 godina našlo napokon otca — neotca i vrzlo se oko njegova grada — s veseljem na licu, a s tugom i jadom u srcu, noseći u njedrima vjenčani njegov list. Toga se zlotvor bojao: da ludi „deseti brat”, njegov sin, ne izdade svietu njegovu tajnu, njegovo nečovječtvo. Zato ga mitio novcem, da mu dade spise, a sviet govorio, da sam nečastivi nosi blago, kojim je deseti brat znao potajice pomoći sirotinji...

*

Nadjoše ranjena i Marijana i potvoriše i zatvoriše — Lovru, kojega je Marijan doista zvao na mejdan. No deseti brat poruči i po otca — neotca, a kad ovaj saznade, kako se sve desilo, i da je deseti brat dao sve one spise Lovri, zajaše noću konja i nestade ga netragom. Samo ostavi pismo, u kojem sinu Marijanu ostavlja novce, a svoje imanje — Lovri i dakako sada njegovoj Manici.

A desetomu se bratu za uvijek smirila jadovna duša i izmučeno tielo.

ONA NA ME NE ĆE NI KAMENOM!

Lako ti je, tanke gusle moje, I meni je danas do plakanja,
 Lako ti je pjanu zapjevati Jer sam danas na vodici bio,
 I žalostnoj majci zaplakati, Tu sam svoju dragu ugledao:
 Kada kopa sina jedinoga, Ja se na nju bacah jabukama,
 Il' ga kopa, il' na vojsku sprema! Ona na me ne će ni kamenom, —

Kameno joj srce u matere,
 Koja ju je 'nakvu porodila!

PISMO ČIČI ILIJI.

Dragi moj čič' Ilija,

Prvomu pišem Tebi, jer Tebe skoro najviše volim. A znaš li, zašto? Zato, što si vazda veseo i dobre volje, a takve ljude ja volim. Dobri su takvi ljudi i strpljivi. Ne treba svakoj rdji pokazati, da nam srce krvvari i duša plače. Ne daj pred rdjom tuzi na srce, — neka se gnjida još više ljuti, što ti je dobro. Srce se i duša otkriva samo prijatelju, okom u oko, iz duše u dušu. A ti, dragi moj čiča Ilija, i to znaš, i što mi je najdraže, onda znaš svrnuti okom k nebu, gdje još uvijek gazduje stari Goso nas sirotinje, bez kojega mi propadosmo medju ovim pustahijama, što ih milostivo Njegovo srce grije. Njega se, Jedinoga, i bojiš, a drugoga nikoga. Zato nemaš dlake na jeziku ni pred onakvima, kakve je ono namolovao naš majstor evo na zadnjoj strani, nego i njima krešeš pod nos, što ih ide, kad obraza nemaju. I zato Te volim.

A onda Te moramo i poštovati mi mladji, jer ti si medju nama, koji evo već šestu godinu tjeramo strah iz kostiju opanku, baš najstariji, jer je i onaj iz Gjurgjevca, Tomina naš, mislim, mladji od Tebe. Uz put da ti kažem, što valjda i sam znaš, i ono je čovjek. Ako si ti gori od čivuta (Ja velim, da si bolji od tri čivuta, i neka si! Neka se jede oni, kojima se je teško okrenuti, dok Ti tečeš! Samo da je nama više takvih čivuta!) — da, što sam ono htio reći, jest: da je onaj Tomina gori od tri fiškala. I još bih Ti za njega više kazao, ali ću skoro i njemu pisati, kao i drugima (onome Karli s crvenim kožušcem,

pa onome dragome Gjuri zidaru, i koliko ih još ima!), pa ću mu sve pred njega sasuti kao sada Tebi.

A mnogo imam da Ti pišem, pa se sve bojim harčiti papira. Košta ta pasja para hiljade, pa malo da nas čivuti ne zadaviše baš i radi papira. I to je njima u rukama! A bojim se i nizati tolika sitna slova, jer to treba slovce po slovce slagati, a to stoji vražjih para. No o tom drugi put.

A čim i odakle da ti počnem? Čim drugim, nego ovom našom (jer znaj, i ja sam naš, ja sam vazda s dobrim ljudima) — ovom našom poštenom mukom, koja se, kao i nijedna poštena muka, ne daje sakriti. A baš mi srce igra od radosti, kad vidim, što se radi. Znaš, čiča Ilija, sve je malo drugačije svuda po Hrvatskoj, kudgod smo došli. Sad se tek može reći: tu je narod, to su ljudi!

Istina, ove dvie mrtve godine bio i naš gdje koji klonuo misleći: kad eto ništa ne može silna kolicija, a što ćemo i kad ćemo mi! Ali se za malo vidjelo, gdje su ljudi. Došla ona hajka na našu tiskaru, navalili čivuti. Propadoše! — poveselila se mnoga jadna rdja. Ali naši ljudi, i to sami seljaci, uzdržaše na svojim čvrstim ramenima ovo muke, što smo namučili, i ja Ti kažem, čiča Ilija, a Ti razglasi, neka se zna: S ovakovim ljudima ja sam spreman u vatru i u vodu — i ostat ću čitav! To je bila vjera, to sloga, to poštenje hrvatsko, seljačko. Da, seljačko, jer u gospode naše takve vjere nema.

A da znaš — al što ne bi znao! — kako sada stadoše revati (kako bi rekao pok. onaj, što počiva u Šestinama) oni, što nam pjevahu opielo! „Prodali se kranjskim popovima!“ A znaš, zašto revu? Znadu oni, da smo mi na jake i poštene podpise (ta znaš, i Tvoj je medju njima!) dobili, što nam je trebalo, ali oni revu zato, što mi ne ćemo biti u istim pandžama, u kojima su i oni, pa što ne ćemo morati s njima zajedno braniti sve njihove gulionice, sve stenjući pod gulijaškim kamatima, što ih te gulionice pobiru na tudje novce, dok ostali poštteni svijet svoje novce daje na kršćanske kamate. Zato oni revu, a i još za koješta, ali neka ih!

Čič' Ilija, ne mogu dalje! Čitam baš, da se koalicija pogadja s Khuenom, koji joj je bio jedina obrana od njezinih lopovština, jer kadgod smo joj mi što prigovorili, ona izvadi Khuena, naime: da ga je ona srušila. Koalicija Khuena srušila, a sada

oko njega plazi, da on nju digne, pošto ju je njezin Košut povalio!

I onaj guravi i čoravi čivut, Ladomer Frank, i on pošao do Khuena, kao čako mu do Vekerla!

Uh, čiča Ilija, ded nadji kakvu metlu, da pometemo jednom ovo smeće!

Da si mi zdrav i javi mi se! Bog!

Deseti brat.

PRED SMRT SE OPOŠTENIO.

Pišu novine, da je Ladomer Frank bio u Pešti kod Kujina i molio ga, neka pusti na korito njega i njegove, a za bana neka postavi bivšega velikoga župana, barona Rubidu-Zičiju. No Rubido je volio umrijeti, nego da bude frankovski ban. I doista novine javiše, da je Rubido u Štajer. Gradcu umro i tako se pred smrt opoštenio.

DOISTA SLABO VIDE. Kaže mi uprava „Doma“, da ih je dosta vratilo „Dom“ zato, što slabo vide. — Nisu trebali ni kazati, zašto, jer je očito, da slabo vidi, tko ne će da „Dom“ čita. Skoro će i sasvim obnevidjeti, neka zapamte.

(»Deseti brat«. Prilog »Domu« broj 4. God. 1910.)

Misao, hrvatska, slavenska, svjetska.

Misao čovječja, njezin izvor i cilj, tako je tajna i nedosežna, kao i biće božje. Zato se s pravom misao i zove i s k r a b o ž j a. Misao pokreće pojedince, narode i cijeli svijet. Razgledat ćemo to samo letimice.

Što je misao i što stvara od čovjeka, od naroda i od svijeta, to se lakše vidi i može prosuditi onda, kad misao zahvati i pokrene veliko mnoštvo, recimo cijeli narod, ili čak cijeli svijet, dok je naprotiv teško prosudjivati misao pojedinoga čovjeka. Kod pojedinca čovjeka moraš, tako rekući, misao pogadjati, dok se tako zvane velike misli, koje pokreću cijele narode mogu zapravo gledati.

Koja je danas glavna svjetska misao, koja svijetom vlada, teško je reći, jer ih ima više, koje pokreću cijelim svijetom.

Misao o svjetskom miru, t. j. misao, da bi svi narodi celoga svijeta imali odbaciti ubojito oružje — razpustiti vojsku i živjeti dalje u miru, — doista je danas najzamašnija, najsmjelija, najčovjekoljubiva, a imala bi i najzamašnije posljedice. Ova je misao tako naravska, da su uz nju, hoćeš, ne ćeš, morale pristati i vlade i vladari, koji su sporazumno sazvali već i svjetski sud, t. zv. »mirovnu konferenciju« (vieće), koje je viećalo već dva puta u Hagu u Holandiji.

Kao što je u obće zanimljivo motriti, tako je zanimljivo pogledati, kako se je misao o svjetskom miru rodila iz sukoba drugih dviju misli, koje su svijetom vladale prije nje. U drugoj polovici XVIII., i u XIX. stoljeću (po prilici od god. 1750 do 1850) vladala je prosviećenim svijetom misao humaniteta ili čovječnosti, t. j. misao, da sa svakim čovjekom treba

postupati kao s čovjekom, te mu olakšavati teški ovaj život: siromaštvo i boli.

Misli humaniteta protivile su se dvie starije misli: državna (imperijalistička) i narodna (nacionalna) misao, koje su opet među sobom bile a i danas su u oštroj opreci. Ove dvie misli nisu u pravom smislu svjetske, jer ne obuhvataju celoga svijeta, nego samo pojedine države i narode; svjetskima se mogu nazvati samo s obzirom na to, što se znadu ticati celoga svijeta (na pr. imperijalistička misao cara Napoleona, koji je pred 100 godina bio zavladao celom Evropom), a onda i zato, što su u isto doba zavladaile celim prosviećenim svetom.

Državna se misao protivi narodnoj misli zato, što država hoće da pod svoje gospodstvo spravi različne narode, te i protiv njihovoj volji i običaju nad njima vlada. To i jest najviše rodilo spomenutu misao humaniteta. Razni su narodi pod tudjim vladama stotine godina mirno stenjali, dok ih misao humaniteta nije osviestila, a misao državna, t. j. tudjinska nečovječna vlada, razdražila na borbu.

Borba narodne misli protiv starinske državne izpunja čitavo XIX. stoljeće, a nije ni danas svršena. Glavni cilj narodne misli — i to je u prvi mah čudno — jest to, da svaki narod ima pravo na svoju (narodnu) državu. I tako se narodna misao bori protiv tudjoj državnoj misli za svoju, ali ipak za državnu misao. Ovo protuslovlje je urodilo u povjesti naroda doista protuslovnim činima, kao što je na pr. to, da su Mađari koji su se borili za svoju narodnu slobodu, hoteći sačuvati starinsku svoju državu, davili Hrvate zahtijevajući, da se pokore njihovoj državi. To je dokaz, da vlada jedne misli nije svagda neograničena, nego da starija misao često još dugo djeluje, dapače i na protivnu novu misao.

Iz sukoba različitih državnih misli, zatim iz sukoba državne i narodne misli, napokon iz sukoba ovih dviju misli s mišlju čovječnosti, po kojoj su svi ljudi jednaki, rodila se ne samo misao svjetskoga mira, nego i misao društvene vlade ili misao socijalne demokratije, t. j. misao, da ljudi bez obzira na razne države i narode imaju sami sobom vladati. I ovu je misao rodila za pravo misao humaniteta, odhranila ju i uzgojila protivština državnoj sili i narodnoj netrpeljivosti. No oštrica t. zv. socijalne demokratije nije zapravo naperena ni protiv

državi ni protiv kojemu ili protiv svima narodima, nego protiv današnjemu »društvu«, t. j. protiv celomu redu ili neredu, u kojem danas ljudi žive. A kako je do toga reda ili nereda došlo, i kako bi se to imalo promieniti, toga još nitko ne zna. Možda je tomu kriva sama narav ljudska, da je većini vazda krivo! No ima ih, koji ne gledaju ni na narav ljudsku, nego na pr. zahtijevaju, da žena bude u svem ravna mužu, da se oslobodi muške vlade: to je misao ženskoga oslobođenja (emancipacije): žene bi imale biti odvjetnici, sudci, pače i svećenici, kao što već po malo i jesu, osobito u Americi.

Preletjeli smo samo, dodirnuli smo se samo glavnih svjetskih misli, i to samo na društvenom ili socijalnom polju, puštajući za sada na stranu misli naučne (znanstvene), umjetničke, pa i strogo gospodarske (ekonomske). No gdje to će misliti, da ni ovo nije potrebno za nas Hrvate, osobito seljake.

No nije tako. Svi se tužimo na neslogu hrvatske gospode, a ta nesloga dolazi i od tuda, što spomenute — a i druge — svjetske misli djeluju i na našu gospodu, na naš hrvatski prosviećeni stalež. A prosviećeni je stalež svagda i svagdje bio vodja ostalomu neprosviećenom i manje prosviećenom narodu. Zato je potrebno i baš nužno, da svaki pojedinac, koji hoće da ima rieč u većim obćim stvarima, znade barem glavne pravce svjetskih misli. Pače kad te svjetske misli i ne bi djelovale na našu inteligenciju, trebalo bi ih poznavati zato, da uzmožemo razumjeti ostali svijet oko nas, koji na nas i te kako djeluje.

Znajući ovo upitat ćemo se sada dvoje, i to: Koje se obćenite ili svjetske misli drži misleći hrvatski narod? i drugo: Imadu li prosviećeni Hrvati kakvu posebnu misao i je li ta misao razložna?

No o tom će ova naša »Misao« imati još kada da razlaže. Za danas neka bude dosta, da kažemo ovo:

U hrvatskoj inteligenciji vlada danas, to se može slobodno reći, misaono mrtvilo. Tko bi za to htio odmah dokaza — jer potanke ćemo dokaze za to iznieti s vremenom, sve redom, — tomu bismo spomenuli samo ovo: Samovoljna ili neustavna vlada u današnjoj banskoj Hrvatskoj nije samo slučajna, nego je posljedica misaonoga mrtvila. Nije naime moguće pomisliti, da bi se ovakva vlada mogla držati, da našom inteligencijom

vlada kakva-takva misao, jer misao vazda p o k r e ć e, misao je život, — a naša inteligencija preko d v i e godine m i r u j e i č e k a, i to u vrieme, kad cijeli svijet priznaje misao: da samo narod ima pravo sobom vladati. Ovo protuslovlje izmedju priznate t. zv. ustavne misli i nehaja, kojim se podnosi neustavnost, došlo je do rugla u tom, što se novine neustavne hrvatske vlade zovu »Ustavnost«! Kad se ljudi mjesece i godine ne uzbune na ovakva protuslovlja, onda je to dokaz, da im je misao zamrla.

A ipak je već bilo doba, kad je hrvatskim umovima i dušama vladala to koja svjetska, to slavenska i posebna hrvatska misao. O svakom tom dobu progovoriti ćemo redom posebice.

Seljak i gradjanin — dva neprijatelja.

Vanredno je ne samo zanimljivo, nego i poučno znati i prosudivati, kako se u raznih naroda i u razno doba opazuju medju ljudima gotovo na vlas jednaki pojavi, t. j. misli, osjećaji, nastojanje, sukobi. A poučno je to s ovoga razloga: Kad se u kojem narodu sukobi nastojanje ljudi različenoga staleža ili raznih težnja, pripisuje se to p o j e d i n i m ljudima, t. zv. vodjama: da su oni krivi ovakvim sukobima; no kad se jednaki pojavi u drugim zemljama i u drugih naroda opaze i prosude, dolazi čovjek do spoznaja, da takve pojave moraju imati drugi uzrok, koji ima malo sveze s ovom ili onom osobom. Jedna je ovakva pojava neprijateljstvo izmedju gradjanstva (ili »gospode«) i seljačtva. Ta se pojava počela zadnjih godina sve to jače opazati i u hrvatskim zemljama, te je pače prešla sasvim jasno i na političko polje, posebice poslie osnutka seljačke stranke u banskoj Hrvatskoj. Koliko se i što se o tom piše u dnevnim i drugim političkim novinama, to je našim čitaocima dosta poznato. Posebice im je poznato, što se piše o vodjama seljačke stranke i čemu su oni tobože krivi. Da naši čitaoci mogu razložiije prosuditi, koliko je takvo pisanje opravdano, priobćujemo ovdje, što je o neprijateljstvu izmedju gradjanstva i seljačtva pisao glasoviti francezki pisac Mišle (Michelet), koji je rođen god. 1796. a djelovao je prije kojih 50 godina.

Taj Mišle je u mladosti sam dosta pretrpio, a naročito je dobro upoznao seljački i u obće pučki život, pa je napisao i posebnu knjigu o seljačtvu i dao joj naslov: »Puk«. Za ovaj put čujmo iz te knjige samo ovo:

Jest, kažem vam seljak stvara zemlju plodnom. Nije to prazna rieč. Pogledajte golo kamenje i one visoke krši, što bi iz njih bilo bez seljaka. Tu seljak nosi zemlju na svojim leđjima, tuče kamen i mieša ga s gnojem i kad nije druge, upregne uz magarca svoju ženu ili svoje diete. Pa i ondje, gdje nije kamen i krš, i tu nema plodne zemlje bez seljačke muke. Pomislite samo, da je kroz stoljeća i stoljeća te plodne oranice seljak za života natapao svojim znojem, a po smrti gnojio svojim kostima... I zato ju ljubi, ljubi ju tako, da ju je kadar i ostaviti, samo da si zasluži, kako bi ju povećao, zaokružio... Šta mislite, o čem sanja kukavni izseljenik, koji je ostavio svoje gore, pa otišao u tudjinu? Sanja o komadiću polja, na kojem će posijati raž, ili o komadiću livade ili pašnjaka, na kojem će odhraniti koje blažće... I ne samo izseljenik, nego i drugi seljak, najviše o zemlji sanja, najviše o njoj misli. Osobito u naše doba, gdje je svaki seljak bio vojnik, te misli, da je isto kupiti zemlju i potući neprijatelja. Odluka mu je tvrda i volja željezna. Štedi na odielu i na jelu, te se hrani i u svetak onako, kao radnik u petak. Ali to ne pomaže. Zemlja je skupa a on novaca nema. Ništa zato! On će uzajmiti. Žena je doduše proti tomu, a bio bi proti tomu i otac i djed, da mogu iz groba govoriti. Kazali bi mu: Sinko, ne uzajmljuj. Tko je dužan, taj je tužan. I eto ga k vlastelinu, da moli zajam. Vlastelin ima, ali ne da. Uzalud ga seljak uvjerava, da mu je posjed čist, sasvim bez duga, da će se sada proširiti i podići, te će se lahko odužiti. Gospodin ne vjeruje. Ajde dakle k lihvaru, ili fiškalu. Fiškal pregleda spise i za čas zna bolje, kako seljak stoji, nego on sam. Velikodušno mu uzajmi uz 7, 8 ili 10 po sto...

Ali seljaku nosi zemlja samo dva po sto. Četiri godine muke treba samo za jednogodišnje kamate. A gdje je glavnica! I što je dalje, to je teže, jer tu su četiri na jednoğa. Do nedavna je naš seljak pjevao, kad je hodao, a i lice mu je bilo veselo, kao proljetno sunce. Sad više toga nema. Ozbiljan je i mrk. Idete li uz njega, pa mu kažete »dobar dan«, ne će vam ni

odgovoriti. Ako ste stranac, ne pitajte ga za put, jer mjesto odgovora mogao bi vam okrenuti ledja...

I tako seljak zamrzi bogataša, susjeda i sav sviet. Osobito svoja susjeda; ne da se ni zamisliti, da se sporazumije s tim svojim prirodnim saveznikom i pomagačem za zajedničku borbu. Prije će umrijeti, nego doći k njemu i reći: Brate, obojici nam je teško!

I onda kakvo čudo, da je seljak gradjaninu kao divljak! Sve je proti njemu. Svi ga ruže, da je zao, da je zavidan i opak, kadar sve učiniti. Tko ima na selu imanje, taj je na njemu kao ptica selica. Čim dodje jesen, bjež u grad. A ima ih dosta, kojima na selu nije ništa sigurno, pa zato ne će, da tamo i pogledaju. I tako je nestalo jedinih seljačkih prijatelja, koji su seljaku vjerovali i na rieč. Sad je seljaku gospodar novčar ili fiškal, a ti ne čekaju.

I sad je seljakov život takav, te svi u jedan glas udri po njem radi njegove nečistoće, radi njegove sebičnosti i radi njegove, kažu gospoda, lude pohlepe za zemljom...

Zar je zbilja luda, vi duhovita školovana gospodo? Vi naravski u svojoj premudrosti računate filir na filir i kad vidite da zemlja ne nosi, neka ide k vragu. Ali gle, taj zalupani i sebični seljak — on u blatnoj i pogaženoj zemlji dobro razpozna je zlato slobode. On dobro zna, da čovjek onim časom, kad od plaćenoga sluga postane svoj gospodar, kad ima svoj dom, sam sebe poštuje i drugi ga poštuju, da je to drugi čovjek. U svom domu eto ti triezna otca, štedljive matere, radina sina, poštene kćeri. Svi ti plodovi rastu samo na drvetu slobode, kojemu je koren jedino u zemlji. Ja vas sad pitam, je li za sve to ikoja ciena prevelika?

Iz nauke i društva.

Zašto se ne ženiš učo? Članak, dopis, što li, pod tim naslovom (u »Hrv. Pravu« od 14. siečnja o. g.) pročitao sam sa velikim negodovanjem, jer se tu nanizuju velike uvrede za djevojke iz seljačkoga staleža, pa se upravo čudim, da je to mogao jedan učitelj napisati i u javu dati.

Isti učitelj piše, da bi se oženio, ali nijedna bogatija, a niti naobražena ne će za nj poći, dok seljakinu uzeti ne će, jer nije

naobražena poput njega. Veli doduše, da je mnogi učitelj uzeo seljakinju, no njihov bračni život nije nikakav, te je napokon tu učiteljevu ženu prisposodio sa drvenom papučom. Nadalje veli, da seljačka djevojka udana za učitelja nije za red, a niti za čistoću, jer misli, da je još uvijek u svojoj seljačkoj kući. A što je najglavnije, veli učo:

»Po uredjenju sobe ne može još toliko odati svoju slabu stranu naobrazbe, kao što u društvu, osobito, ako ju je Bog nadario dobrim darom govora. Tu ti pripovjeda viceve, kakove je kod kuće medju svojim ukućanima naučila, misleći i držeći, da su to najfinije i najbiranije riječi za naobraženo društvo, jer naravski finijih nije čula. Još kada izvali kakav mastan vic, da vidiš smijeha.

Kako da provadja učitelj svoj bračni život sa ovakvom suprugom? O čemu će s njome pripovjedati? Da li uvijek o sijanju u polju, o čem je ona upućena? Bi li mogao s njome pripovjedati što o znanosti, umjetnosti ili politici? Ta nikako. Počne li što znanstveno čitati, već joj je dosadno. Zar uvijek da joj čita pjesme i pripovijetke, što ju zanima, jer se može nasmijati. Zar ovakova supruga može biti sudionik mukotrp-noga rada učiteljeva? Zar bi ona znala umiriti ili čime savjetovati svoja supruga?« i t. d. i t. d.

Na zaključku vapi taj učo i moli visoku kr. zem. vladu, da naredbenim putem odredi, da se učiteljice smiju udavati (upravo radi njega), jer da bi to bila tako zvana povišica plaće. On bi onda učiteljicu uzeo.

Ovo je pisanje sramota i skrajnja drzovitost. Cijeli ovaj upravo deranski pisani sastavak dokazuje tako manjkavu i upravo nikakvu naobrazbu, da čovjek ne bi skoro vjerovao, da je to pisao učitelj. Učitelj naime, ako već nema nikakve spremne za pisanje, ima biti toliko disciplinovan, na red i pristojnost naučen, da ne ide u javu s onim, što u svojoj ograničenosti, gluposti i neznanju povjerava, recimo sebi jednakomu drugu.

Pa uz ovakvu neotesanost — onoliko glupavo umišljanje o tobožnjoj svojoj obrazovanosti! Doista bi bila pokora živjeti s ovakvim čovjekom, pa je sasvim naravski, što je više učiteljica odbilo toga blesana, kad ih je zvao u zajednički život za sobom, kako piše.

No bezkrajna je drzovitost i plitkost, kad taj nesretni tokmak piše, da bi seljačka žena u društvu paradirala »mastnim« vicevima. A gdje je i kada to čuo ili vidio taj božji vol učiteljski? Ta seoskoj djevojci i ženi riedko prodje ustima i duhovita laka dosjetka, a »mastni« su vicevi privilegij onako »obrazovanih« »gospodja«, kakav je taj »gospodin« učitelj — kojega ne će nijedna gospodjica-učiteljica.

Priznajemo da naše seljačke djevojke nemaju veće naobrazbe od 5 godišta obće pučke škole, ali ipak ne stoji, da ne bi mogle doći na veći stepen naobrazbe, osobito u naobražena supruća. Ja dapače mogu potvrditi, da su baš takve supruće mnogo bolje za bračni život, nego mnoge od onih, koje su polazile više pučke škole ili kakav licej. Imademo dosta primjera, da baš one vole luksus, te da nisu dorasle biti učiteljevom suprugom u današnje skupo vrijeme, premda ima primjera, da su i naobražene djevojke kao i gospodje vrlo dobre i protiv svakog luksusa.

A seljačku djevojku može učitelj ne samo na svoju ruku okrenuti, nego i naobraziti prema svojem staležu, i bit će zadovoljni, dok se događa, da baš naobražena supruća drži svoća supruća pod papučom.

No ludi je učo uvrijedio i naše učiteljice, kad veli, ako bi se slobodno učiteljice udavale, da bi prestao njihov nemoralni život! To je doista previše od ovakvoga tulumana, koji valjda ni sam ne zna, što je moral, a što nemoral. V. K. rav. uč.

Je li zakon »svet«? Grčki mudrac Sokrat, koji je živio prije 2400 godina, bio je osudjen na smrt radi toga, što je naučao novu vjeru, ili kako je glasila optužnica, što je »uvadjao nove bogove« i time kvario mladež. Sokrat je naime naučao, da čovjek ima u sebi božanstvo, t. j. savjest, a to je taj novi bog, kojega Grci nisu poznavali. No to samo uz put, jer to nije glavno, nego je glavno ovo:

Učenici i prijatelji Sokratovi htjeli su Sokratu pomoći da pobjegne iz tamnice i tako da se spasi od smrti. Sokrat to nije nikako htio govoreći sasvim ozbiljno i s nekim svetim uvjerenjem, da je građaninu dužnost pokoravati se zakonima. On je bio uvjeren, da nije ništa kriv, pa ipak je htio dragovoljno umrijeti, samo da se točno izvrši zakon. Po Sokratovu dakle mišljenju zakon je kao sveta odredba, kojoj se čovjek mora i

po savjesti pokoravati, jer inače teško ili smrtno griješ — govoreći kršćanskim načinom.

Da ovo mišljenje o zakonu dopunimo, možemo spomenuti i ove poznate stvari: Često se i danas govori o »svetosti« zakona. Za sudnicu se govori, da je »sveto« mjesto, da se ne smije obezčastiti itd. Vriedno je spomenuti i to, da se zakoni kraljevom potvrdom »posvećuju«, da ih kralj »sankcionira«, što baš znači, da ih čini »svetima«.

Sad prosudimo, kako se s ovim slažu ove poznate stvari: Današnji kazneni zakon ne kazni zločinca i nikako mu ne upisuje u grieh, ako nastoji pobjeći i ako zbilja pobjegne. Zločinac na pr. ako pobjegne iz Lepoglave, nije za to posebno kažnjen.

No još je zanimljivije i važnije upozoriti na ovo: Nema danas čovjeka, koji bi držao za grieh, ili samo za nečastno djelo, prevariti na pr. finance. Dapače, ako se ne varamo, ni po katoličkom nauku o vladanju (moralu) nije grieh na pr. kriomčarenje. O ostalim slučajevima, kad na pr. oblasti i vlade gaze ili obilaze zakon, ne ćemo ni govoriti.

Što je dakle s tom stvarju? Ima li pravo Sokrat, ili je pravo današnje ciničko, kako se kaže, ili prezirno mišljenje o zakonu.

Po našem mišljenju Sokrat je mislio, da nije pošteno ni dopušteno pogaziti ili ne poštivati zakon, na koji su se ljudi-gradjani medju sobom obvezali, da će ga držati. Tako su se naime stvarali zakoni u Ateni: svi, svi do jednoga gradjani sudjelovali su u saboru. I doista ovakav zakon pogaziti nije pošteno, nije po savjesti dopušteno. Ovakav je zakon naime kao pogodba ili ugovor, a nijedan se ugovor ne smije pogaziti.

No sasvim je drugo, kad zakon izdade jedan čovjek, ili nekoliko ljudi, za cijeli narod. Mi ne vidimo razloga, s kojega bi takav zakon bio »svet«. Toga ne uvidja ni ostali današnji svijet, — i zato se: tako drži prema zakonu.

(Misao slobode i napredka. Prilog »Domu« broj 4. 1910.)

Zakon i pučka vlada (demokratija).

Danas u svim državama vriedi pravilo, da neznanje zakona nikoga ne izpričava ili ne opravdava, t. j. tko god prekrši koji zakon, kriv je i ima biti kažnjen, makar nikada nije ni čuo za taj zakon. I svi učeni pravoznanci, sudci, upravitelji, odvjetnici i stvaratelji i učitelji prava i zakona, — svi složno kažu, da je tako pravo i u redu. Ta kamo bi država došla, što bi od zakona postalo i ostalo, ako bi se svatko, kad bi što učinio proti zakonu, mogao izgovoriti i izpričati, da ne pozna zakona i da ne zna za takav i takav zakon! I premda će svi ovi priznati, da ne samo ovaj ili onaj, nego da velika većina ljudi ne pozna zakona ni malo, ili da ga pozna samo malo, nepodpuno i nejasno, te zato mnogi i mnogi strada, što bismo mi rekli, »ni kriv ni dužan«, — ipak ni da bi za vlas popustili od onoga pravila: da neznanje zakona nikoga ne izpričava i ne opravdava.

Ovo je mišljenje danas tako učvršćeno i ukorienjeno medju zakonoznancima i pravnicima, da se čini gotovo uzaludnim što tomu prigovoriti. To je pravilo kao pravnička »dogma«, kao sveti nauk, u koji se mora vjerovati i o kojem se ne smije s razlozima razuma mi suditi, a kamo li sumnjati. No mi se uzaludnoga truda ne plašimo, pak ćemo pokazati, što se ima držati do ovoga pravoznanskoga pravila.

*

Svi znamo, da imade takovih čina, za koje svi ljudi drže i kažu, da se ne smiju činiti, i ako tko takav čin učini, taj ga, ili se drugačije brani, a nipošto ne kaže: Jesam učinio, ali nisam znao, da se to ne smije. Tako na pr. kada tko ubije, ukrade i slično. Za to je sasvim naravski, ako ovakove čine i

zakon kazni, te da nikoga ne izpričava ili ne opravdava, što ne zna, da je to i to proti zakonu. No toga nitko i ne čini, t. j. nitko se ne brani, da ne zna zakona, kad ubije, ukrade i slično, pa je očividno, da radi ovakvih čina ne bi bilo ni nužno ono pravilo, o kojem je govor.

No radi toga, što zakon kazni i okvake čine, za koje svatko zna, da se ne smiju činiti, — radi toga nitko i ne prigovara zakonu. Naprotiv velika je većina ljudi posve zadovoljna kad ovakvo ga krivca stigne kazna, a i sam krivac, barem u duši, priznaje, da je krivo učinio, i da je pravo, što je kažnjen, a mnogi se i pred svietom pokaje. A koliki se osjećaju tako krivi, da se odmah sami prijave sudu!

Pomislmo sada, kakav bi to bio naš cieli život u državi, kad bi se velika većina ljudi ovako slagala sa svima zakonima, naredbama i propisima? Kako bi to na pr. bilo, kad bi se čitavo selo veselilo, kad financi uhvate koga, tko je pekao rakiju bez dozvole, ili kad lugar uhvati koga u šumi? Zar ne, kako bi bila laka služba financima i lugarima? Imali bi stotinu pomagača, kako ih sada imadu žandari, kad traže ubojicu, a gdje koji bi se možda i sam prijavio!...

Znamo, da će se mnogi, kad ovo pročita, grohotom nasmiјati. A pročita li ovo koji pravoznanac, reći će, da je ovo luda fantazija ili bulažnjenje, trabunjanje. »Nikad toga ne će biti! Od kad ima vlade i zakona, sviet im se samo pod silu pokorava«.

Na žalost, ovo drugo je skoro ciela istina, naime: da se sviet od uvijek samo pod silu pokorava vlasti i zakonu.

No pita se, je li to čudo? Prosudimo, što je danas zakon, naredba, propis. Pogledajmo i prosudimo na pr., što su naši zakoni:

Sastane se u Zagrebu, u hrvatskom saboru, osamdeset i osam (88) ljudi, »zastupnika«, — t. j. moglo bi ih se sastati toliko, ali ih je obično samo polovica cielo vrijeme u saboru. I ovih, recimo, 80 ljudi ima vlast i pravo dati zakon, t. j. odlučiti i odrediti, što smije, a što ne smije sav ostali narod u banskoj Hrvatskoj. »No to su narodni zastupnici! Njih je narod mjesto sebe poslao!« Kako ih je narod poslao mjesto sebe, to znamo, ali to nije glavno, nego uz sve drugo čujte i ovo:

Ovi ljudi, ovi narodni zastupnici, nipošto ne smiju primati

nikakvih naputaka od onih, koji su ih ovamo poslali (izabrali), a nisu dužni nikomu ni odgovarati za ono, što su u saboru učinili i stvorili. Ovi ljudi dakle sasvim po svojoj duši i savjesti mogu dati zakon, kakav hoće, mogu ostalomu narodu naložiti, što hoće. Uzmemo li sad još na um, da su svi ovi ljudi različenoga staleža od velike većine naroda, t. j. ovo su gospoda, građani, a daju zakone seljačkomu narodu, pa prosudimo li, kolika je opreka između gospode i seljaka, možemo slobodno upitati: Nije li moguće, da će ovi ljudi stvoriti takve zakone, koji će biti poglavito na korist njima i onima, od kojih oni imaju kakvu korist, ili joj se nadaju? Je li, da je to lako moguće?

I ovo, što ovih nekoliko ovakvih ljudi odluči, postane zakon, i to odmah čim se našampa. I tako za taj zakon, koji ima vrijediti za čitav narod, znade vlada, znade onih 80 ljudi u saboru, znade nekoliko činovnika, koji to dobiju štampano, — a nitko drugi o tom ništa ne zna, — ali to nikoga ne izpričava: svatko je kriv, tko taj zakon prekrši.

Ali to još nije sve, već treba držati na umu i to, koliko ovi ljudi, koji eto stvaraju zakone i daju naredbe, poznaju narodni život i njegove potrebe; treba za tim znati, kako su ovi zakoni sastavljeni, t. j. koliko su razumljivi; napokon, da previše ne nabrajamo: tko ove zakone dobiva u ruke, da po njima narod upravlja, t. j. da ga drži na uzdi: ta zna se, da su to često mladi i neiskusni ljudi, a da gdje koji seljake upravo preziru držeći, da je narod ne samo prost, neobrazovan i tobože lien, nego i nepošten.

Sad je sebi lako pomisliti, koliko ovakav zakon može načiniti, a zbilja i načini neprilike, brige, muke i štete pojedincima, obiteljima, čitavim selima i krajevima. Ali ne pomaže: neznanje zakona nikoga ne izpričava.

*

Dok vrijedi pravilo, da neznanje zakona ne izpričava nikoga, vrijedi i ovo: Svejedno je, razumije li narod zakon, ili ga ne razumije; svejedno je, drži li narod zakon pravednim ili nepravednim.

Nije li to nešto strašno? Jest doista, ali danas je u istinu tako: Nitko ne pita, razumije li narod zakon i drži li ga kri-

vričnim ili pravičnim, drži li ga blagoslovom ili prokletstvom, drži li ga otcem mira i reda, ili roditeljem nemira i nereda. Dosta je, da zakon poznaju i priznaju oni, koji ga stvaraju i koji po njem imaju vlast, a za narod se ne pita.

I danas je u istinu, kako rekosmo, tako, i to zato, jer kod nas nema pučke ili narodne vlade. Svu vlast imaju samo nekoliko ljudi, a ostali je narod zakonu rob i ništa.

Oni, koji kažu, da je ovako pravo, kažu u isti čas, da drugačije ne može ni biti: nije moguće, kažu, da bi čitav narod dolazio u sabor i davao zakone.

To je istina. Cijeli narod može doista imati rječ samo u občini, pa i u županiji. No o tom se i ne radi, da cijeli narod sudjeluje baš tielom i riečju kod stvaranja zakona, nego se radi prvo o tom: da narod za zakon zna i da ga drži pravednim, a drugo i glavno radi se o tom, da oni, koji zakone stvaraju i po zakonu postupaju, ne pitaju samo za zakon, nego i za narod: da li narod za zakon zna i može doznati te bez svoje štete i muke zakonu, naredbama i propisima udovoljiti, drugim riečima: Treba da se ono mnogo spominjano pravilo, da neznanje zakona nikoga ne izpričava, prestane držati za »dogmu«, za nekakvo sveto pravilo. Sveta je samo istina i pravica, a ničija volja, osobito volja nekoliko ljudi protiv celomu narodu.

Naravski, da bi ovakovo mišljenje o zakonu moglo vladati samo onda, kad u narodu nebi bilo pojedinaca, koji misle, da imaju pravo svoju volju i svoje mišljenje nametnuti celomu narodu. A kad takvih ljudi nema onda se kaže, da je u tom narodu pučka vlada, da vlada demokratija.

ZNANOST I NAUKA KOD HRVATA.

Tko isto misli, pa i ne znao čitati, a osobito, ako znade čitati, znade i to, da u svijetu ima mnogo znanosti. Evo na pr. ljudi znadu unapried kazati, kada će biti pomrčina sunca; drugi znadu na tanko pripoviedati, što je i kako je bilo pred tisuću i više godina; treći poznaju sve zemlje i narode: kako su daleko, kolike su, kakve su u njima gore i vode, kako se koji narod vlada, što ima i t. d.; četvrti opet znadu, kako se

grade velike zgrade i mostovi od kamena i željeza, kako se grade brodovi i plovi morem i t. d. i t. d. A da dalje ne nabramo, već svako diete zna za željeznicu, dalekojav (brzojav) i dalekoglas (telefon), za automobil, pače i za zrakoplov, t. j. ladju, koja s priličnim teretom leti zrakom kao ptica, — a valjda je i to njetko izumio i naučio sviet, da se time služi. Jednako se napokon može svaki čovjek, koji misli, domisliti, da moraju njeđje biti učeni i mudri ljudi, koji vladaju na pr. cielom katoličkom crkvom, ili celim velikim državama, kao što je i naša carevina, pa izdavaju zakone i naredbe, ili pak naučaju, kakovi imadu biti zakoni i kako sviet imade živjeti i vladati se, ako hoće da bude svuda veći ili manji mir, red, zadovoljstvo i sreća.

Pita se sada, kada to znamo, jesmo li i mi Hrvati što od drugoga svieta u tom naučili i jesmo li možda i sami što pro-našli, što je na dobro nama, a možda i drugomu svietu? Drugim riečima pita se: Kakova je znanost i nauka u nas Hrvata i koje mi mjesto u tom imamo medju drugim narodima?

No prije, nego što na to odgovorimo, potrebno je kazati ovo: Sviet i ljudi na njem stoji dugo, možda i stotine tisuća godina, a svakako, što se baš stalno zna, barem deset tisuća godina. I to se zna, da su ljudi od početka mislili, jedni se od drugih učili te tako u znanosti napredovali. No što je sav ostali sviet umom izmislio, za nas je propalo sve osim onoga, što su sačuvali Grci i Rimljani u svojem grčkom i rimskom jeziku. Današnji prosviećeni narodi u Evropi dielom su pravi potomci tih Rimljana (to su tako zvani Romani, t. j. Talijani, Francezi, Španjolci), dielom su još zatekli, kad su se javili u Evropi, ne samo mnoštvo pravih prosviećenih Rimljana, nego su zatekli još i rimsko carstvo. A bilo je to okruglo prije 1500 godina. Koju stotinu poslie, a možda već i u to doba, javili su se i ovdje naši pradjedovi, stari Hrvati.

Po ovom, što je rečeno, lako se razumije, da su u ono vrijeme, kad su se javili Hrvati, najprosvjećeniji narod bili Rimljani, a za tim oni narodi, koji su došli u susjedstvo i u zajednički život s tima Rimljanima. Medju ovakve, koji su došli baš medju Rimljane, spadamo i mi Hrvati. Naši su se naime pradjedovi naselili i u staroj Dalmaciji, a to je bila ne samo rimska zemlja, nego je u njoj bilo još i dosta Rimljana,

pače je tu kod današnjega Spljeta bila i carska palača, kao što je i u Sisku jedno vrijeme stanovao jedan rimski car, a drugi je, kažu, po imenu Klaudij, zasadio lozom moslavačku goru, koja se po njem, kako neki misle, i prozvala Mons-Klaudi (t. j. gora Klaudijeva) ili po kašnjem izgovoru Moslavina. Sve je to dokaz, da su Hrvati došli ne samo na rimsko zemljište, nego da su im Rimljani bili i prvi učitelji.

I zbilja, već prvi hrvatski vladari, kraljevi ili vojvode Hrvatske i Dalmacije, izdaju pisma i zapoviedi na rimskom jeziku. Ima takvo jedno pismo od vodje Trpimira već od god. 842., t. j. staro tisuću i više godina. Od onda, pa sve — ne bi čovjek mislio — sve do god. 1848., dakle skoro ravno 1000 godina pišu hrvatski vladari gotovo samo latinskim jezikom.

Po svem ovom možemo opet suditi, da je oko hrvatskoğa vladara bilo već u najstarije vrijeme naših ljudi, t. j. Hrvata, koji su znali latinski jezik, jer valjda nisu ta pisma pisali tudjinci, koji se ne bi mogli s našim ljudima sporazumjeti. A po tom možemo dalje sasvim sigurno držati, da je već od starine bilo Hrvata, kojima je bio otvoren put do ondašnje prosvjete, t. j. koji su se mogli služiti rimskim knjigama (koje su onda dakako bile samo rukom pisane).

I doista pišu rodjeni Hrvati tamo već pred 500 godina učene knjige, dakako latinskim jezikom. No tako je bilo i po drugom svietu: pradjedovi današnjih naroda pisali su onda samo latinskim jezikom, a mi hoćemo da kažemo samo to, da Hrvati od starine spadaju medju prosviećene narode, t. j. da se je kod nas prosvjeta počela po prilici onda i onako, kao na pr. kod Niemaca, pače ponješto i prije, pa i uspješnije.

No još je više vrijedno spomenuti, da su prosviećeni Hrvati počeli svoj narodni, t. j. ovaj naš jezik, poštivati i njegovati prije nego na pr. Niemci. Već pred 400 godina naime imademo mi Hrvati učena čovjeka, koji piše hrvatskim jezikom. To je Marko Marul, Splječanin. On je na glasu i po drugom svietu radi svojih latinskih knjiga, a ono, što je pisao hrvatski, nije Bog zna što, ali je hrvatski, pa je nama drago. Sto i nešto više godina iza njega imamo u Dubrovniku pjesnika, koji pjeva hrvatski, a ravan je po znanju i prosvjeti i po svem prvacima ostalih prosviećenih naroda. To

je Ivan Gundulić. Njegove su pjesme tako savršene, da ih ni današnji pjesnici hrvatski ne dostigoše.

No sve ovo neka bude tek uvod onomu, o čem hoćemo da progovorimo: naime o znanosti i nauci u Hrvata.

IZ ŽIVOTA I NAUKE.

Tri glavna plemena medju sobom.

Nema sumnje, da ljudi jednoga jezika i plemena imaju zajedničke biljege, ili kako se još kaže: da imaju prilično jednaki karakter i ćud, tako da na pr. po jednom „Švabi“ ili Talijanu možeš nešto suditi i ostalim „Švabama“ ili Talijanima, a u drugu ruku, upoznajući više „Švaba“ ili Talijana, možeš ponešto suditi, kakav bi mogao biti pojedini „Švaba“ ili Talijan, s kojim imaš posla, a još ga nisi upoznao.

Ovu stvar nije baš teško protumačiti. Nješto će naime biti, što no rječ, „u krvi“, nješto „u zraku“, no najviše u životu. Ljudi naime, koji zajedno žive, imaju u mnogom iste običaje, vladanje i mišljenje. A ljudi, koji zajedno žive na istom prostoru, govore ponajviše i jednim jezikom, pa to i jest ono, što se zove „narod“. Ne treba samo zaboraviti, da narod mnogo prima od svoje starine, od starih običaja i pripovijedanja (tradicije). Zato se znade dogoditi, da se koji narod, kad se preseli u drugu zemlju i medju drugi narod, još dugo i dugo zadrži stare svoje običaje i vladanje. Dogodi se dapače, da se ovakav narod medju novim svojim zemljacima još dugo drži za nešto posebno, premda govori istim jezikom, a to sve čini tako zvana „tradicija“, starina, koja prelazi od otca na sina i unuka, pa i dalje. Tako na pr. Srbi, koji su se doselili medju Hrvate, pa govore i istim jezikom, još se danas u Hrvatskoj drže za nešto posebno.

Poučno je i zanimljivo prosudjivati, što jedan narod misli o drugom. U obće se može reći, da narod jedan o drugom iznaša više zla nego dobra te da se, u obće govoreći, narodi medju sobom ne poštuju i ne trpe. Tako je poznata stara mržnja izmedju Niemaca i „Vlaha“ (t. j. Franceza, jer Niemci zovu sve Franceze i njihov rod Vlasima, ili po njihovu „Velš“, kao što su i stari Hrvati zvali Talijane „Vlasima“, a naši primorci, pak Česi i Poljaci zovu ih tako i danas).

Ova se je mržnja osobito razpirila za vrijeme velikoga njemačko-francezkooga rata god. 1870.—71., kad su Niemci potukli francezku vojsku i zarobili njezinoga vojskovođu cara Napoleona III. kod Sedana.

Jednaka mržnja vlada i izmedju Niemaca i Slavena, premda su Niemci i Slaveni u koječem slični. (Medju ostalim Niemci su plave ili žute kose, kao što većinom i Slaveni, dok su „Vlasi“ — Romani, t. j. Talijani, Francezi, Španjolci i t. d. crne kose.) Ratova velikih izmedju Niemaca i Slavena nije bilo u novije vrijeme, jer su Niemci svoje susjede Slavene uništili ili podjarmili već u starini, još pred 1000 (tisuću) godina, kad su vodili rat sa Slavenima na riedi Labi (Elbi). Uspomena na to njemačko uništavanje Slavena njetila je i još danas njeti mržnju na Niemce u srcima prosviećenih Slavena, koji to znadu iz knjiga, dok današnja njemačka tlaka nad Slavenima svakim danom radja i njeti mržnju na Niemce i u srcu onih Slavena, koji ništa ne znadu, što je bilo u starini, ali zato više osjećaju težinu današnje njemačke sile.

Slaveni i „Vlasi“ ili Romani nisu susjedi baš nigdje, osim što se Slovenci u Gorici slovenskoj, Gradiški i Trstu, a Hrvati u Istri ponešto dotiču Talijana, a Srbi i Bugari na Dunavu Rumuna. Zato izmedju Slavena i Romana i nema onakve mržnje, kao što izmedju Slavena i Niemaca, ili Niemaca i Romana. Više puta se je dapače govorilo i pisalo o velikom savezu Slavena i Romana protiv Germana ili Niemaca. Pa nije ostalo samo kod želje i liepih rieči, nego se je to pokazalo i činom, kad je najjača i najveća država slavenska, naime Rusija, sklopila već prije petnaest godina po prilici savez sa najvećom i najjaćom državom romanskom, naime Francezkom.

Veliki prevrat u Englezkoj.

U Englezkoj se događaju velike stvari. Nedavno su naime dovršeni izbori za englezki sabor, a ovi bi izbori imali odlučiti, hoće li englezki narod uzeti vlast i posjed svojim „lordovima“, t. j. starinskim velikašima.

Englezka ili Velika Britanija — ćudna je država. Sav joj se sviet danas divi, a još više se je boji. Stanovništva ima Vel. Britanija u domovni oko 40 milijuna, ali izvan Englezke ima

englezkih podanika gotovo deset puta toliko, t. j. preko 300 milijuna (najviše u Indiji). Englezi su najjači na moru, a njihov je sabor prvi na svijetu: oni su dapače u parlamentarizmu učitelji ostalomu svijetu. A da su Englezi najbogatiji narod na svijetu, i to je poznato. Ta poznato je, da je „Englezka Banka” prva i najsigurnija na svijetu, te da svatko, tko hoće da svoje novce dade na sigurno mjesto, daje ih u tu banku.

Što dakle fali Englezima? Kakav se tamo sprema prevrat?

Ne možemo da to danas potanko razlažemo, nego ćemo kazati samo u kratko:

Starosjedioci Velike Britanije — to su Anglo-Sasi i Škoti, u Irskoj Irci (ili Kimri). Ovaj domaći narod podjarmili su prije 850 godina francezki Normani pod svojim vojvodom Vilimom Osvojiteljem. Tih Normana bilo je oko 50.000 i oni su dobili u posjed svu zemlju — i zadržali ju do danas! Nasljednici ovih Normana — to su današnji lordovi (velikaši), kojima je u rukama sva zemlja, i to tako, da je ne smiju prodati, pa je do pred koju godinu u Englezkoj bilo upravo nemoguće, a i danas je vrlo teško kupiti zemlje. To je ostali narod teško trpio, pa je eto tek poslije tisuću godina našao način, kako će tu zemlju otimačima uzeti, naime tako — da na nju udari veliki porez.

Što je kinematograf ili bioskop?

Ima zacielo već dosta naših čitalaca, koji su u kojem gradu vidjeli t. zv. kinematograf ili bioskop, t. j. slike ljudi, koje hodaju i drugačije se miču, tako da se čovjeku čini, da vidi prave žive ljude. Stotine ljudi ide da gleda te „žive slike”, koje predočuju najrazličnije stvari i događaje iz života, ali malo tko pita, kako je to načinjeno. No to nije dostojno umna čovjeka, da se samo čudi kao divljak, nego da i razumije, kako se to radi. Zato ćemo to u kratko razložiti.

Slike u kinematografu — to su fotografije. Kako se pak prave fotografije, toga sad ne ćemo razlagati potanko, nego samo s par rieči: Svatko zna, da bieli papir na suncu požuti. Kad bi se na takav bieli papir postavio list s kakvoga drveta i to ostalo na suncu, svatko zna, da bi na onom mjestu, gdje je bio list, papir ostao bieli, a ostalo bi požutjelo. Tako se od

prilike prave i fotografije, samo što se mjesto papira uzima srebrom namazano staklo, koje na suncu odmah pocrni; ovo se staklo onda metne na takav papir, koji takodjer na suncu pocrni, ali ondje, gdje je pokrit pocrnjelim staklom, ostaje bieli. I to je fotografija.

Za sliku u kinematografu treba više tisuća jednakih fotografija, fotografija jedne te iste stvari, a prave se te slike ovako: Recimo, pred konja, koji skače, postavi se fotografska sprava (aparati), i ta se sprava svaki časak otvara i zatvara, i svaki put, kad se otvori i zatvori, napravi jednu sliku, i to baš uhvati ono, što je taj čas bilo pred njom, pred spravom, dakle na pr. ovako: na jednoj slici konj se digao tek prvim nogama pedalj visoko, na drugoj se je konj već više digao, na trećoj još više, i t. d. a sve isti onaj konj, pred kojim je sprava. Takvih se slika načini, kako rekosmo, i do tisuće, t. j. toliko, koliko se puta sprava može otvoriti i zatvoriti, dok je konj (ili što drugo, što se miče) pred njom. Još treba spomenuti, da se ove slike ne prave na staklu, nego na tako zv. „filmu”, t. j. na stvari, koja je napravljena od gume (smole) i namazana srebrom, koja na svjetlu pocrni. Ovaj se „film” u spravi navine na pero i onda odmata, i to svaki put, kad se sprava otvori, i to toliko, koliko treba za jednu sliku.

Tako se dakle slike prave.

A evo, kako se pokazuju u kinematografu: Kad su slike gotove, t. j. najprije snimate (fotografirane), onda se još peru i t. d., dok su sasvim gotove, a onda se namotaju na ciev ili valjak, koji se može okretati. Pred taj valjak metne se staklo-povećalo, a pred staklo svjetiljka (lampa), sprava se pak namjesti tako, da povećana slika pada na bielu stieniu. U sobi mora biti tamno, a razsvjetljena je samo slika, koju razsvjetljuje ona svjetiljka, jer staklo-povećalo povećava tako rekući i svjetlo, t. j. baca svjetlo daleko kao i sliku. Kad se sprava namjesti, vidi se samo jedna slika; no sad se stanu i ostale slike redom odmatati, povećalo ih redom baca na stieniu, i to tako brzo jednu za drugom, da oko i ne vidi pojedine slike, nego vidi jednu sliku, koja se miče, t. j. živu sliku, i to baš onako, kako je to iz živoga života fotografirano. To je od prilike onako, kao kad čovjek priveže na vrpцу kamen, pa ga brzo okreće oko ruke, a tko to gleda, čini mu se, kao da je

oko ruke kolobar, t. j. neprestano mu je pred očima onaj kamen — tako se brzo okreće.

Rieč „kinematograf“ je grčka, a znači „kretopis“ (ono, što piše ili slika kretanje, gibanje); zove se i „bioskop“, što bi se hrvatski reklo „živozor“, t. j. gledalo ili zrcalo života.

Kinematograf je danas već vrlo raširen, pa ima dosta ljudi, koji si time kruh služe, bilo kao glumci (igrači), bilo kao izrađivači slika, bilo kao posjednici kinematografskih gledišta (kazališta). Treba naime znati, da se slike za kinematograf ne uzimaju ravno iz života (ili, kako se kaže, „po naravi“), nego se priredi šala, koja se onda slika. Ovih šala ima gotovo najviše u kinematografima i ponajviše su vrlo loše, ali manje obrazovani svijet to još radije gleda. Za pravljenje ovakvih šala najmljuju se posebni glumci (igrači, komedijaši).

U Zagrebu imadu već tri kinematografa, dva židovska i jedan naš; t. zv. Čirilo-Metodski (u Marovskoj ulici).

(»Misao napredka i slobode«. Prilog »Domu« broj 7. 1910.)

Car Napoleon u Ruskoj.

Napoleon Bonaparte Prvi i Veliki,

car francezki, kralj talijanski i protektor njemačkoga „Rajnskoga saveza“

Car Napoleon u Ruskoj.

(Godine 1812.)

PRVI DIO.

Što je i tko je bio Napoleon?

I. Koljence:

Što je bio Napoleon?

Malo tko nije čuo za velikoga cara francezkoga Napoleona, a čitaoci „Domovi“ čitali su i u našem „Domu“, da je on prije 90 godina pet godina vladao nad velikim dielom Hrvatâ i njihovih zemalja, — od našega hrvatskoga mora i visokih gora Alpâ, pa sve do Turske i do rieke Save blizu Zagreba. Njegovi su činovnici i vojnici iz Turopolja dolazili u Zagreb i u njem se zabavljali, a na trgu si kupovali svakojake stvari. O tom silnom i slavnom caru i njegovim Francezima i danas si još mnogo pripoviedaju hrvatski seljaci i sva Evropa. Kad je bečki cesar 1818. godine došao u Dalmaciju, pitao je (kako to pripovieda sâm njegov ministar Meternih): Tko je sagradio ovu školu, tko onu crkvu, bolnicu (špital), tko ceste (drumove), tko je obnovio i uredio morske luke i pristaništa, tko je pomagao poboljšati vinograde, vrtove (bašče) i voćnjake i tako dalje, tko je Dalmaciju očistio od razbojnikâ i hajdukâ, tko je dao nove zakone, red i poslušnost, tko je sve to učinio? — Odgovarali su mu: „Francezi, Francezi, Francezi, i opet Francezi, sve Francezi!“ A na to je bečki cesar bolno uskliknuo: „Šteta, što niesu još dulje ovdje ostali!“

Mnogo je dobra u našim zemljama ostalo od Francezâ i od mudrih naredaba njihova cara, a mnogo je prešlo i u

susjedne krajeve, ali je mnogo toga i zanemareno i zaboravljeno i upravo hotimično zatajeno, samo da se ne bi znalo: to je od Franceza. Napoleon je svuda širio prosvjetu i znanje, rušio stari nered, a gradio novi red. Uz Hrvate malo ne svi narodi u Evropi imaju svoju prosvjetu zahvaliti Napoleonu i njegovim pomoćnicima. Zgodno je jedan Hrvat prosto kazao: da bi gdje-koji narodi još i danas svinje pasli, da nije bilo Napoleona. Ali upravo zato, što je dokidao i rušio stare i grde nepravde i posebne plemenitaške pravice, zamjerio se on toj gospodi i svim starim nasilnicima. Mnogi su ga, istina je, rado slušali, ali mnoge je morao siliti, da ukinu staro, pa da uvedu novo življenje. Mnogi i mnogi silnici htjeli su, da im seljak po starom običaju robuje i služi do sudnjega dana i da ostane u tmni bez prosvjete i znanja, da se škole ni ceste ne grade, riečju: da se ne napreduje, pa je zato Napoleon i ratovao na njih.

Ali on je ratovao još više i zato, da poveća, obogati i osili Francezku, da ona bude prva država, a Pariz prvi grad u Evropi. On je ratovao i zato, da sebe i narod francezki proslavi. Zato je i mnogo zla počinio, ali je velikim ratovima sebi izvojevao slavu, silu i vlast, kakove svijet ne pamti. On je postao prvi car, pače u svoj Evropi car nad carevima i kraljevima.

Na tom je putu išao Napoleon predaleko, jer je htio obladati cijeli svijet, ali mu je na putu bio ruski car, koji mu se nije htio pokoriti. Zato je Napoleon u zao čas po sebe, po svoju slavu i korist naroda francezkoga, a i na štetu ciele Evrope i naroda hrvatskoga navalio na Rusa, jer danas nam ne bi bili Prusi — Niemci tako štetni.

O tom vanrednom čovjeku i ober-caru Napoleonu hoću da vam na kratko pripoviedam, a onda o njegovom ratu na Rusku. Mnogo i mnogo stvari ne mogu vam opisati i potanko predočiti, jer bi knjižica ova morala biti deset i petdeset puta veća. O tom caru ima na vozove knjigâ.

II. Koljence:

Tko je bio Napoleon?

Rodno mjesto, roditelji i braća Napoleonova. Od nas tamo na zapadu preko hrvatskoga mora nalazi se Italija, a na zapadu

od te Italije za 80 kilometara (ima na dobroj lađi samo pol dana vožnje) leži otok (ostrov) Korzika. Taj je otok dug 183 kilometra, u sredini širok 85 kilometara, a velik je kao zagrebačka i varaždinska županija zajedno, to jest ima 8.747 četvornih kilometara, ali naroda ima samo 250.000, dakle za polovicu manje, nego županija zagrebačka, koja ima preko pol milijuna ljudi. Korsikanci su Talijani, ali smjesa od starih prostih plemena i od starih Grka, koji su se nekolicom stotina godina prije Isukrsta naselili na tom otoku. Zemlja je puna gorâ i briegova, ali ima i liepih dolina. Stanovnici su od starine i većinom pastiri i vinogradari, ali je uvijek bilo među njima do današnjega dana i mnogo hajdukâ. Narod je to svoje glave i hrabar i ljubi nada sve slobodu.

Na tom otoku, u gradu Ajaču (Ajaccio), rodio se dne 15. kolovoza, na samu Veliku Gospu, 1769. godine Napoleon. Na taj veliki blagdan pošla mu je bila pobožna mati u crkvu na misu, no morala se vratiti kući, i čim se je vratila, rodila je brzo sina, komu su dali ime Napoleon, ili kako je po talijanskom izgovoru bilo zapisano u krstnom listu: Nabulione, a to po starogrčku znači: „Šumski lav“. Mati se nije nadala, da će tako brzo roditi, pa zato se nije pripravila, i tako je rodila Napoleona na sagu ili čilimu, na kojem su bili izvezeni stari grčko-trojanski junaci. Laskavci su to kasnije rado spominjali, jer da je radi tih slika, kao i radi imena — lav — Napoleon bio onakav junak. Po prezimenu zvao se je Buonaparte ili Bonaparte, a to znači, „dobar dio“, „dobra stranka“. Bonaparte je bila stara plemićka porodica, a doselila se je na otok Korziku iz Italije (iz Toskane ili Tuškane), a za ime im se znade već gotovo 800 godina. Otac Napoleonov Karlo Bonaparte (umro je 1785. god.) bijaše odvjetnik (fiškal), a kasnije je postao gradski viećnik i kraljevski savjetnik. Žena mu bijaše Leticija (Radost) Ramolino rodila se 1750.; a umrla 1836.) starinom iz grofovske porodice Kolalto (Colalto) od Ramolinâ. Rodaci Karla Bonaparte bili su proti ženitbi njegovoj s tom za onda najljepšom djevojkom. Imala je velike crne oči, a bila je i vrlo pametna i prosviećena. Karlo nije mario i tako se oženi u 21. godini, u ožujku god. 1767. S njom je imao 14ero djece, od kojih je 8 ostalo živo, i to petero braće i tri sestre, a svi su po bratu Napoleonu postali sami kralji i vladari. Najstariji

Josip postao je kralj napuljski i španjolski. Lucijan — knez kaninski, Ljudevit — kralj holandski (nizozemski), Jeronim — kralj vestfalski (u Njemačkoj); sestra Elisa — knjeginja od Luke i Pionbina i velika vojvodkinja od Toskane; Paulina vojvodkinja od Gvastale, i napokon Karolina udata za generala a poslie kralja napuljskoĝa Murata. A što je postao Napoleon, to ćemo sad čuti.

Sva su djeca bila vrlo darovita, vrlo dobre glave, no nada sve Napoleon, koji je bio genij (veleum), kakovih je bilo malo kada na svijetu.

Školanje i sposobnosti Napoleonove. Otac je Napoleonov umro u 39. godini od raka u želudcu, pak je materi bilo teŝko toliku djecu odĝajati. Na sreću je korzički upravitelj bio dobra srdca, pa je Bonapartinu djecu preporučio kralju i vladi franceskoj. Tako je i Napoleon došao god. 1779 u vojničku školu u Brienne. U toj je školi bio 6 godina, a osobito je dobro učio računstvo, zemljopis i poviest, kao i vojničke nauke. Učitelji mu često niesu znali odĝovoriti, kad ih je Napoleon štoĝod pitao. Napoleon se je još godinu dana dalje učio u višoj topničkoj školi u Parizu, a onda postane poručnik (lajtenant) kod topništva.

Napoleon bijaše nizka stasa: kad je ostavio vojničku školu, bio je visok samo 4 stope, 10 palaca i 10 linija (crta), a nije ni kasnije mnogo narastao. Glavu je imao veliku i velike oči, u licu je bio ozbiljan i vrlo nalik na prvog cara rimskoĝa Augusta, koji je vladao, kad se je rodio Isus. Imao je biele, liepe ruke. Do tridesete godine bijaše vrlo mršav i ŝut kao boljeŝljiv, pa su ga zato i zvali „pergament“ (učinjena magareća koŝa). Tek kad je postao car, počeo se je debljati. — Napoleon je dosta malo spavao (često za vrijeme rata samo 3 do 4 sata), a malo je i jeo, i to obično brzo. Kad nije imao gosti, s objedom je bio gotov za četvrt sata. Kaŝu, da je zato u želudcu dobio bolest, od koje je umro u 51. godini. On je mogao hodati po 5 do 6 sati bez odiha. Vanredno je sve pamtio i dugo se sveĝa do potankosti sjećao.

Napoleon sâm o sebi kaŝe: „Bio sam svoje glave, do ništa niesam držao, ništa me nije moglo smesti, nikoĝa se niesam bojao. Bio sam svadljiv, dok sam bio djak. Jednoga bih udario,

a drugoĝa ogrebao. Svi su me se bojali. Starijega brata Josipa tukao sam, grizao, psovao, a poslie mi ga ŝao bilo.“

Napoleon je malo govorio, a mnogo mislio, čitao i radio. Ŗivio je umjereno. Drugi častnici išli bi na zabave, ili su pili i kartali se, a on je volio čitati, učiti i svakakove planove smišljati. — Isto tako je više naučio sâm, nego u školi. Takav um, takva marljivost, takva umjerenost i ŝtednja — sve mu je to pribavilo brzo ugled, poštovanje i napredak u službi, a slavu kod naroda, te je za deset godina od poručnika (lajćmana) postao general, — a za drugih deset godina — car! Istina je, vrijeme je onda bilo takovo, da su se vanredni ljudi mogli popeti do velike i neobične visine. K tomu je Napoleon imao sreću. Koliko puta su mu kuglje u boju prosvirale šešir na glavi, haljine kraj srca, rebara i na rukavima, a kraj njeĝa su postrijeljani častnici i vojnici, a on je ostao ŝiv i zdrav! Htjeli su ga i neprijatelji ubiti, i kušali su to, ali uzalud. Vojnici su ga oboŝavali, jer su vjerovali, da ga Bog čuva, a oboŝavali su ga i zato, jer se je za njih skrbio kao dobri otac za djecu svoju. Poslie bitke, pa bilo i kasno po noći, nije išao dotle nikuda, niti je ŝta jeo, niti je počivao, dok ne bi vidio, da su ranjenima rane povezane i da je svaki vojnik dobio svoju porciju jela i pića i sve što treba. Kad se plien dielio, sve je razdielio među vojsku i dao državi, a sebi ništa nije ostavio. Kad je vodio vojsku na Italiju, proglasi: „Vi ste goli i bos, vi ste gladni; vlada vam je mnogo duŝna, ali vam ne može ništa dati. Slušajte mene! Ja ću vas povesti u najplodnije ravnine svijeta i nahraniti ću vas i odjet ću vas, i vi ćete biti slava i ponos Francezkoj“. Tako je predobio vojnike i tako je potukao i protjerao Austrijance i Hrvate iz Italije. Njeĝove su se rieči na vlas izpunile, i svi su bili zadovoljni. Prosti ali vriedni vojnik postao je častnik, a dobri častnici postali su generali i vojvode s velikim imanjem i bogatstvom.

Napoleon je na taj naćin od teŝaćkih, radnićkih, zanatlijskih i trgovaćkih sinova postavio tolike generale, grofove i knezove, i braću svoju ponamiešao je po Evropi za kraljeve. Dok je on tako radio, u drugih državah nije mogao biti častnik (a još manje general) nitko, tko nije bio rođen plemić, grof ili knez, a to su bili obično razmaŝeni, pokvareni i raztrošni, obično i tupoglavi, neuki, lieni, paće glupi, a oholi ljudi. Druĝe su države ostale pri starom malo ne u svem, pa i u oruŝju i

vojevanju, pa su zato i dobile sve po redu batinâ od Napoleona. Sve se čudilo njegovoj sreći, njegovu živomu radu i njegovoj slavi. I što je danas u Evropi, i u svijetu, pa i kod nas drugačije, ima se ponajviše zahvaliti Napoleonu i francezkomu narodu, jer drugi su i protiv volje svoje morali malo po malo ići za njim. I kod nas u Hrvatskoj-Slavoniji oslobođeni su seljaci za slavnoga bana Jelačića od tlake ili kmetstva, — a teško bi do toga bilo došlo, da se nису prije Francezi digli proti svakomu robstvu. Morao bih vam to sve potanko nabrojiti, da znate, što je sve došlo od Napoleona i njegovih Franceza: od sušenja močvara, od razbijanja pećina, od krčenja šumâ i šikara, boljega obrađivanja zemlje i vinograda, pa do građenja cestâ, bolnicâ, palača i kazalištâ. On je u svem tom davao primjer. Niemci Napoleona grde, gdje ne mogu i mogu, jer im je skršio trulo carstvo, gospodsku okrutnu samovolju i divlju oholost. Ali kako mrze sve, što je francezko, i kako su nezahvalni, — ne će da vide, da je Napoleon i njih probudio na novi život.

Evo, zašto je mogao Napoleon svuda slavno vojevati i svoje protivnike svladati. Ali baš to ga je zavelo, te se nije na žalost znao zauzdati. Sâm je kazao: „Tko je toliko pio iz vrča sreće, koliko ja, nije se mogao lako obuzdati, i morao je zabluditi i pogriješiti“. On je napokon mislio, da može sve, da mu je sve moguće i sve slobodno, i da mora zavladatao cijelim svijetom. To je bila njegova najveća pogriješka. To preveliko pouzdanje u sebe pretvorit će se u preuzetnost i oholost, a tâ će ga srušiti onako, kako su, znate, srušeni u pakao anđeli, koji su se uzoholili.

Što je i kako je bilo prije Napoleona, i kako je on postao car? Kad su na mjesto Rimljana došli razni neprosviećeni narodi, razdijelili su njihove poglavice i vojnici među se svu zemlju, a sav ostali narod postao je njihov rob, rob jačemu. A u tom robstvu nije čudo, što su vladari i njihovi laskavci već prije tisuću godina počeli naučati, da je svaki vladar od Boga postavljen, da svaki vladar vlada „po milosti božjoj“, i što on odredi, da se ima držati, kao da je to Bog — hvala mu i slava budi! — naredio. Uz vladara ili kralja bilo je mnogo većih i manjih plemenskih poglavica i junaka, pa su i oni od osvojene zemlje dobili velika imanja s velikom slobodom, te su na svojoj zemlji vladali, kao i kralj na svojoj.

A što je god bilo ljudi na tom njihovom vladanju, sve je bilo baš kao domaća živina, kao roblje njihovo. Gospodari ovi mogli su svoга kmeta-roba prodati, zamieniti ga, ili učiniti s njim, što su htjeli! Oni su bili svojim kmetovima jedini sudci, imali su „pravo mača“, t. j. pravo nad životom i smrću. Premda su to bili kršćani, i premda im se je u svetom pismu čitalo (jer oni sami riedko su znali čitati): da su svi ljudi jednaki, i da smo svi djeca jednoga otca nebeskoga, — sve to nije ništa koristilo, a to prvo: zato, što oni ljudi onda još nису pravo razumjeli nauka Isusova; drugo: zato, što taj nauk nije mogao na jedan put svega preokrenuti; treće: zato, što je narod bio u neznanju. I tako su nastali novi kršćeni robovi, kao što je u davno vrieme bilo nekršćenih robova. Uz plemiće i grofove bili su biskupi, opati i samostani (manastiri), najbogatija zemaljska gospoda. Evo samo nekoliko primjera, u kakvom su jarmu bili seljaci: Od žita, vina i životinja morao je rob-seljak sve bolje dati gospodaru. Plemići su imali rado i ribnjake uz dvorce svoje. Ali da ne bi žabe po noći smetale plemića u snu, morali su seljaci svu noć po vodi udarati, da žabe ne kreću! A tko bi sve drugo nabrojio!

Kralj je dugo bio samo prvak među velikašima, pa se je morao s njima tući. On je od osvojene zemlje dobio najveći dio, gdjekad čitavu trećinu. Od toga je on dielio među svoje vjerne, koji su mu morali služiti i pomagati u ratu. Tako je nastalo plemstvo pokorno kralju. Plemići ili plemenitaši su sebe držali za nešto posebno baš tako, kako se židovi drže za nešto posebno među narodima. Zato su se plemići zvali boljari (bolji od drugih, optimati ili aristokrati). Plemići su držali, da bi grieh i sramota bila, ako bi koji neplemić uzeo za ženu kćer plemića, ili ako bi se plemić oženio iz neplemićke kuće. U tom su bili tako sliepi, te su govorili, da je plemićka krv drugčija, da nije crvena, nego plava (modra)! — Plemići su imali veliku slobodu: sve su uživali, a poreza nису plaćali, samo bi u ratu morali dati kralju po mogućnosti i po volji novaca u pomoć i na svoj trošak opreмати i uzdržavati sebe i svoj dio vojnika.

Tako je bilo po svoj Evropi, pak i u Francezkoj — stotine godina, pak sve do Napoleonova vremena. U Francezkoj je prije 110 godina bilo takovih „odabranika“ 270.000. Od toga

je bilo 140.000 plemićâ, a 130.000 svećenikâ. A 25 milijuna ljudi bili su ili robovi, ili poluslobodni ljudi i građani. Plemstvo i svećenstvo imalo je bolju i veću polovicu ciele francuske zemlje. Imetak svećenstva cijenili su na četiri milijarde (četiri tisuće milijuna). Samo desetina, što su morali seljaci davati, nosila je na godinu 123 milijuna, a ostali dohodci svećenstva do 100 milijuna. Princi kraljevske krvi imali su godišnji dohodak od 25 milijuna! Njeki biskupi imali su godišnjega dohodka po 100 i 200 tisuća, a opat od kloštra Klerval (Clairvaux) imao je 400 tisuća. (Danas imaju francuski biskupi plaće na godinu 10—12 tisuća, a nadbiskupi 20—24 tisuće kruna.) Ali su zato župnici imali samo 300, najviše 700 kruna godišnjega dohodka.

Kralj je trošio silne novce na nepotrebne stvari. Tako je na primjer palača nedaleko Pariza (u Versajlu) stajala 153 milijuna (po današnjem novcu 7 puta više)! Po kraljevu primjeru ravnali su se i drugi velikaši, pa su i oni previše trošili i od seljaka previše tražili daća. Kralj je imao oko sebe do 15 tisuća (danas bi to bilo preko milijun), kraljeva guvernera dosta — i previše! — i jedna tisuća. To je stajalo na godinu 45 do 50 milijuna (danas bi to bilo 200 milijuna). Samo jedna miljenica ili draga kralja Ljudevita XV., grofica Dubarry, potrošila je u pet godina 280 milijuna! Kraljev glavni kuhač imao je na godinu 84 tisuće (danas pol milijuna); tajnik kraljev 200 tisuća (danas bi to bila preko milijun), kraljeva guvernera (žena, koja na djecu pazi) 115 tisuća, a kod svakoga novoga djeteta 35 tisuća više!

Kraljevi rođaci prave silne dugove, te je jednomu platio kralj 56, drugomu 25, a trećemu 12 milijuna duga. Računajte sve to 6—7 puta više, jer je prije sto godina bilo manje novaca! Znači, da još ima starih ljudi, koji pamte, kad je čovjek mogao kupiti jake i velike čizme za 2 forinta!

Sad vas ja pitam: Od kuda toliki novci?! Od kuda, nego od seljaka! Zato se raširila rieč u narodu: „Dvor francuski je grob naroda“. Poreze su i dugove morali plaćati samo seljaci i građani, a samo oni morali su i ceste graditi. Radi toga je narod osiromašio, država se zadužila, pa je nastalo veliko nezadovoljstvo. Nije ni čudo! Godine 1715. umrlo je do šest milijuna ljudi od glada, dakle trećina ciele Francuske! Kad je

kralj pitao biskupa od Šartra (Chartres): kako je narodu, odgovorio je: „Ljudi jedu travu, kao ovce, i pogibaju, kao muhe!“ Nisu imali posteljine, ni postelje, niti prosenice dosta. Seljaci se nisu htjeli više ženiti radi siromaštva, i da im djeca ne pomru od gladi.

Iz toga se je rodila i morala se roditi — kao kazna božja za tolike grieha i opaćine — morala je nastati strašna buna ili revolucija, a trajala je od 1789. do 1799. god. malo ne deset godina. Francezi su u toj buni dokinuli, sve spomenute i druge nespomenute stare krivice, a uveli su nove zakone, po kojima je svaki Francez jednak pred sudom i u plaćanju poreza. Od onda u Francezkoj ništa ne vriedi ni rod, ni pleme, nego koliko čovjek sâm po sebi vriedi, toliko i vriedi. Zato u Francezkoj danas nema ni kneza, ni grofa, ni plemića. To je od prilike onako, kako je bilo u staro vrijeme, kako se čita u svetom pismu, kad ni Adam, ni Mojsija, ni apoštoli nisu bili ni grofovi, ni knezovi, ni plemići. U buni su Francezi napokon upravo pobiesnili i pogubili mnogo nedužnih ljudi, pak i dobroga inače kralja Ljudevita XVI. i kraljicu, a mladoga su sina kraljeva dali na hranu jednomu postolaru (čižmaru), ali nije dugo živio.

Mjesto kraljevstva su uveli Francezi „skupštinu“ (republiku), a mjesto kralja biraju si za poglavara presidenta („predsjednika“) svake sedme godine.

Nije čudo, što buna nije nastala mnogo prije. Istina je, seljački se je narod, kad mu je već dodijalo, kad nije mogao podnašati sile i nepravde, — bunio se je i dizao na oružje već prije, i to više puta, i po svoj Evropi, pa i u Hrvatskoj za Matije Gubca, kako znate. Ali što je koristilo! Narod je bio naučen na plug i motiku, a ne na oružje. A gospoda nisu imala drugoga posla, nego lov i rat. Zato su seljaci bili svagda potučeni i raztjerani, a poslie su ih ubijali kao pse i svakojako mučili, — pa je narod bio u strahu. To je jedno. A drugo je ovo: Seljak je vjerovao u Boga. Seljak je vjerovao i u razpetoga Boga, kojega su ni kriva ni dužna razpeli. Narod je slušao u crkvi svoje svećenike: kako čovjek mora na ovom svijetu trpjeti zlo Bogu za volju, ali da će to Bog sve na drugom svijetu naplatiti. I narod je vjerovao i trpio, kao što još i danas i vjeruje i trpi. K tomu je još neprestano slušao od svojih sve-

ćenika, da vladari vladaju i gospodari gospodare po milosti božjoj. I tako ga je strah pred gospodom i strah pred Bogom držao dugo i dugo u miru. — Ali kad je narod vidio, da oni, koji po milosti božjoj vladaju, — ne vladaju po volji božjoj, počeo je — jadan — gubiti vjeru i u Boga i u popa, i zato je ova francezka buna počela nevjerstvom, zato je počinila mnogo zla, jer nije više poznavala ni pripoznavala nikakvoga gospodara ni zakona.

Ali vratimo se k Napoleonu!

Naravski je, da su plemići bili za stare svoje krivice i zato su se bunili. Ali Napoleon je bio za narod i za nove pravice: **Jednakost, Bratstvo i Slobodu.** Sad je nastalo strašno vrijeme: Jedni su se bunili za stare krivice, drugi su predaleko išli po novom putu i mnogo su krvi badava prolievali: ovi su htjeli nove krivice. Tu je trebalo reda, a red je napravio Napoleon koji je onda bio general. On je u Parizu potukao pogibeljne nezadovoljnike, i tako je izašao na glas. On se je već prije bio izkazao, kad stari generali niesu mogli ni znali protjerati lakomih Engleza iz grada Tulona. Za tim je brzo postao general, a kad su drugi generali bili potučeni u Italiji, postane Napoleon i ober-general u 27. godini! Osim zaslugâ i sposobnosti mnogo mu je pomogla pri tom i ženidba s Josefinom, udovicom zaslužnoga generala Boharnesa (Beauharnais), kojega su ni kriva ni dužna pogubili buntovnici. O tom ima ciela pripoviest, kako je 27 godišnji general za ženu uzeo 6 godina stariju, ali liepu, milu i pametnu udovicu sa dvoje djece, i kako su sretno živjeli 13 godina. U Italiji se je Napoleon za nekoliko mjeseci za sve vieke proslavio. On je brzo na čudo svega svieta protjerao iz Italije Austrijance i Hrvate pod Davidovićem i Gvozdanovićem. Svojom slavom napunio je brzo sav sviet. Nam je pri tom najkorisnije bilo, što je uništio staru griesnicu, republiku mletačku, koja je stotine i stotine godina, od kralja hrvatskoga Tomislava (920 g.) i Zvonimira (1080 g.) harala, plienila, izsisavala i mučila Hrvate u Istri i Dalmaciji, a ove su zemlje sada došle opet pod hrvatskoga kralja.

Tamo se je mladi Napoleon proslavio, ali si je ujedno stekao i mnogo zavidnika i neprijatelja. Slabi upravitelji francezki u Parizu bojali su se također slavnoga mladoga generala, pa su rado pristali na to, da ide u daleki sviet, da osvoji Egipat

(Misir), a odanle da pođe i u bogatu Indiju, pa da ju preotme Englezima, koji su najveći neprijatelji Francezâ. Ne bi im žao bilo, da je Napoleon na moru, ili u Egiptu Englezima ili Turcima u šake dospio, ili da je poginuo. Ali on je svuda sretan bio i osvojio Egipat, razširio znanje i prosvjetu, i čovječnost i uljudnost, te se za poldrugu godinu povratio živ i zdrav u Francezku (1798. godine), gdje su ga dočekali kao spasitelja. A imali su ga i zašto držati spasiteljem. Dok je on slavno vojevao po Egiptu, Palestini i Siriji, dotle je slavni general ruski, Aleksandar Suvorov, sa svojim kozacima i s našim Hrvatima oteo u Italiji sve Francezima, što je bio Napoleon pridobio, iztjerao ih odavle, pa predao bečkomu cesaru, koji je u velikoj nuždi molio ruskoga cara za pomoć. U toj ljutoj nevolji, u koju je Franceze natjerao Rus, nije bilo druge, već su Francezi predali vlast Napoleonu, da načini red kod kuće i da suzbije neprijatelje, koji su se spremali, da provale u Francezku. Napoleon sruši najprije nesposobne upravitelje kod kuće, pa primi onda još sa dvojicom vladu u svoje ruke.

Mnogo bih vam morao pripoviedati o tom što je sve uredio Napoleon za dobro naroda, prije nego je postao car. U buni su Francezi bili gotovo poludili. Crkve su zatvorili ili u što drugo pretvorili. Za Boga i službu božju niesu marili. Svakoga su pogubili, tko bi se samo riečju protivio njihovu vladanju i življenju. Ukinuli su i crkveni kalendar, pa uveli novi. Nedjelju i svetce ukinuli su također. Čestiti i dobri Francezi plakali su nad tim zabludama i opaćinama. Napoleon je sve to dokinuo i opet povratio kršćanstvo i koledar uzpostavio. Izdao je za građane zakone, kakovih nije imao nijedan narod, i t. d. Kad je kod kuće načinio red, mašio se odmah mača, te pođe u Italiju i potuče kod Marenga 14. lipnja 1800. Austrijance i Hrvate, preotme im opet sve prije zarobljeno, a Italiju oslobodi i sjedini s Francezkom. S Englezkom se pomiri.

Francezi su vidjeli, da nad Napoleona nema čovjeka ni za vladanje ni za vojevanje, pa mu zato dopuste, da se proglasi carem. Sâm papa došao je u Pariz i tu je svečano 2. prosinca 1804. god. okrunio Napoleona za cara.

Kako se je i zašto car Napoleon zavadio s ruskim carem?

— Stara je želja bila svih Franceza — a to im je i danas — da bi rieka Rajna bila međa među Francezkom i Njemačkom.

I to je Napoleon izvojevao u Italiji. Ali Niemci i Austrijanci nisu mogli preboljeti tih ljutih rana, što su iztjerani bili iz Italije, i što su kod Rajne izgubili mnogo zemlje. Zato su opet molili i izmolili pomoć od Ruske, te je tako 1805. god. Austrija s Ruskom navalila na Francezku. Napoleon je i sad pokazao, da mu nema para na bojnem polju. On je raztepaio i potisnuo rusku i austrijsku vojsku i otačana Jelačića Franju, oteo Beč i provalio u Moravsku. Tamo ga je dočekalo 70.000 Rusa i 15.500 Austrijanaca, a kod vojske su bili car ruski Aleksandar I. i cesar bečki Franjo. Prusi su iz prikrajka gledali to vojevanje i bili bi navalili na Napoleona, da ga je sreća ostavila. To je on vrlo dobro znao i zapamtio. Kod Slavkova (Austerlic), iztočno od Brna, u Moravskoj potuče car Napoleon svoje protivnike baš godinu dana poslije svoga krunisanja, 2. prosinca 1805. godine. Austrijanci i Rusi potučeni su samo zato, što nisu htjeli slušati ruskoga generala Kutuzova, — a poslije su rekli, da je on kriv!

Poslije rata (mir je sklopljen u Požunu dne 26. prosinca 1805. god.) morala je Austrija Napoleonu dati uz druge zemlje Istru i Dalmaciju (koje je bila od njega dobila za njemačke pokrajine kod Rajne 1797 god.). I tako su te hrvatske zemlje došle pod francezku vladu i pod njom su ostale malo ne deset godina.

Sada je Napoleon pošao na Prusa. Kralj pruski Fridrih II., kojega Niemci zovu Veliki, bio se je proslavio u ratovima protiv Marije Terezije i oteo joj bolji i veći dio Slezke. (I tu su Hrvati krv prolijevali — za koga?) Zato su ti Prusi bili oholi i dražili su Napoleona već za prošloga rata. Sljedeće godine (1806.) dode zato do rata. Napoleon uništi prusku vojsku kod Jene, otme glavni grad Berlin, onda pođe dalje na Ruse, koji su opet Niemcima pomagali — na svoju i našu štetu! Time je opet Napoleon došao do nečuvane slave. Kad je Napoleon uredio sve u Pruskoj i Njemačkoj, od koje je dvie trećine, malo ne svu, skućio pod svoju vlast, ode na sjeveroiztok preko starih poljskih zemalja i potuče Ruse (1807. god. dne 14. lipnja).

Ali tu se dogodi velika i nenadana promjena. Napoleon se sastane u Tilži (Tilsit) s ruskim carem Aleksandrom I., pomiri se s njim i ugovori „vječno prijateljstvo“. Ruskoga je cara Napoleon svega kao začarao i predobio za svoje osnove. Zato

su si podielili gospodstvo nad Evropom, i rekao bi, nad celim svijetom: Tebi (Rusu) iztok, a meni (Francezu) zapad Evrope. Rus si je uzeo zatim (1809. godine) blizu svoje prijestolnice Petrograda švedsku pokrajinu Finsku, a i turske zemlje Moldaviju i Vlašku, ali ih nije mogao zadržati. Napoleon je opet po dogovoru uzeo kraljevinu Španjolsku i Portugalsku. Španjolskoga je kralja protjerao, pa je svoga starijega brata Josipa postavio Španjolcima za kralja. Svaka svoga Murata postavio je u Napulju za kralja. Francezki i ruski car ugovorili su i to, i da će zajedno raditi protiv engleskih kramara i njihove trgovine, a to će biti najlakše tako, ako im se primorske luke zatvore, da ne bi mogli dovažati ni prodavati nikakve robe. Tomu bi se morali priključiti i pokoriti i svi ostali evropski narodi, a tko ne bi htio, biti će njihov neprijatelj: Francezkoj i Ruskoj. Ali to nije išlo tako lako. Englezi su kuražan i žilav narod, a jer jedu mnogo mesa, okrutni su, a i tvrdoglavi. Englezi nemaju kod kuće dosta žita, a Rusi žito prodaju i time podmiruju potrebe i poreze. Zato je u tom računu bila velika pogriješka i zato će doći do svađe.

Ali je bilo i drugih stvari. Tako Napoleon nije pravo htio držati svoga obećanja, da Ruska dobije Moldaviju i Vlašku, a pogriješio je i u tom, što je htio Španjolsku i Portugalsku sjediniti s Francezkom protiv volje naroda i popova, koji tamo vladaju. I to je bilo ruskoga cara, što je Napoleon htio posve razkomadati kraljevinu Prusku, ali za volju Ruskoj ostavio je polovici Pruske slobodu, ali samo tako, da ne smije imati više od 42.000 vojske. Ruski je car silno branio pruskoga kralja — na štetu Ruske i Slavenâ! Ruski car se bo'ao premoći cara Napoleona, a ujedno je doznao mitom od Napoleonova nevjernoga ministra i razpopa Taljranda (Talleyrand): da Napoleon misli i ruskoga cara za nos voditi i ne držati se svoga obećanja te ga i prisiliti, da ga sluša kao jačega.

Kad se Austrija 1809 g. opet pustila u rat s Napoleonom, jer je htjela opet imati Italiju, Tirol, Istru i Dalmaciju, imala je Ruska pomagati Napoleonu protiv Austrije. Ali Ruska je svoje obećanje slabo držala, kao i Napoleon svoje, te je samo na oko udarila na Galiciju. To je opet razdražilo Napoleona. A još više ga je ljutilo, što Ruska nije strogo zatvarala svojih luka Englezima, a to zato, što su ruski trgovci i poljodjelci imali

velike štete, jer nisu mogli prodati svoja priroda. Ali je i Napoleon počinio dvie nove pogriješke: papi je oteo crkvenu državu, a u Njemačkoj je protjerao iz Oldenburga vojvodu, rodaka ruskoga cara. Još se je ruskomu caru zamjerio tim, što je jednomu dielu Poljske dao slobodu i tako stvorio novu varšavsku vojvodinu. K tomu još i ovo: ruski car nije htio imati samo Moldaviju i Vlašku (Rumunjsku), nego i Carigrad, a Napoleon nije htio ni čuti o tom, već je kazao, da bi onaj zavladao Evropi i svijetu, tko bi zavladao Carigradom. To je sve vodilo do rata s Ruskom, a osobito velika Napoleonova želja i pohlepa za slavom i vladom: On je htio vladati nad svom Evropom, dakle i nad Ruskom. On je kazao, kada oblada Rusku, onda će udariti na Indiju i tako uništiti i Englezku i zavladatai svijetom. Napoleon se je bio dogovorio s ruskim carem Pavlom, otcem Aleksandrovim, da oba vladara pošalju vojsku na Indiju i odanle iztjeraju Engleze. I već je ruska vojska bila na pol puta u Indiju, kad su 1801. god. ubili cara Pavla tajnom pomoću Englezâ. Sin carev Aleksandar pozvao je natrag rusku vojsku.

*

(Dodatak.) Kraljevina „Ilirija“. Na Ruse će s Napoleonom i Hrvat, i tamo će u Ruskoj svoje kosti ostaviti. Zato je vrijedno napomenuti, da je Napoleon 1809. god. oteo Austriji njekeje zemlje i od njih načinio posebnu državu hrvatsku pod imenom „Ilirija“. U toj Iliriji bile su ove zemlje: u Koruškoj kotar Bielak, Kranjska, Istra, Rieka s hrvatskim Primorjem, građanska i vojnička Hrvatska sve do Save i Une (do turske međe), Dalmacija i Dubrovnik i njeke grčki otoci (koje je Ruska dala Napoleonu još 1807. god.). Tako Hrvati i Slovenci nisu bili još nikada sjedinjeni u jednu državu, kao što su bili pod čestitim maršalom franceskim Marmontom. Zato je slovenski pjesnik i župnik Vodnik pjevao: „Ustani, Ilirijo! Napoleon te zove!“ Ova „Ilirija“, koja je samo kratko vrieme ovako ujedinjena živjela, — ona je otvorila oči i pokazala put i preporoditelju Hrvatâ Ljudevitu Gaju. Gaj je u svojoj glavi zamislio novu Iliriju, u kojoj bi bili svi Hrvati, koji su pod vladom današnje vladarske familije. Gaj je gotovo sve Hrvate sjedinio u jednoj misli, kao nitko prije njega, a sblizio nas je i sa Slovencima. Zato je Ljudevit Gaj najveći Hrvat, što smo ga ikad imali. Što je Gaj

stvorio za 15 godina (1833—49.), toga ne ćete naći u životu mnogo većih naroda. Sve, što danas imamo, zahvaliti imamo tomu najvećemu Hrvatu. Svuda je on posijao plodonosno zrnje, podigao nas na noge i pokazao nam put, kao drugi Mojsija u obećanu zemlju.

DRUGI DIO.

Napoleonov rat na Rusku.

I. Koljence:

Što je bilo uzrok ratu?

Ruska zemlja i strah pred Ruskom. Znete iz svoga života, da je mržnja ondje veća, gdje je prije bilo veliko, debelo prijateljstvo. Takovo prijateljstvo bilo je, kako sam vam već kazao, tri godine između ruskoga i francezkoga cara. Car Aleksandar obožavao je Napoleona i njegov um, on se u njega zaljubio upravo kao mlada djevojka u mladića, i to na prvom sastanku u Tilži 1807. god. Napoleon je, kad je htio, znao ljude predobiti ljubežljivošću i umnim razgovorima, kao nitko drugi. Tako je predobio 9 godina mlađega od sebe cara ruskoga.

Ali vi i to znate, da ljudi traže sve moguće uzroke, prave i krive, kada se hoće zavadi sa starim prijateljima, a na svoju korist. Tako je Napoleon tražio i našao dosta uzrokâ (kako smo to već vidjeli), da se zarati s Ruskom. No nisam vam sve kazao. Bog je dao Rusima toliko zemlje u jednom komadu, koliko je nema nijedan narod na svijetu, niti je kada imao. Englezi imaju danas doduše više zemlje, ali su tē zemlje raztepane, porazbacane po celom svijetu, a te su zemlje samo od danas do sutra njihove. Naprotiv Rusi imaju sve na okupu, kao kad gazda ima sav grunt svoj u jednom komadu. (Koliko Rusi imaju zemlje, to pogledajte u „Domu“, broj 17., god. 1900 str. 260.). Po tom se lako razumiye, što su svi narodi Rusima nenavidni i jalni, a tako je bio nenavidan i Napoleon.

Uz to je — i to je glavno — Napoleon plašio sve evropske narode i svoje Franceze i tim: da su njega neprosviećeni Macedonci i njihov car Aleksandar Veliki kao i njegov otac

Filip, podjarmili malenu Grčku, pa tako bi mogli i neprosviećeni Rusi malu Evropu. Ali Rusi, ako i nisu još prosviećeni i izškolorani, kao što su drugi seljaci u Evropi, pitomi su i dobri, kao što su i naši neizškolorani zagorci i svi hrvatski seljaci. Oni nisu lakomi za tuđim dobrom, kao što su Niemci i Englezi. — Napoleon se poslužio i varkom, pa je dao načiniti krivu oporuku (testamenat) na ime ruskoga cara Petra Velikoga. U tom se krivom testamentu kaže, da Petar Veliki, car ruski (koji je onda bio malo ne 90 godina u grobu), ostavlja tobože Rusima i njihovim carevima kao nauku i kao smrtnu prošnju, neka Rusi obladaju svu Evropu. I Napoleonu su vjerovali ljudi, pa i mnogi Hrvati. Napoleon je kao uman čovjek dobro vidio u budućnost, znao je, da će Rusi biti jednom prvi narod na svijetu.

Drajfus prije 90 godina. Ali čujte još ovo. Možda ste čuli prije godinu i dvie za ime Drajfus. To vam je bio francezki častnik, židov, a obtužili su ga, da je jednoj tuđoj državi izdao francezke ratne planove. — I bio je osuđen. Ali su židovi i Niemci digli takovu buku: da je taj Drajfus nevin i nevin, i sud se je morao ponoviti. Za tu je parnicu znao sav svet. Francezka je malo ne propala u toj židovsko-njemačkoj buni proti francezkoj vojski i francezkim častnicima, koji su Drajfusa osudili. Malo da nije došlo do rata s Njemačkom. — To vam je bilo prije nekoliko godina. A sad čujte ovo:

Svaka država ima u drugim državama svoje poklisare ili poslanike i konzule. Njihov je posao, da brane svoje zemljake, koji ondje imaju trgovinu, ili drugoga posla, ili makar da samo putuju, pa im treba savjeta i pomoći. Uz to moraju paziti, što se u tuđoj državi radi i snuje, a osobito ako se širi mržnja i snuje rat. Poslanici primaju pisma od svoга vladara, pa to kažu onoj vladi i vladaru, kojemu su poslani. Uz te poslanike ima i častnikâ (oficirâ), koji imaju paziti na vojničke stvari i osnove u toj državi. Naš vladar ima takvih poslanika kod Talijana, Niemaca, Rusa, Turaka i t. d. (ali nijedan nije Hrvat), a oni opet imaju takove ljude kod našega vladara u Beču.

Napoleon se je znao majstorski pritajivati, te nitko nije mogao čitati na njegovu licu, što snuje i što hoće. Često, kad je sladko govorio, sasma je drugo mislio. Napoleon se je dulje i više spremao na rat s Ruskom, nego li i s kojom drugom

državom. A to je naravski, jer je Ruska vrlo velika i jer je to zemlja posve druga, gdje ima malo dobrih cesta (drumova), i gdje vlada velika zima (studen), a ljeti i nesnosna vrućina. Zato je on tajio, da se sprema na rat. On je pozivao često ruskoga poslanika k sebi na objed, s njime se ljubezno razgovarao i gledao, da bi koju tajnu o Ruskoj i njezinu caru od poslanika izmamio. Ali ako je Napoleon bio lukav, nisu ni Rusi tupi. I dok je još Napoleon tajio i govorio, da ne misli na rat s Ruskom, već je imao izrađenu osnovu (plan) za taj rat. U Parizu je tada kod ruskoga poslanništva bio ruski častnik (oficir) Černišev. On je doznao od Napoleonovih ljudi, što francezki car snuje, pa je podmitio jednoга činovnika i kupio za dobre novce sve vojne tajne planove Napoleonove i odnio ih u Petrograd svomu caru Aleksandru. Sad je car ruski razkoračio oči i imao tvrdo svjedočanstvo u rukama, premda je još uvijek Napoleon sladko govorio o prijateljstvu i dopisivao s ruskim carem. Napoleon je za ovu izdaju doznao i dao podmićenoga činovnika ustieliti. Ali je već bilo prekasno, jer je lija bila dolijala i neprijateljstvo je bilo očito svemu svijetu. Ali Napoleon nije spavao, a ni njegovi ljudi, poslanici i špijuni (uhode). Oni su opet u Petrogradu sve nanjuškali i doznali, da se i Ruska sprema, makar i prekasno, da dočeka Napoleona. Ali su se Rusi dosta slabo spremali na rat, jer su još i onda mislili, kad je Napoleon već došao do ruske granice, da ne će doći do pravoga rata, nego da će se moći pogoditi i pomiriti. A to su mislili tako i zato, jer su znali, da je francezki narod već sit ratova, a da slave i tuđe zemlje ima dosta. A i francezki generali odgovarali su Napoleona od toga rata, a i braća, rodaci i prijatelji. Ali sve badava. Sudbina je i tvrdoglavost Napoleona napried gonila.

Napoleon prosi djevojku, a ona ne prima jabuke. Neviđeni i nečuveni uspjesi, veličina i slava Napoleonova — sve je to bilo tako veliko, nečuveno i neviđeno, da se je Napoleon strašno uzoholio, i jao si ga onomu, koji mu se ne bi pokoravao, a tri puta jao onomu, koji bi ga vriedao! A vriedio ga je ruski car na osobit način. Vriedao ga je već tim, što nije strogo zatvarao lukê i trgovâ engleskim trgovcima i njihovim lađama. Ali još više ga je uvriedio time, što mu nije htio dati za ženu svoje sestre, 15 godišnje liepe Ane.

Kako sam već prije kazao, general Napoleon bio se oženio 6. ožujka 1796. god. s Josefinom, udovom generala Boharnesa. On je nju (i njezinu djecu) iskreno ljubio, umnoga i dobroga joj sina Eugena postavio je za podkralja Italije, a liepu njezinu kćer a svoju pastorku Hortenziju udao je za svoga brata Ljudevita, koga je postavio za kralja u Nizozemskoj. Ali Josefina nije imala djece s Napoleonom. A on je želio imati nasljednika, da tako utemelji i učvrsti svoju kuću (dinastiju) na carskom francuzkom prijestolu. Zato odlučio, da će se s njom rastaviti i na novo se oženiti. Na to se je dugo čekalo, dugo se to i pripravljalalo, dok nije proglašeno 16. prosinca 1809. godine. Budući da je Napoleon bio sin prostoga plemića i odvjetnika, želio se je oženiti iz stare koje i ugledne vladarske kuće, da ne bi drugi vladari gledali na djecu njegovu kao na prostake bez roda i plemena. Zato je Napoleon htio, da mu car Aleksandar dade svoju sestru Anu. Ali Aleksandar je već prije od nevjernoga spletakara i nezahvalnoga razpopa ministra Taljranda doznao za „vrbovo prijateljstvo“ Napoleonovo, pa se izgovarao, da za to treba privola njegove sestre i matere. Mati Aleksandrova, rođena Niemica, bila je zakleta neprijateljica Napoleonova, jer je on među vladarima bio došljio, uljez ili uložnik, pa nije htjela ni čuti o toj ženitbi. A izgovarali su se tim, da je velika kneginja Ana premlada (15 godina joj bilo), i da nikako ne smije promieniti pravoslavne vjere na katoličku (kako je to učinila crnogorska kneginja, a sadašnja talijanska kraljica, liepa Jelena). Napoleon malo da već nije popustio, da djevojka ne mienja vjere, i da se u Parizu sagradi dvorska kapelica za buduću pravoslavnu caricu. Ali ipak nadvlada tvrda volja ruske carice matere, te iz toga brašna ne bi kruha. A to je Napoleona silno uvriedilo. Protiv te ženitbe bio je i lukavi nepoštenjak Taljrand, a zagovarao je već prije ženitbu s austrijskom princesom. I zbilja, kad je Napoleon 1809. god. potukao Austriju i oteo joj mnogo zemalja čak do Save i turske Hrvatske, te stvorio Iliriju, morao mu je bečki cesar Franjo dati za ženu svoju kćer Mariju Lujzu (1. travnja 1810. godine). Ova mu je rodila 20. ožujka 1811. god. sina. Napoleon mu je dao ime: Napoleon II. i čast „kralja rimskoga“. Sad je još ponosnije gledao na druge, osobito na ruskoga cara, jer je ruska carska kuća — po njegovu mišljenju — bila mlađa i manje slavna od habsburške.

Napoleon se sada još jače i brže naoružavao, da ratom ponizi Rusku i njezina cara i da se osveti za uvredu. Uz put ću napomenuti, da je Napoleon Josefinu i poslie druge ženitbe svoje ljubio, posjećivao ju i s njom dopisivao, a dobra Josefina bi znala kazati, da je naplaćena za sve nepravde i jade, kad je samo Napoleon dobio nasljednika. Josefina je doživjela još veliki dio Napoleonove nesreće, jer je umrla 29. svibnja 1814. god.

Njemački generali u Ruskoj. Srdilo je i to Napoleona, što je ruski car primao u svoju državu i uzdržavao mnoge Niemce, koje je Napoleon protjerao iz Njemačke. Među tim Niemcima osobito nije trpio umnoga nekadašnjega pruskoga ministra, baruna Štajna, generala Pfula (Pfuhl) i Volcogena (Wollzogen), pa i drugih.

II. Koljence.

Pripreme za rat.

Koliko je vojske imao Napoleon? Po svem tom vidite i sami, da je rat, velika vojna, pred vratima. Velim: velika vojna zato, jer će se pobiti dva svieta, dva najveća vladara i dva najveća naroda. Svaki od ta dva velikana ima uza se i pod sobom više drugih manjih naroda. U Ruskoj živi više od stotinu raznih naroda i narodića, a Napoleon je skupio svoju golemu vojsku od dvadeset evropskih naroda, ili, kako Rusi kažu i na spomenicima pišu: od dvadeset jezika. Francezka je imala prije velike revolucije blizu 550 tisuća četvornih kilometara, a za desetgodišnje bune i za Napoleonova vladanja narasla je na 770 tisuća četvornih kilometara. Prije bune imala je Francezka 25 milijuna, a za Napoleona preko 42 milijuna duša. Toliko je Napoleon imao baš sâm kao francezki car, toliko je bilo francezko carstvo. A s onim, što mu je još bilo pokorno izvan Francezke, bilo je s tim svega skupa pod njegovom voljom 1,624.000 četvornih kilometara i 80 milijuna duša. To je toliko zemlje, koliko tri puta današnja Francezka. (Gledaj zemljopisnu karticu i tumač na kraju knjižice.) Napoleonova vojska brojila je 640 tisuća sa 1372 topa.

A Ruska je onda imala u Evropi i Aziji 41 milijun ljudi na velikom prostoru (malo ne kao dvie Evrope!). Velik prostor

velik je neprijatelj, osobito u vrijeme rata, a još veći je neprijatelj, kad nema dosta i dobrih putova za prevažanje i marširanje vojske, a tako je to onda u Ruskoj i bilo.

Koliko je vojske imala Ruska? Ruska je imala protiv Napoleona s početka samo 175 tisuća uređene vojske i 7 tisuća kozakâ, dakle svega 182 tisuće protiv 640 tisuća, i 938 topova proti 1372 francezka topa!

Za ciloga rata 1812. godine nije imala Ruska prave vojske više od 250 tisuća, premda je na papiru bilo popisano blizu jedan i pol milijuna. Stari način novačenja (rekrutiranja), nedostatak novaca i rat s Turskom smetao je Rusku, da nije mogla postaviti 300 tisuća protiv 600 i više tisuća jake francezke vojske.

Od 640 tisuća odredio je Napoleon samo 460 tisuća za Rusku, a 180 tisuća ostavio je za sobom u Njemačkoj radi sigurnosti, i ako dođe do nužde. Francezi računaju, da je Napoleon odveo u Rusku svega 533 tisuće. Dosta vam je ako si zapamtite okruglo 500 tisuća ili pol milijuna francezke vojske protiv najviše 250 tisuća ruske vojske.

Napoleon je imao kod vojske 85 tisuća konjâ, 40 tisuća konjâ kod topništva i 20 tisuća konjâ za prtljagu (za voženje hrane, oruđa, odijela i t. d.), svega 145 tisuća konjâ! Koliko im porcija siena i zobi treba svaki dan, lako si možete pomisliti. A možete si i to pomisliti, kako je teško s konjima, ako nemaju dosta hrane, osobito u zimsko doba. Bečki cesar, koji se je bio svezao sa zetom svojim Napoleonom, dao mu je na pomoć posebnu vojsku od 30.800 momaka pod zapovjedništvom češkoga velikaša kneza (onda grofa) Švarcenberga. Pruski kralj je dao kao drugi saveznik Napoleonu 23.300 momaka pod zapovjedništvom generala Jorka (York).

Napoleon je u svojem carstvu imao svega do jedan milijun i sto tisuća vojske, od toga samo u Španjolskoj i Portugalskoj 305 tisuća. Francezi broje, da je bilo u Ruskoj 370 tisuća Franceza; 50 tisuća Poljaka; 20 tisuća Talijana; 10 tisuća Švicara; a Niemacâ, Holandeza, Hrvatâ, Španjolacâ i Portugalacâ 150 tisuća svih zajedno.

Je li se Napoleon poskrbio za toliku vojsku? Nikada se nije nijedan general na svijetu tako poskrbio za svoju vojsku i za sve potrebe njezine, kao što se je Napoleon 1812. god. Napoleon

je već 17 godina vojevao u Evropi i Africi, ali se nije ni u jednom drugom ratu toliko pobrinuo za vojsku, kao što se za ovu protiv Ruske. Od Pariza do Moskve ima blizu tisuću sati ili 40 dana i noći hoda. Kola za kolima idu sa hranom za ljude i konje i za ratne potrebe.

Jesu li ratnici imali novaca? Sada, kada znadete, koliko su imali zemlje, naroda i vojske Francezi, a koliko Rusi, vriedno bi bilo znati, koliko su imali novaca. Istina, Francezi su ruskim seljacima silom otimali hranu za ljude i za konje i volove, koje su za sobom vukli, ali su morali i plaćati gotovim novcem mnoge stvari. Za Napoleona imala je Francezka poprieko 700 do 800 milijuna franaka ili krunâ dohodka. Dvie trećine od toga trošile su se na vojsku i mornaricu (flotu). God. 1812. bilo je do tisuću milijuna franaka dohodaka, jer je Napoleon kao dobar gazda zaštedio od prije 200 milijuna.

Ruska je naprotiv svega toga imala samo 82 milijuna rubalja i nekoliko milijuna pomoći od Englezke. Jedan rubalj vriedio je četiri franka, dakle ako preračunamo rublje u franke, imala je Ruska 328 milijuna proti tisuću milijuna! Drugim riečima: kao što vojskom, tako je Napoleon i novcem bio trostruko jači od ruskoga cara.

Ali čujte sad ovo: Napoleonu su njegovi uhode (špijuni) i podmićeni ljudi pribavili iz Petrograda nacrt za ruske novce (rublje), pa je dao napraviti stotinu milijuna rubalja ili 400 milijuna franaka krivih novaca! Toga nije nitko nikada učinio, to je nešto nečuveno, od kad svijet stoji.

Napoleon oteže. Premda je već bilo sve spremljeno za veliku vojnu, i premda je sav svijet sve znao, kad je iz Pariza otišao ruski vojnički agent Černišev (onaj, koji je kupio sve ratne osnove Napoleonove), ipak je Napoleon zabranio častnicima govoriti o ratu. Napoleon se jednako još predomišljao i čekao, kako će se svršiti rat u Španjolskoj i u Turskoj. U Španjolskoj su Francezi izvojevali mnogo bitaka i pod Napoleonom osvojili glavni grad Madrid, no Španjolci se ipak niesu htjeli predati niti oružja položiti. Španjolci su vodili tako zvane malene ratove s malim četama u gorama i iza klisurina. Napoleonu je bilo tim teže, što su Španjalcem pomagali Englezi i vojskom i novcem. Napoleon je morao sâm u Španjolsku i osvojio je Madrid, da opet postavi na prijestol brata svoga Josipa za kralja. A morao

mu je ostaviti jaku vojsku od 300 tisuća momaka. Da si olakša rat s Ruskom, dao je Napoleon spletkariti u Carigradu na sve moguće načine protiv Ruske. Turske paše dadoše se podmititi i Turci navale na Rusku. Rat je tursko-ruski trajao još i 1812. godine, kada su Rusi pod Kutuzovim Tursku potukli i Turska s Ruskom protiv volje francezkoga cara sklopila mir u Bukareštu 28. svibnja 1812. Napoleon se tomu nije nadao i doznao je za to tek onda, kada je već bio s vojskom u Ruskoj. Onda nije bilo još ni brzjava, ni željeznica, da bi se za ovakove stvari moglo odmah doznati, pak je više puta prošlo mjesec dana, a danas je dosta jedan dan ili jedan sat. U tom se je eto prevario. A ni Španjolci se nisu htjeli nikako predati uza sve poraze i nevolje. Ovaj rat sa Španjolskom bila je velika pogriješka Napoleona.

Napoleon je čekao i nije htio javno navijestiti rata Ruskoj. Njegov poslanik u Petrogradu, Lauriston, pisao mu je nebrojeno puta i zaklinjao ga i uvjeravao, da u Ruskoj niti car, niti tko drugi od onih, koji imaju rječ, ne žele rata, jer ga se boje; ali, kaže, ako mora do rata doći, da će se Rusi boriti do posljednjega čovjeka i do posljednjega daha, ili, kako je car Aleksandar kasnije javno proglasio: „Pustit ću bradu“ (on se inače sasma brija), „otići ću u Sibiriju i krumpir ću (korun) jesti dotle, dok bude i jednoga vojnika francezkoga na ruskoj zemlji, i ne ću se nikada pokoriti Napoleonu, kao što su se Austrija i Pruska“. Napoleon je u lice i po raznim opisima poznao cara Aleksandra, držao ga je za čovjeka meka srca, više ženske čudi, pa stoga se nije nadao velikomu i trajnomu odporu s ruske strane. Ali se je Napoleon u tom prevario, jer je zaboravio, kada dođe do skrajnosti, i žene postanu lavice i brane sebe i djecu svoju. Takav je bio i car Aleksandar i njegovoj se je hrabrosti, uztrajnos'ti, otpornosti i požrtvovnosti sav svijet čudio, a najviše Napoleon.

Napoleonova se vojska kreće. Pravo su se počeli srditi u Petrogradu i u Parizu tek od studenoga 1811. god. Ali car Aleksandar i onda i kasnije još htio je popustiti i pomiriti se, samo da ne dođe do rata. Već je bio određen grof Nesselrode, da ugovara u Parizu, ali Napoleon nije htio. Njemu je bilo već prekasno, a žao mu je bilo i gotove već skupe spremne za rat,

a uz to je gorio za osvetom i željom za novom i „najvećom“ slavom: da zavlada celom Evropom.

Stroge tajne odredbe poslao je Napoleon svomu pastorku, Eugenu Boharnesu, podkralju I alije: neka sve tako uredi, da mu se vojska iz Italije počme kre'tati preko Tirola u Njemačku sredinom siečnja 1812. godine. Za tim su dobile i druge vojske zapovied, da idu u Poljsku, ali im još nije bilo kazano, zašto idu. To nije moglo dugo ostati tajno. Time je htio Napoleon očito da Ruskoj zaprieči svaki mirni dogovor. On se je nadao, da će se ruski car prestrašiti, kad bude velika vojska francezka na riec'i Visli i u Poljskoj, pa da će se predati Napoleonu na milost i nemilost. Ali se i u tom prevario.

Napoleon je dao zapoviest vojskama, da imaju tako ići napried, da prije polovice travnja ne dođu do Visle i Poljske. On je računao, da će tek koncem travnja u Poljskoj biti trave za konje i rogato blago. Sve je on na vlas proračunao, ali ipak — — prevarit će se u računu.

Što su nakanili Rusi? Mnogi Rusi na carevu dvoru, i sâm ministar vanjskih poslova, Rumjancov, bijahu za mir s Napoleonom, jer Rusi po naravi od svih evropskih naroda naivole Franceze, a uz to su Francezi prvi i najumniji narod u prosvjeti i u modi. Zato je i car, zato su i minist'ri ruski, a osobito je zato ženski svijet volio s Francezima mir, nego rat. A kad tamo, — kao grom donese viestnik u Petrograd 27. siečnja 1812. godine potanke viesti od poslanika ruskoga, kneza Kurakina (za 14 dana je došao iz Pariza): da je rat gotov, i da nije više moguće nikakovo dogovaranje, jer Napoleon ne će odus'ati od rata. Sve je mislilo, da će se Ruska onako pokori'ti sili ili volji Napoleonovoj, kako je to učinila Austrija i Pruska. Nitko nije znao, što će biti. Rusi nisu slutili, da je u tom ratu početak ruske veličine, a Napoleon nije slutio, da se nalazi na početku svoje propasti.

Rusima je pri duši bilo teško već za to, što se moraju tući s narodom, koga od svega srca ljube i visoko poštuju. Ali nije bilo druge, već se najozbiljnije dati na rat, i to na veliki i užasni rat. Okolo cara ruskoga i u vojski njegovoj borile su se dvie stranke. Jedni su bili za to, da se sabere što brže velika vojska, pa da se ide protiv Napoleona, a onda boj neka odluči. A drugi su bili za to, da se ne treba puštati u pravi boj s naj-

većim generalom svieta i s najboljom vojskom, već neka ruska vojska duž i poprieko uz putove sve spali i neka ide do Moskve i dalje tamo daleko za Volgu riek. Francezi će trpjeti od glada i velikih marševa, a i zime, pa će se vratiti bez boja, prije nego dođu do Moskve. To je najprije, već 1811. godine, preporučao onaj poznati nam Černišev, a onda i drugi. I uz ove druge, koji su bili za to, da se bez prestanka bježi pred Napoleonom, — uz ove je napokon pristao ruski car. Samo se je to tajilo vojnicima, koji će se ljutiti, što moraju čitave mjesece toliko marširati bez boja i uzalud, — kako su mislili.

Napoleon se je bojao, da ne bi car Aleksandar poletio pred njega, a tako bi mu mogao potući prednje čete u Poljskoj, a Poljake premamiti obećanjem. Uz to su se bunili Holandezi i Niemci kod novačenja, a veliko je zlo bio i glad. Godine 1811. bila je silna suša po svoj Evropi, tako, da je na stotine tisuća ljudi umrlo od glada. Stari ljudi su mi u mladosti mojoj pripoviedali, da su hrvatski seljaci gulili koru s drveća, sušili ju i miešali s brašnom, pa od toga si kruh pekli! U Francezkoj je hektolitar žita stajao 60 do 70 franaka (kruna), a vreća brašna i 100 franaka (kruna). Pariz se osobito gibao, te je Napoleon bio prisiljen kupovati žito za narod. Zato nije mogao onako vojske obskrbiti hranom, kao što je bio proračunao, a nije mogao ni krenuti na put k vojski prije mjeseca svibnja.

Obadva cara idu k svojoj vojski. (Napoleon u Njemačkoj.)
Car Aleksandar pomolio se u crkvi Majke božje kazanske 21. travnja, pa je otišao k vojski u Vilno, glavni grad Litve.

Napoleon je ostavio Pariz 9. svibnja sa ženom i dvoranicima, a oko njega sva sila njegove gospode. Dne 16. svibnja dođe u Draždane, k svomu najvjernijemu u tuđem svijetu prijatelju, kralju saksonskomu. Ovamo je došao i tast mu, car austrijski sa ženom, a kasnije i kralj pruski teškim srcem. Prusi su htjeli, da bi Napoleon imao posjetiti njihova kralja u Potsdamu (Postupin) kraj Berlina. No stara je pripoviest, da Muhamed mora ići ka gori, kada gora ne će k Muhamedu. I tako je morao doći pruski kralj u Draždane. Onamo su došli i drugi kraljevi i vladari iz Njemačke. A razumije se, da su došli i ministri i velikaši i silna gospoda uz vladare. Napoleon je davao gostbe, zabave i kazališne igre, kakvih svijet nije skoro vidio. Tu su francezki glumci davali Niemcima nauke i

pred oči im donášali: kako su slabi i pokorni Napoleonu.

Poljaci su poslali mnoge poslanike, koji su molili Napoleona, da im uzpostavi staru njihovu kraljevinu. No budući da su Poljsku razdielile među se Pruska, Austrija i Ruska, bilo je to teško obećati, a još teže učiniti. Napoleon je odgovorio Poljakom poslie mnogo liepih rieči onako, kako velika gospoda odgovaraju: „Vidjet ćemo“, — a to je toliko, kao ništa. A kako bi i mogao što učiniti, kada su uz njega saveznici: car austrijski i kralj pruski, koji su mu dali vojske protiv Ruske! Mislilo se, da bi lako bilo uzeti od Austrije Galiciju (koja je nekad bila poljska zemlja). Ali to se samo mislilo i o tom razgovaralo.

Austrijanci su se lizali Napoleonu, kako mu rado pomažu, i da su se osigurali kod ruskoga cara, da im ne će zamjeriti, što za tolike prvašnje pomoći ruske ipak idu na Rusa!

Napoleon je ostavio Draždane 29. svibnja, pa je otišao u Poljsku, gdje se je nadao, da će već biti dosta trave za njegove konje i volove.

Knezove njemačke, i to: saksonskoga, bavarskoga i virtemberškoga već je prije proglasio kraljevima (ovi su i do danas ostali kralji), pa zato se nije bojao bune iza ledâ, a u Pruskoj je ostavio dosta svoje vojske. Caru ruskomu grozio se Napoleon, da će ga protjerati u Aziju, a Rusku u Evropi razkomadat će i pruskoga kralja načiniti „sjevernim carem“. Riečju: on je bio sada na vrhuncu svoje moći i slave, kao ober-car nad kraljevima i vladarima Evrope.

III. Koljence:

Rat je počeo.

Prielaz preko rieke Njemana i proglas vojski. Napokon je Napoleon došao s velikom vojskom do ruske međe 22. lipnja 1812. god. U noći je dao tri mosta sagraditi preko rieke Njemana, a još nije rata naviestio Ruskoj, kako se to pristoji kod prosviećenih naroda. Isti Turci svakome jave prije, nego počnu s njim ratovati. Car se je Aleksandar kasnije silno ljutio, kad je doznao, da je Napoleon prešao granicu, a nije naviestio rata.

Pripovieda se, da se je konj pod Napoleonom spotaknuo i da ga je bacio, kad je došao do rieke Njemana i razgledavao obalu. A njetko je od njegovih ljudi kazao: „To je zao znak, i Rimljani ne bi pošli dalje“.

Na sva tri mosta s'ala je vojska prelaziti 24. lipnja, na Ivanje. Prelazila je tri dana, a prešlo je 250 tisuća. Kasnije je slijedila ostala vojska na drugim mjestima. Na Ivanje bijaše liep i vrući dan. Napokon je Napoleon izdao ipak znameniti proglas, kojim javlja vojski, da je rat počeo. Taj znameniti proglas kaže:

„Vojnici! Drugi je poljski rat počeo. Prvi se svršio u Fridlandu i u Tilži! U Tilži je Ruska prisegla vječni savez s Francezkom i rat s Englezkom. Danas ona gazi svoje zakle'Ve. Ona baš ne će, da nam ikako razjasni svoje čudno vladanje (ponašanje), a orlovi francezki niesu za'o prešli Rajnu, da njezinoj volji prepuste naše saveznike. Rusku vuče zla sudba njezina; njezina se sudba mora izpuniti. Ta zar ona misli, da smo se mi izrodili i da niesmo više vojnici od Slavkova? Ona nas stavlja između sramote i rata. Naš izbor ne može biti dvoiben. Stupa'mo dakle napried, pried'mo Njeman i prenesimo rat na njezino zemljište! Drugi poljski rat bit će slavan po oružje francezko. Ali mi'r, koji ćemo mi sklopiti, dat će jamstva i zapriečit će Ruskoj, da se i dalje na našu nesreću pača u evropske poslove, kako se pača već 50 godina“.

Kako se vidi, za ovaj rat kaže Napoleon, da je to poljski rat, a car se je ruski najviše i bojao toga, da se opet ne bi digla stara Poljska. Kad bi se to dogodilo, Poljaci bi i poljski židovi tlačili ruski narod, kojega bi u toj Pol'skoj bilo do dvadeset milijuna (a Poljakâ i židovâ osam milijuna). Još se Napoleon grozio, da će osloboditi ruske seljake iz jarma ruske i poljske gospode. Ali baš zato nije mogao na to ozbiljno misliti, jer bi se time najviše zamierio poljskomu plemstvu i svećenstvu. Toga se Rusi niesu ni bojali.

Kad je Napoleon prešao preko rieke Njemana, nas'ojao je iz svih sila, da dostigne, okruži, uhvati i uništi rusku vojsku, koja je pred njim bježala.

Napoleon u Vilnu (od 29. lipnja do 16. srpnja) Dne 29. lipnja (na Petrovo) doletj Napoleon u grad Vilno, od kuda je dan prije ruski car pobjegao. Ruska vojska uzmiče bez prestanka, a Francezi je ne mogu dostići. Strelohitri kozaci bez prestanka

napastuju u manjim četama (po 50 do 100 momaka) francezku vojsku, pa bježe dalje. Napoleon se ljuti na te čudne sinove divljih stepa (ravninâ), š'o ne će čekati na pravilnu bitku. Kao da orlovi imaju kod strvine čekati lovca, dok bi se liepo spremio, pa da ih onda postrijelja! Upravo tako su došli do uspjeha i Španjolci. Sakrij se njih nekoliko za pećinu, ili drveće, ili grmlje, izpucaj se na Franceze, pa bjež dalje. Tako su se i Švicari oslobodili Niemaca, Austrijanaca i drugih neprijatelja. — Tako je išlo bez pravilnoga ratovanja i bez prave bitke sve do rieke Dnjepa i grada Smolenska. Pri tom se događalo ono, što su pametniji Rusi željeli i očekivali. Francezima je nestajalo svakim danom hrane za ljude i konje, a nastajale su i neočekivane bolesti s pogibanjem vojske i konja. Francezi niesu imali dos'a ni kruha, ni soli, ni vina, ni rakije, nego bi samo razmutili u vodi malo brašna i tako bi si u'išavali glad. Mnogo vojske oboljelo je od griže (srdobolje). Konji niesu imali zobi, ni siena, nego su se pasli po zelenoj travi, od koje su iza hladne kiše dobili grižu, pa su padali kao muhe i crkavali. A ni vode se nije moglo svagda dobiti. S početka je bila strašna vrućina, a onda tri dana za redom tolika kiša, da je sve pokislo do kože, odielo je i oružje postalo teže, a po pu'ovima se je jedva prolazilo. Mnogi su vojnici zabludili. Pravo veli jedan Francez: „Slava nas čeka na svakom koraku, ali sreće, žali Bože, moramo se odreći onkraj Njemana!“

Napoleon se zaus'avio u Vilnu gotovo tri tjedna, da vojska počine, da ju uredi i da u novoj pokrajini načini red. Jedan dio vojske pošalje odmah (30 lipnja) u potjeru za Rusima, a drugi dio stane uređivati i čekati na zaos'ale. A bilo je to sve vrlo potrebno, jer se je već bilo do 30 tisuća vojnika iznevjerilo, pa se razišlo daleko od puta, da naokolo grabi, plieni i ubija. Sve su seljacima i posjednicima (spahijama) na silu uzeli, što su mogli treba'ti, a ostalo su popalili i uništili. U tom su prvi bili Niemci i Holandezi, a to je ljutilo Franceze i Napoleona, jer su sramotili francezku vojsku i prosvjetu. Zato je Napoleon pos'avio posebne vojničke odbore ili komisije, koji su sudili i strijeljali razbojнике, pljačkare i palikuće. Poljske vojnike, kojih je imao preko 70 tisuća, od toga 50 tisuća dobro uređenih i koji su mu bili vjerni, njih je postavio, da mu paze na sumljive i neuredne bjegunce i grabežljivce, osobito na Niemce.

U Napoleonovoj vojsci bilo je i dosta „Iliraca“, t. j. Hrvata i Slovenaca, i nije se imao razloga na njih tužiti. „Ilirci“ su u obće mnogo pomogli i mnogo stradali za Napoleona. Dvanaest pukovnija (regimenta) „Iliraca“ imalo je poći u Španjolsku, a mnogo ih je bilo i u Ruskoj pod austrijskim generalom Švarcenbergom.

Od Litvinâ sastavio je Napoleon nove pukovnije od 12 tisuća, a uredio je i posebne narodne čete (gardu), za samo Vilno 1500 momaka, da drže red i da mu pomažu kod vojske. Za kratko vrijeme bila je ta velika zemlja Litva između Poljske i Ruske za čudo liepo uređena. Napoleon se osobito čudio tomu, što ima u Litvi toliko samostana (kloštara, manastira), jer je to znak, reče, male prosvjete i velike zaostalosti u napredku. Ali Napoleon ipak nije dirao u svećenstvo, samo da mu bude vjerno i da mu drži narod u poslušnosti. Zato je postavio Poljaca na čelo nadbiskupa Pradta kao poslanika u Varšavi.

U Vilno je k Napoleonu poslao car Aleksandar svoga ministra redarstva (policije), Balašova, da pokuša još posljednji put, ne bi li se Napoleon dao primiriti i da se s vojskom povuče natrag preko rijeke Njemana. Napoleon nije htio odmah pustiti preda se Balaševa, ali kasnije ga je pustio i zadržao nekoliko dana kod sebe. S njim se razgovarao o svem i svačem i za sve propitkiavao. U razgovoru je često vriedao cara Aleksandra, — što će mu ovaj kasnije vratiti kao šilo za ognjilo. Napoleon nije htio o miru ni čuti, osim ako mu se ruski car pokori u svem. Najviše je Napoleon htio znati, je li Ruska već sklopila savez s Englezkom. Ali Balašev je imao zapovied, da u ime svoga cara kaže na poštenu rječ, da toga saveza još nema. A to je baš ono, što je Napoleon htio znati. Balašev, koji je više puta bio na objedu kod Napoleona, uvjeravao ga je, da će se Ruska do skrajnje očajnosti boriti. Napoleon se grozio, da će do rijeke Dnjepra stvoriti veliku državu protiv Ruske, kojoj je slijeпа Evropa dopustila, da se tako daleko razširi između Dnjepra i Visle.

Prije odlazka pustio je Napoleon preda se poljske poslanike. Poljaci su na brzu ruku sazvali glavnu skupštinu (sabor) i proglasili kao gotovu stvar, da je stara Poljska uzpostavljena, s Litvom, a dakako i s velikim dielom Ruske sve do rijeke Dnjepra i Dvine. (Treba znati, da još nije bilo prošlo ni 20

godina, što je velika nekada kraljevina Poljska propala i raztrgana i razdieljena bila među Austriju, Prusku i Rusku.) Poljaci su neustrpljivo čekali, da Napoleon izreče tu jednu jedinu rječ, i Poljska je opet živa, uzpostavljena. Ali Napoleon im je odgovorio, da će učiniti sve moguće, ali da ima mnogo obzira i da je obećao caru austrijskomu, da mu se ne će ništa oduzeti, a po želji Poljaka imala bi mu se oduzeti Galicija i Bukovina. „Vi — reče im — imate pravo, što tako radite. I ja bih na vašem mjestu to isto radio, jer je prosviećenomu a poštenomu čovjeku prvo: ljubiti domovinu“. Poljaci su mnogo pomagali Napoleonu, jer su mu putove pokazivali i sve slaboće ruske odkrivali. A bili bi još više učinili, da im je obećao, da će opet podići staru Poljsku. Ali nije, i tim si je mnogo škodio.

IV. Koljence:

Napoleon ide na Moskvu.

Svakakve neprilike i svađa u Napoleonovoj vojsci. Napoleon je ostavio Vilno dne 16. srpnja 1812. god., pa pošao dalje — na Moskvu. Savjetovali su mu, neka prije udari na Petrograd, gdje stoluje car ruski, ali Napoleon je htio na Moskvu.

Osim bolesti vojnika i gubitka konja, osim nereda, neposlušnosti i grabeža kod prostaka izkusio je Napoleon brzo i druge neprilike. Već od rijeke Labe do rijeke Njemana (do granice ruske) propala je polovica vozova (kola s tovarom), čitava trećina konja i četvrtina ljudi. Generali su se među sobom svađali, jedan drugoga nije htio slušati iz zavidnosti i drugih razloga. Kralj Murat bio je vrlo nezadovoljan. Brat carev Jeronim (kralj vestfalski) posvadio se tako s maršalom Davoutom, da je Napoleon morao rođenoga brata kralja otpustiti od vojske kući. Svađa nije nigdje dobra, a po gotovu u ratu, pa je Napoleon tu svađu i krivio, što Francezi nisu uhvatili ruske vojske, koja je pod generalom Bagrationom bila samo sedam maršova napried.

Na tom križnom ili križarskom putu — kako su ga zvali neprijatelji Rusâ — Napoleon je mnogo išao pješke, mnogo je jahao, ali se i dosta vozio u kočiji (karuci). On je imao samo za sebe 70 kola s tovarom, pod svaka pojedina upreženo 8 ko-

njâ; 20 kočijâ; 40 tovarnih mulâ i 200 konja jahačâ. Kad bi sio u kočiju, nije bio bez posla ni po noći. U kočiji je imao tako namjestenu svjetiljku (lampu), da je mogao raditi, kao da je kod kuće u svojem kabinetu (sobici). Uz njega bijahu vazda pobocnici, pomoćnici (adjutanti) i ordinanci, a za njim je išlo mnogo konjâ-jahačâ.

Proglas ruskoga cara na narod. Ruski car je projurio u Moskvu 23. srpnja, da ohrabri narod za vojnu i da nagovori trgovce i bogataše, da dadu novaca, novakâ i drugih potrebstina za rat.

Car Aleksandar izdao je u Moskvi proglas, u kojem kaže ruskomu narodu: „Veliki narode! Neprijatelj je zasnovaio grdnu osnovu, da vam razori domovinu. S lukavošću u srcu, a sladkim riečima na ustima donosi vam lance i okove u rukama. Ratom počimlje ovo izdajničko djelo. Ruska je spoznala njegove nakane i utekla se Bogu za zaštitu. Rusi, vi potomci Slavenâ! Više nego jedan put vi ste skrhalili zube lavova i tigara, koji su se na vas bacili. Sjedinite se s krstom u srcu, a s mačem u ruci! Poslužite se, čim se možete, samo da dostignete, što hoćemo. A hoćemo uništiti okrutnika nasilnika, koji hoće, da podjarmi sav svijet. Svuda, kamo nogom stupi u našem carstvu, neka nađe, da vi poznate njegove prievare! Njegove laži prezirajte, a njegov novac nogama gazite!”

Kad je vođa plemstva pročitao taj proglas i kazao, neka svaki vlastelin (spahija) opremi i naoruža na svakih dvadeset po jednoga seljaka, „Ne na dvadeset,” poviknu drugi, „nego na deset jednoga!” Skupština to jednodušno prihvati.

Zatim je car s namjestnikom grada, Rostopčinom, pošao među trgovce, pa kad im je progovorio i napomenuo sladke rieči Napoleonu u ustima, a lance u rukama, sve se razjari od ljutine. Mnogi su proplakali, mnogi zubima škripali, drugi si kosu i bradu čupali i povikali: „Ruski Bog je velik, a cara — gospodara, pomazanika njegova i čuvara vjere moramo poslušati i vjerno mu služiti! Što biti mora, mora, jer dva puta nitko ne umire!” Trgovci se natjecahu, da svaki dâ, što može. Mnogi su odmah polovicu svoğa imetka dali za vojsku, a uz to je brzo bilo novakâ dosta. Car sav blažen zagrlj Rostopčina i prišije mu na rame u dragulima svoje ime s ovim riečima: „Od sada me moraš uvijek nositi na ramenima!”

Time je počeo (24. srpnja) pravi narodni i krvavi rat Rusâ na život i smrt protiv Napoleona.

Metropolita (nadbiskup) moskovski predao je caru sliku svetca Sergija, staroga zaštitnika i branitelja Ruske, da ga čuva. General Kutuzov dao je tu sliku sa zastavama nositi pred vojskom.

Upravitelj Rostopčin tješio je cara ovako: „Vaša država ima dva moguća prijatelja i saveznika, a to je veliki prostor i zrak (klima). Car ruski je u Moskvi strašan, u Kazanu (onkraj rieke Volge) grozan, a u Tobolsku (u Sibiriji) ne može ga nitko predobiti”.

Onda se car vratio u Petrograd. Ruski car je valjda i zato ostavio vojsku, jer je Napoleon Balaševu kazao, da je vladar, koji nije dobar general, samo na štetu kod vojske, jer generali njesu slobodni.

Napoleon je dobio u ruke proglas ruskoga cara i dao si ga više puta pročitati. Uplašio se je, kad je čuo, kako se kuražno govori u tom proglasu, pa se sjetio rieči Balaševih: „Rusi su pobožni ljudi!”

Prve bitke (kod Mohileva i Ostrovna). Sada se poslie tolikih priprava vojuje i tuče, gdje se samo može. Nitko nikoga ne miluje.

Rusi imaju dvie glavne vojske, koje sveudilj uzmiču izpred vojske Napoleonove. Malo da nije Napoleon uhvatio još kod Vilna zbor ruske vojske generala Dohturova i odio generala Dorohova; no mnoge pogrieške, pak i zakašnjenje kralja vestfalskoga Jeronima pokvariše osnove Napoleonu. Samo mu je toliko pošlo za rukom, da se obadvie glavne ruske vojske njesu dugo mogle sjединiti. A da je Napoleon pošao ravnim putem iz Vilna na Smolensk, bilo bi zlo po Ruse i njihovu vojsku, jer bi bio obišao desno krilo ruske vojske, koje je vodio Bagration, i lievo krilo, koje je vodio Barklaj. Bagration je rodом sa Kavkaza Gruzinac, a Barklaj de Tolli starinom je iz Škotske, dakle ni jedan ni drugi pravi Rus.

Čim su dalje išli Napoleonovi vojnici, tim su više stradali, a ruska je vojska uzimala u podpunom redu. Nijedan vojnik se nije izgubio, a od Napoleonovih su se toliki izgubili ili poginuli. Za čudo, po više dana njesu dobivali ni plaće ni hrane. Na taj su način francezki vojnici morali gladovati i otimati po

okolici sve, što im je pod ruke došlo. Za hranu konjâ morali su s krovova seljačkih kuća slamu skidati!

Mladi ljudi iz gospodskih kuća mislili su prije, da će taj rat na Moskvu biti kao liepa zabava i polugodišnje putovanje. Ali čim su prešli preko Njemana, vidjeli su, da su se ljuto prevarili. Što je Napoleon dalje išao, to je bolje vidio, kako je teško vojevati s Ruskom, jer se ona lako može braniti. Kasnije na otoku Sv. Jelene reče: „Kako je lako Ruskoj poći s uspjehom na Indiju i Kitaj, i kako bi lako Rusi mogli Engleze iz Indije protjerati!“ Kazao je i broj vojske za to. „Ruska ima nadasve zgodan položaj naprotiv ostale Evrope, jer se na nju može udarati samo tri mjeseca u godini“.

Idući tako dalje prvi put su se potukli Francezi s Rusima malo dalje od grada Mohileva (kod rieke Dnjepa, na jugozapad od Smolenska). Bagration je htio zapriečiti put Davoutovu zboru, no bio je suzbijen (23. srpnja).

Prama sjeveru napreduje Napoleon k rieci Dvini. Rusi su bili po primjeru Španjolaca na preporuku njemačkog generala Pfula (Pfuhl) načinili s velikim troškom tabor i šanceve kod Drisse na Dvini: Htjeli su Francezima zakrčiti prielaz. Ali u ruskom je taboru nadvladala misao, da ostave to mjesto i da uzmiču dalje bez velikoga boja. I to je bila njihova sreća, što nisu slušali Niemca, koji je negdje nešto vidio, pa odmah hoće da svoju mudrost proda. Napoleon se već radovao, kako će ondje potući i uhvatiti rusku vojsku, jer se je smijao djelu Niemca Pfula, koji je mislio, da obkopenim jednim taborom može zaustaviti 200 tisuća momaka! Ruska se vojska strašno ljutila, što se njezin car pouzdavao u Niemce i tuđince, od kojih je svaki prostak htio biti mudrijaš. Zato je ruska vojska glasno i jasno tražila, da joj car dade za vođu pravoća Rusa, a sâm car neka ostavi vojsku. I tako je bilo. Rus Kutuzov je postao glavni vojvoda, a car je otišao u Petrograd.

Kod Ostrovna tukli su se Francezi i Rusi dva dana (25. i 26. srpnja). Tu su se opet Francezi osvjedočili, kako se Rusi u boju ne boje. Rusi su načinili Francezima mnogo štete i opet pošli dalje.

Napoleon se već prije, osobito 1807. god. osvjedočio, kako se Rusi ne boje. Onda je kazao ove znamenite rieči: „Ruski vojnik ostaje na svom mjestu i onda, kada je već prostrieljen i

mrtav. Moraš ga oboriti, jer ni mrtav ne će da padne, već plaši neprijatelja!“

Sutra dan (27. srpnja) stao je sâm Napoleon na čelo vojski, da ju ravna kod grada Vitebska (danas do 70 tisuća duša u gradu). Vručina je bila strašna (28. stupnjeva Reaumura). Francezi su bili bez kruha i soli. Zato su tražili, da dođe brže do bitke, jer su se nadali boljemu. Stari vojnici, koji su bili s Napoleonom u Egiptu, govorili su, da im vručina i žega nije tako bila nesnosna, kao kod Vitebska, osobito onaj sitni vrući piesak. Treba znati, da je u Ruskoj u ljetu velika vručina, a to zato, jer je ljetu kratko, pa da nije vruće, ništa ne bi dozrelo. Dobar je Bog, pa je sve mudro uredio, slava mu i dika budi!

Rusi pobješkoše. Napoleon promišlja: bi li prezimio u Vitebsku? Napoleon se već veselio, kako će kod Vitebska imati drugi Fridland, to jest veliku pobjedu nad Rusima. Ali Rusi mu opet sretno pobjegnu. Kad je Napoleon bez boja ušao u Vitebsk, uzeo je odmah durbin (dalekozor) u ruke, pa razmatrao ravninu, na kojoj je vidio rusku vojsku. „Sutra su moji!“ reče veselo. Ali sutra ne bijaše Rusa vidjeti. To ga je strašno ljutilo.

Napoleon odluči ostati 14 dana u Vitebsku. Uzme preda se zemljopisnu kartu i reče kralju Muratu: „Vojna od 1812. godine ovdje se svršava. Uredit ću Poljsku, a druga vojna počima 1813. godine. Onda ćemo biti u Moskvi, a treće godine u Petrogradu“. Tako je uradio i 1806. i 1807. god., kad je potukao Pruse kod Jene i Auerstedta, a onda je prezimio s vojskom u Njemačkoj i Poljskoj, pa je 1807. godine nastavio rat i potukao Ruse kod Fridlanda. Da je i sada tako učinio, bio bi taj rat posve drugačiji. Po Rusku bi bilo svakako gore i naopako.

Napoleon je dozvao glavnoga blagajnika i kazao mu, da uredi sve tako, da mogu ostati u Vitebsku, „jer mi — kaže — ne ćemo, da ponovimo pogriješke švedskoga kralja Karla XII.“ (koji se je prije 100 godina bio pustio u nutarnju Rusku protiv Petra Velikoga, pa je sve izgubio kod Poltave i jedva ranjen pobjegao u Tursku). No nekakva čudna sudbina goni Napoleona napried, i on će ponoviti pogriješku švedskoga kralja.

U to vrijeme dobi Napoleon glas, da je Turska od ruske vojske potučena i da je sklopila mir s Ruskom. „Tomu se niesam nadao“, reče Napoleon. „Skupo će to platiti ta marva turska“.

Na svoju žalost sad je vidio, da je Ruska dobila slobodne ruke, te da ujedno ugovara sa Švedskom i Englezkom, da joj dođu na pomoć novcem i vojskom. To je Napoleonu zadalo sto jada i briga, — ali sramote radi nije više mogao natrag, kako je već Balaševu kazao u Vilnu. Mučilo ga i ljutilo i to: Evropa će reći, da ne može, da ne smije dalje. Morat će se braniti namjesto da napada, kako je to do sada uvijek činio. To je bila strašna sramota. Za to mora napried. A mora i za to, jer 7 mjeseci u Vitebsku svu zimu živjeti, znači umirati od dugog časa.

Da umiri generale, sazvaio ih je — što nije bio inače njegov običaj, — da ga savjetuju, što se ima raditi: Ostati li, ili ići napried? Generali su mu savjetovali, da ostane. Ali to ga je još više ljutilo. „Cielu zimu da budemo ovdje! Evropske spletke mogu nam naškoditi. Narav francezka ne može biti tako dugo na jednome mjestu. K tomu u Vitebsku nema, što treba vojski, već se sve mora kupovati i dovažati iz daleke Moskve za skupe novce. Čemu dakle svu zimu živjeti u jednom Vitebsku, a možemo za dvadeset dana biti u Moskvi i svršiti rat i imati sve badava!”

Od Vitebska do Smolenska. Pod maršalom Oudinotom prešli su Francezi i naši Ilirci preko rieke Dvine i potukli su se s ruskim generalom Vittgensteinom kod Jakubova (29. srpnja), a 1. kolovoza bilo je kreševa kod Drisse.

S druge strane napreduje ruska vojska s juga pod generalom Tormazovim na Poljsku. Zato je u Varšavi zavladao strah. A bila je na putu i treća ruska vojska, koja je do konca svibnja vojevala u Turskoj. Nju je vodio na sreću Napoleonovu — nesposobni admiral i kicoš Čičagov, koji je do te velike časti došao po prijateljstvu s velikim gospođama.

Napoleonova je vojska sve to manja. Kod Vitebska je nema više od 250 tisuća! Dakle već je propala dobra polovica.

Ruski se kozaci sve više sada javljaju, oni su glavni i prvi, uznemiruju francezku vojsku, otimlju hranu i oružje. Na čelu im je ataman ili hetman Platov. Nema ih mnogo, kakvih 7 do 12 tisuća, ali oni u manjim četama navaljuju iz zasjede, pa ih opet nestane. Oni su od malih nogu na konju, a prozvaše ih „vragovima stepe”.

Francezi ostaviše Vitebsk, pa idu od rieke Dvine k rieci Dnjepru na grad Smolensk. Na putu pobiše se (14. kolovoza)

kod Krasnoga, a 15. kolovoza proslaviše Francezi posljednji put Napoleonov rodendan.

Prvi pravi boj kod Smolenska. Prednje straže francezke dođoše već 16. kolovoza pod zidine staroga, slavnoga i tvrdoga Smolenska, koji danas ima 50 tisuća stanovnika, no onda je bio mnogo manji. Tu su znamenitoga maršala Neja (Ney) okružili kozaci i jedva je utekao.

Odkad su se obadvie glavne vojske ruske sjedinile, tražili su Rusi, da im se „žila pusti”, to jest: da se više ne smije uzmicati bez pravoga boja. Zato je došlo do 6 satnoga boja dne 17. kolovoza kod Smolenska. Rusi su grad zapalili i po noći ga ostavili. General ruski Barklaj morao je popustiti vojski, da dođe do boja, ali glavno mu je bilo, da Napoleonu zamaže oči, te da uzmože ruska vojska uzmaći.

Francezi su izgubili 20 tisuća momaka ubitih i ranjenih. Napoleon se nije usudio kazati u svojim izvješćima, koliko je izgubio vojnika, zato je uvijek krivo kazivao i dao krivo izvješćivati. A za neprijatelje je više kazivao, nego je bilo. Ovdje je kazao, da je imao mrtvih i ranjenih 7 do 8 tisuća.

Kad su Francezi ušli u požar, već je bio sav u plamenu, — a nadali su se naći svega za okrepul!

Napoleon je mnogo držao do položaja između rieke Dvine i Dnjepra, između Vitebska i Smolenska. Sad je imao sve u rukama, no nije mu mnogo koristilo. Uza svu pobjedu bio je Napoleon žalostan, kao nikada prije. Strašno ga je ljutilo, što nije nikako mogao doći ruske vojske, koja je bila uvijek dalje od njega za koji dan hoda. Sad je eto već treći put kušao, da uništi rusku vojsku, ali uzalud!

Dok je Napoleon u Smolensku gasio požar popravljao most, uređivao vojsku i liečio ranjenike, dotle su Rusi išli liepo napried prema Moskvi. Čim je Napoleon učinio, što je bilo najnuždnije, poslao je odmah dio vojske za Rusima. Do vrlo krvava okršaja došlo je (19. kolovoza) kod Valutine (Zabolotja). Napoleon je sutra dan u 3 sata u jutro sam razgledao razbojište. Mjesto generala Junota postavio je generala Rappa, jer je Junota krivio, što se nije dosta požurio, da uhvati rusku vojsku. (Junota je Napoleon zavolio 1793. g. kod Tulona, a evo, zašto: Junot je pisao pismo, a u to doleti kuglja i zasiplje ga pieskom.

A on uzklikne: „Baš mi je dobro došla, ne treba mi posipavati pisma!“)

Napoleon je sad već počeo drugačije govoriti o ruskom caru i nudio mu preko zarobljenikâ mir. „Zašto ste ostavili Smolensk? Zašto vaše oblasti ostavljaju mjesta i gradove, kamo Francezi dođu?“ pitao ih je.

U to vrijeme često je spominjao ime švedskoga kralja Karla XII. Kralj Murat, svâk Napoleonov, kleknuo je pred cara i molio ga, da ne ide dalje, kada se Rusi ne će biti. Ali Napoleon je odgovorio, da mora doći u Moskvu, gdje će steći slavu, mir i počinak. Na to je ruski car odgovorio u jednom proglasu: „Ako baš hoće Napoleon u Moskvu, neka ide. Ali i kao pobjeditelja ne će ga minuti sudbina švedskoga kralja Karla XII.“

Od Smolenska do Bradina. Napoleon je odlučno pošao u Moskvu i došao 28. kolovoza u Vjazmu (danas ima 16.000 duša, ali je onda imala mnogo manje) s vojskom od 145 tisuća, jer je ostala vojska što poginula, što ostavljena, da čuva osvojena mjesta i zaleđe.

Rusi su i Vjazmu zapalili, a Napoleonova je vojska strašno otimala. Kad je Napoleon došao u Vjazmu, pa našao vojnike, kako iz podruma (pivnice) otimlju vino i druge stvari, razljutio se je, i sâm je bičem tukao vojnike, a njekeje pogazio konjem. Vojnički je sud morao odmah suditi i strijeljati.

Napokon je i francezkoj vojsci dodijalo vojevanje, te je čak načelnik generalnoga štopa Berthier molio Napoleona, neka ne ide dalje, jer se dalje nema čim ići: vojska je slaba i iznemogla, bez živeža i svega, što je potrebno za vojevanje. Napoleon se silno razljutio, nazvao ga starom babom i kazao, da se može vratiti, ako ne će ići dalje. Badava sve, jer jest nešto, što ga napried kreće!

Na putu od Vjazme zarobiše Francezi kod Gžatska jednoga kozaka i dovedoše ga pred Napoleona. Ovaj ga postavi u sredinu između sebe i tumača, pa ga stane izpitivati o ruskoj vojsci i o svem, što se pripovieda. Kozak nije znao, da je tu sâm Napoleon, pa je odgovarao na sve bez straha. Kazao je, da francezku vojsku vodi Bonaparte, koji uvijek potuče svoje neprijatelje. Prije tri dana mogao bi bio jošte Ruse potući, no sada teško. Vojvoda kozački — kaže — nije dobar s obergeneralom ruskim Barklajem, i tako dalje. A kad mu je tumač

kazao, da je to taj silni Bonaparte, ne htjede više ništa govoriti. Napoleon se mnogo smijao iskrenosti i pristoj duši toga kozaka, nadario ga i pustio na slobodu.

Pripovieda se, da su jednoga prostoga Rusa Francezi zarobili, pa mu na ruci nacrtali slovo N. Rus je pitao, što to znači, a oni mu rekoše, da će od sada biti podanik francezskoga cara Napoleona. Čim je taj Rus došao do sjekire, odsieče si ruku, jer je volio biti bez ruke, nego da bude tuđi podanik. A bio bi se i ubio, da mu je bilo moguće.

Sad je opet Napoleon nešto više naučio, s kakvim narodom ima posla. K tomu je sada Napoleon sve od 29. kolovoza imao pred sobom na čelu ruske vojske pravoga Rusa, čoravoga generala Kutuzova, koji je nedavno potukao Turke (u turskom ratu 1788. god. izgubio je i desno oko), pa su ga držali spasiteljem Ruske. Kad je došla viest u Moskvu, da je on određen za vojskovođu, ljudi su se na ulicama grlili od radosti.

Kutuzov bijaše vrlo pobožan, išao je u crkvu, molio se javno s vojnicima, dao je prije boja ovršiti službu božju, ili barem molitve. Kad je odlazio iz Petrograda k vojsci, otišao je prije u crkvu Majke Božje Kazanske i tamo se pomolio.

Kutuzovu je bilo tada 67 godina. On se je odlikovao pod generalom Suvorovim i kasnije u više ratova. Radi jednoga oka i radi velike lukavosti prispodabljali su ga s maćedonskim kraljem Filipom, otcem Aleksandra Velikoga.

Premda sâm Kutuzov nije bio za bitku, morao je ipak popustiti narodu i vojsci, inače bi i njega zamrzili.

Bitka kod Bradina ili Borodina. Kutuzov je sâm kazao unapried, da ne bi bio kadar potući Napoleona, ali da se nada, da će ga nadmudriti. Kutuzov je bio vrlo lukav, pa ga je zato Napoleon i zvao „stara lisica“.

Kutuzov je odabrao za bitku brežuljasto mjesto kod rieke Moskve i pritoka joj Koloče, kod Borodina sela ili Bradina sela (jer Rusi kažu „boroda“ mjesto „brada“, „golova“ mjesto „glava“). Francezi zovu tu biku kod Bradina „bitka kod Moskve“, premda je to daleko od Moskve 125 kilometara.

Tu se je moglo dobro braniti, ali nije bilo dosta vremena, da se pripravi i učini sve, što je trebalo za odboj, ali nije bilo ni čim.

Prednje straže Francezke počele su već 5. rujna čarkati.

Kad je Napoleon došao na bojište, sve je sâm pregledao. Više je konjâ izmučio i izmienio, a onda je potanko odredio sve, gdje će se tko i kako će se biti. Opet je kazao, kad je sve razgledao i priredio: „Sutra ih imam u šakama”.

Vojske je bilo u boju na franczkoj strani 123 tisuća i to 82 tisuće pješakâ, 26 tisuća konjanika i 15 tisuća topništva i 587 topova. Rusi su imali 104 tisuće i 7 do 8 tisuća kozakâ i 640 topova (72 tisuće pješaka, 17.000 konjanikâ i 14.500 topništva). I tako je stajalo 112 tisuća Rusâ proti 123 tisuće Francezâ.

Kutuzov je dao prije bitke po taboru nositi u procesiji Majku Božju Smolensku i svetoga Sergija. Svi su kleknuli i molili Boga za pobjedu. Tako se sve spremilo na bitku, koja je trajala devet sati dne 7. rujna 1812 god. To je bila najveća i jedina pravilna bitka u celom tom ratu.

Baš prije bitke dotrčao je k Napoleonu (6. rujna) iz daleka španjolski pukovnik Fabrier i donio žalostnu viest, da je engleski general Wellington odlučno potukao kod Salamanke Franceze i „Ilirce” pod maršalom Marmontom! Svakoga bi drugoga takova viest uznemirila, ali Napoleon je ostao miran, barem na oko. Samo je korio Marmonta, predašnjega namjestnika u Iliriji, što se je prenaglio, ne čekajući pomoćne vojske od brata Napolenova Josipa, kralja španjolskoga. Drugi viestnik donio mu je pismo od žene i sliku sina, Napoleona II. Tu je sliku s velikim veseljem pokazivao generalima, no brzo je kazao, da ju odnesu i dobro spremi, jer sada nije vrijeme za to.

Napoleon nije spavao svu noć prije bitke, nego je svaki čas propitkivao pobočnike i straže, da li su svi dobili svoju plaću i hranu, i da li su Rusi još na mjestu, — jer se bojao, da se opet ne odmaknu.

U isto vrijeme, a i na dan bitke spopala je Napoleona stara bolest, koja ga je silila — da prostitute — da je svaki čas morao vodu puštati. Zato nije mogao pravo sjedjeti na konju, a nije se vidjelo ni to, da je živ i kuražan, kao prije, premda se je mirno i hrabro držao.

Franczkoj vojski bio je pročitao ovaj proglas, što ga je Napoleon u pero kazivao u noći:

„Vojnici! Bitka, koju ste tako željno željkovali, sad je tu. Pobjeda od sada zavisi o vama. Ona nam je nuždna, jer će nam

dati svega u izobilju: dobre stanove i skori povratak u domovinu. Pokažite se kao kod Slavkova, Fridlanda, Vitebska, Smolenska, i to tako, da će najpozniji potomci s ponosom spominjati vaše ponašanje ovoga dana, da se bude o vama govorilo: i on je bio na poljanama Moskve.”

Već u tri sata u jutro počeli su se Francezi oružati i razmješati, a to je bilo tim laglje, jer je bila magla. Topovi su počeli grmljeti u 5 i pol sati u jutro, pa sve tako dalje do tri sata poslie podne, a čuli su se 120 kilometara daleko. Istom se u šest sati pokaza sunce, te Napoleon reče: „To je sunce od Slavkova!” —

Bitku je zaustavio Napoleon u tri sata poslie podne, jer je vidio oko sebe strašno mnogo mrtvih i ranjenih. Uzalud su ga molili generali, da im dade na pomoć svoju stražu, da posve uništi rusku vojsku. Napoleon ni čuti nije htio o tom, da žrtvuje zadnju svoju pomoć, kad se nalazi tako daleko od Francezke, a sred neprijateljâ.

Francezi su izgubili u bradinskoj bitci 28 tisuća mrtvih i 35 tisuća ranjenih, a Rusi svega 52 tisuće mrtvih i ranjenih. Zato kažu, da je to bila najkrvavija bitka, od kada je pronađen puščani prah (barut). Bagration je bio smrtno ranjen.

Rusima su odredbe Napoleonove baš dobro došle, jer niesu više imali dosta streljiva. Napoleon je ostao pobjeditelj, premda je Kutuzov radi naroda dao razglasiti, da su Rusi pobiedili, a poslao je i viestnika k caru Aleksandru u Petrograd, da mu javi rusku pobjedu. U crkvama su pjevali hvalospjeve i sve je bilo oduševljeno. To je bilo moguće tada, kada nije bilo još brzojavâ ni željeznica. Napoleon se silno ljutio, što se Kutuzov služio takovim načinom protiv njega. Ali Kutuzovu je bilo najviše do toga, da narod ruski ne klone duhom, kao što se to opazalo poslie bitke kod Smolenska. I car se je ruski ljutio na Kutuzova, što mu je tako krivu viest poslao, i to po posebnom viestniku. Ali car je ruski očito zaboravio, da je u proglasu svečano upućivao Ruse: neka se posluže, kako mogu i znadu, a u pogibli života može se čovjek svačim poslužiti. Na spomeniku bradinskom ima zlatnim slovima urezano, koliko je palo generala i vojnika, i da je na Ruse udaralo dvadeset „jezika” (naroda).

U noći od 7. na 8. rujna pobraše Rusi svoje stvari i ranjenike, pa uzeše put pod noge k Moskvi preko Psareva. Napoleon

se nahladio tako, da nije mogao govoriti, pa je zato pisao odredbe na male ceduljice, koje su morali prepisivati. Teško je bilo to prepisivanje, jer je brzo i ružno pisao. Punih 12 sati trajala je bez prestanka ta rabota.

Napoleon se mora sada opet spremati na novu bitku, jer ni kod Bradina nije uništio ruske vojske. Razlika je između francezke i ruske vojske to, što su Rusi sve gubitke svoje popunjavali novom vojskom, a Napoleon nije to mogao. Da je Napoleon prije bitke slušao najboljega generala svoga Davouta, koji ga je molio, da mu dopusti kroz šume po noći obići Ruse sa 35 tisuća momaka, bitka bi se bila drugačije svršila. Ali neodlučnost Napoleonova bila je prava sreća za Ruse.

Još je vrijedno spomenuti, da su se Napoleonovi Hrvati vrlo hrabro držali na obali riječice Koloče i da su suzbili sve navale ruske vojske i konjaničtva onako, kako su i 1809. godine hrabro suzbili Švabe kod Gradca u Štajerskoj. Zato bi Napoleon često uzviknuo: „Moji hrabri Hrvati!”

Zadnji dio ruske vojske vodio je vrlo hrabri i sposobni general Miloradović, starinom Hrvat. I tako vidite, da su se Hrvati borili i krv prolijevali za tuđu hasnu, tuđu slavu, a riedko za se i za svoju korist i slavu!...

Od Bradina do Moskve. Čim je francezka vojska dolazila bliže k Moskvi gradu, tim je nalazila više selâ i hrane, premda su Rusi obično prije Francezâ popasli polja i uzeli, što im je trebalo, a sela su zapaljivali. Tako su Francezi došli 9. rujna u gradić Možajsk (danas ima 5 tisuća duša), pa su našli, kako kuće i magazini gore.

Napokon dođoše Rusi 13. rujna u Vorobjevo t. j. Vrabljevo, posljednju postaju do Moskve. Tu se zaustaviše do Dragomilskoga predgrada grada Moskve. Kutuzov je u jednom selu sazvaio vojno vijeće: što da se radi? Najviše se o tom prepiralo: Bi li se zaustavili u Moskvi, ili ne bi, i bi li se pustili u boj i branili prijestolni grad, ili bi ga pustili bez boja?

Svaki se bojao naroda, jer je narod želio, da se brani sveti grad. Kutuzov je dobro znao, da Moskve spasiti ne može i da bez Moskve nije jošte izgubljena Ruska, ali s uništenom vojskom izgubljena je i Moskva i Ruska. Zato je glavno sačuvati vojsku i povećati ju. On je šutio i drago mu je bilo, što su njekoji govorili (a među njima i Barklaj), da se Moskva pusti,

pa da se bježi dalje od Moskve jugoistočno, gdje je zemlja bogatija i zgodnija za vojsku, a laglje se može sjediniti s vojskom, koja je vojevala u Turskoj.

Dogovoreno je u noći 13. na 14. rujna: promarširati kroz grad, ali ne kazati ni rieči ni vojski ni narodu. Francezi ne će grada uništiti, već radi sebe. Zapovjednik Moskve, grof Rostopčin, pitao je pismeno Kutuzova, a onda mu slao svoje ljude, da dozna, što misli Kutuzov. No uzalud mu sav trud, Kutuzov ne dâ nikakova odgovora, već govori samo, da se Ruska i car moraju spasiti, i kleo se siedom kosom svojom, da ne će pustiti Moskve. I tako su Rusi marširali svu noć i još sutra dan kroz Moskvu, a Rostopčin je govorio narodu, da se grad mora braniti i spasiti, ali kako, o tom ni rieči. U isto je vrijeme sve pripravljaio, da se odveze iz grada, i što je najvažnije da se grad potajno — zapali.

Napoleon u Moskvi. Francezi su išli za Rusima. Ali na ulazu u grad rekao im je general Miloradović, da će grad zapaliti, ako ne počekaju, dok otide sva ruska vojska. I Francezi su počekali.

Kad su Francezi opazili grad, kliknuli su: „Moskva! Napokon Moskva!” — Tê rieči su ih razigrale. Sâm Napoleon zaustavio se na Poklonjoj gori i divio se, gradu. Već je bilo podne, no Moskva se ne javlja, — kao mrtva. Častnici, koji su već bili u gradu, kazivahu, da je Moskva pusta. Ali duго se niesu usudili to javiti Napoleonu, bojeći se njegove srditosti. Ali kad su mu kazali, nije htio vjerovati, nego sjedne na konja, pa jaše do Dragomilskoga predgrada. „Može biti — misli Napoleon — taj narod ne zna, kakav je običaj, kad se grad hoće predati pobjeditelju, jer ovdje je sve novo i drugčije. Mi smo njima upravo tako novi s našim običajima, kao što su oni nama”. Napoleon čeka uzalud, a onda odredi, da se potraže boljari i gradsko poglavarstvo. Ali nema nikoga, niti se gdje pokazuje dim iz dimnjaka, niti ima kakove buke u gradu. Napoleon čeka dalje, da mu svečano predadu ključe od grada. Čeka i čeka, ali nikoga ne dočeka. Napokon se odluči jedan častnik, sabere dvanaestoricu poderanaca, tobože građanâ, i dovede ih pred Napoleona. On se razljutio, jer je vidio, da su zbilja svi bolji ljudi ostavili Moskvu. Napoleon se bio pripravio, kako će primiti bo-

ljare i što će im kazati, koliko će novaca u zlatu tražiti, da mu grad plati, ali — od svega toga ništa!

Napoleon još nije htio ući u grad, već se nastani u predgrađu. Noćevao je u prostoj gostioni, ali svu noć nije mogao spavati. Po noći je zvao često slugu Konstana, da nakadi sobu octom (sirćetom), jer ne može, kaže, podnositi strašne duhe (vonja) u sobi. Kuća je bila tako zapuštena, da su drugi dan našli množinu stienica u postelji Napoleonovoj, dapače i u odielu njegovu. Dovedi su mu napokon jednoga Franceza (zvao se Ris), koji je bio već odavna knjižar u Moskvi. Taj mu je opisao sve u gradu, a onda je istom Napoleon zapoviedio, da se uniđe u grad.

Kažu, da se Napoleon nije htio odmah smjestiti u carskom dvoru Kremlju, jer se bojao, da su možda podmetnuli baruta u podrumu. Napoleon je ušao u Moskvu u utorak 15. rujna, u 10 i pol sati prije podne. Jahao je na malom arapskom konju. Na sebi nije imao nikakvoća posebnoga odijela ili znaka, nego običnu svoju suru (sivu) kabanicu i trouglasti šešir. Sprovađali ga mnogi generali, koji su bili u dragocienom odielu. Jašući po ulicama nije mal ne ni duše vidio, a nije ni tajio, kako mu je to neugodno. Već se tada vidjelo nekoliko požara, a još više poslie, kad se je Napoleon nastanio u carskom dvoru.

Sad je mislio, da je postigao, što je htio, pa da će sad moći po volji zapoviedati ruskomu caru. „Vidjet ćemo, reče, što će sada Rusi. Ako se ni sada ne budu htjeli dogovarati o miru, mi ćemo na svoj način. Stanove za zimu imamo. Mi ćemo dokazati svijetu, da vojska naša može mirno zimovati posred neprijateljskoga naroda, koji nas okružuje sa svih strana, kao led što okružuje lađe. Mi ćemo na proljeće opet započeti rat. Ali poslie svega car Aleksandar ne će nas na to siliti, mi ćemo se sporazumjeti i on će podpisati mir”.

Napoleon je — kako se vidi — mnogo unapried znao i vidio, samo jednoga nije vidio, — što mu je priprazio strašni neprijatelj...

Moskva u požaru. A priprazio mu je to upravitelj Moskve, spomenuti već Rostopčin. Taj Rostopčin, koji se je od plemića popeo na tako visoko mjesto, strašno je mrzio francezku bunu i novotarije francezke, a uz to je žarko ljubio sve rusko. On je, prije nego je grad ostavio, otvorio tamnice i pustio zločince na

slobodu. Njekojima je samo kazao, da im za to daje slobodu, da se pokažu, da ljube svoj narod i domovinu, pa tako neka okaju zločine i griehes svoje. Neka dakle naškode neprijatelju, koliko i kada mogu, i kako znadu, a to mogu lako, ako — zapale grad. Sâm Rostopčin dao je primjer, kad je zapalio svoj dvor i sve blago u njem. Štrcaljke za gašenje ognja dao je odvesti, ili sakriti, ili uništiti. U podrumima i dućanima bilo je mnogo rakije, vina, ulja, špirita, platna, sukna, žita, a uz to su u Moskvi bile malo ne sve kuće od drva. U štalama i štagljima bilo je mnogo siena, slame i t. d. Ljudi je malo ostalo u gradu, a k tomu dođe k požaru još vjetar... Sad si lako možete misliti, kakav će to oganj biti, kad se veliki grad zapali sa svih strana.

Onaj dan, kad je Napoleon unišao u Kremalj, već je oko pol noći bio na okolo takav požar, da se nije ništa vidjelo osim plamena i zažarenoga neba. Mnoge ljude, koji su bježali u druge kuće od straha, da ih ne ograbe, ili da ne izgore, Francezi su kao sumljive palikuće pohvatali i postrijeljali.

Prvu svoju noć sproveo je Napoleon u Kremlju u strašnom nemiru i srditosti. Na vojnike, na častnike i na samoga zapovjednika grada, generala Mortiera, strašno je vikao, lupao nogama i zahtievao, da pogase oganj.

Kad su mu javili, da je već plamen sa svih strana okružio carske ruske dvore, t. j. Kremalj, poslao je generala Bertiera na vrh zgrade, da se osvjedoči, je li to istina. I malo da se nije general s častnicima zadušio. Napoleon je od jada bio sav crven i silno se znojio. Kralj napuljski Murat i Napoleonov pastork, podkralj talijanski Eugen, i drugi generali molili su ga i zaklinjali, da ostavi carski dvor, jer će inače izgorjeti, jer se oganj bio pojavio već i u Kremlju. Počela je gorjeti i tvornica oružja. Tamo su našli jednoga Rusa, doveli ga pred Napoleona, koji ga je sâm izpitivao i predao ga vojnicima, koji su ga raznesli na bajonetima. A to je bio nedužni stražar tē tvornice. General Bertier predočio je Napoleonu svu pogibao od požara, i da može doći Kutuzov, pa sve uništiti. Tada se odlučio Napoleon, da ostavi Kremalj, pa da se preseli izvan Moskve u carski dvor Petrovski. Ali niesu mogli naći puta! Častnici su mu nudili, da će ga umotati u plahte (ponjave), pa tako na rukama prenesti kroz vatru. Na sreću prepoznali su ga vojnici, koji su plienili oko Kremlja, i pokazali su mu put. Napoleon je doduše živ

prešao kroz vatru, ali si je opalio kosu, ruke, cipele i odielo na mnogim mjestima.

Vjetar je bio tako silan, da je razbieljeno željezo bacao s krovova na ulice. Grad je bio sav u plamenu! Grozno ga je bilo pogledati! Zemlja je bila tako po ulicama ugrijana, da su cipele izgorjele i mnogi su nastradali i umrli.

Tek poslije pet dana mogao se Napoleon vratiti u Kremalj iz Petrovskoga. On se je kao okamenio nad strašnim razvalinama. Prolaz po ulicama bio je nemoguć od množine pepela, željeza, cigla, pokućstva i drugih stvari. Grozan je nastao nered. Vojska se sva razišla, dapače i straža Napoleonova. Samo okrutnom strogošću bilo je moguće ponješto povratiti red i poslušnost.

Napoleon se je ljutio osobito na Rostopčina, a Ruse je nazivao barbarima i Skitima (divljim narodom). Kad je motrio iz Kremlja vatru, kazao je: „Ništa se ne može prisposodobiti požaru Moskve. To nije ništa, kako pjesnici opisuju požar Troje“ (u staro vrijeme, 1000 god. prije Isusa).

Poslije požara. Moskve nema više, a to je jedan od najbogatijih gradova na svijetu. Gubitak je neizmjeran za Ruse, za njihovu trgovinu i njihovo plemstvo. Propale su nekolicke milijarde (tisuće milijuna) svakakvoga dobra. Trideset tisuća ranjenika i bolesnika ruskih — izgorjelo je. A koliko je Francuza izgorjelo i oboljelo, o tom mudro šuti Napoleon!

U Parizu su i u Francezkoj protrnuli od straha i žalosti za svoje mile i drage. Zato je Napoleon pisao, da ih umiri: da vojska ima svega dosta.

Napoleon se sad zbilja žuri, da sklopi mir. Koga gdje od Rusâ nađe, moli ga da nagovori cara Aleksandra na mir. Ali Napoleon zaboravlja, da je on svoje već doigrao, a sada će tek Aleksander započeti svoju igru.

Napoleon je zarobio ruskoga plemića Jakovljeva, kada je bježao iz Moskve. Njega je molio, da odnese caru Aleksandru pismo u Petrograd. U tom pismu kaže Napoleon, da bi se bio zaustavio prije borodinske bitke, i ne bi bio išao u Moskvu, da je samo dvie rieči dobio od njega. Tutolmina nekoga, ravnatelja uzgojiteljnoga doma za male sirote, i njega je oholi Napoleon molio, da piše carici, neka bi se mir sklopio. Sve uzalud! Ruski car ne će ni odgovoriti, nego je još strogo za-

branio, da se tko s Napoleonom razgovara, ili čak dogovara o miru. Dao je moliti Napoleon i Kutuzova, ali je Kutuzov Napoleona dugo lukavo za nos vodio, samo da oстане dulje u Moskvi, — do ljute zime. A onda je odgovorio, da se ne smije u ništa puštati, osim u vojevanje.

Dne 3. listopada pozove Napoleon k sebi generale, pošto svu noć nije mogao spavati, pa im kaže novu osnovu: Po toj osnovi ima se spaliti i ono od Moskve, što je preostalo, a onda poći na Petrograd. Generali su mučali. Na to će im on: „Zar nieste za to svom dušom? To je najveće junačstvo i slava, što može samo biti.“ Generali su morali napokon kazati svoje mnijenje: To je nemoguće, — kažu — jer već ništa nema, što treba za takav rat, a za vratom imamo Kutuzova s vojskom.

Napoleon nije znao, što bi radio. Sve je načine tražio, kako bi ruskoga cara prisilio na mir. Grozio se, da će Tatare pobuniti na Rusku, pa da imaju opet svoje carstvo, kao što su njегда imali. Grozio se, da će opet podići Poljsku i pod nju postaviti Moskvu. Ali — u jednom se selu groze, u drugom se ne boje ... Sad su se počeli dizati i naoružavati i sa svećenikom vojevati ruski seljaci.

Blizu Moskve već su zauzeli bili grad Vereju. No glavno je, približila se zima, i to ruska zima, a ove godine će biti takva, kakve već nije bilo sto godina, od Petra Velikoga. Napoleon je znao, da odgovora od ruskoga cara dobiti ne će i da ga ruski car prezire. Za to se spremao na povratak u Francezku — ljutit, što se mora vratit bez uspjeha, a s velikom sramotom i s velikim gubitkom, kakvoga još nikada doživio nije.

Francezi su se nagrabili svega u Moskvi. Ništa i nikoga niesu milovali ni poštediti. Crkve su pretvorili u vojarnje i štale; crkveno posuđe i odielo sve su razgrabili. Dućane su i palače oplienili. Suhoga zlata nagrabili su do tri metrička centa, a srebra do 60 metričkih centi! Osim toga odvezli su grb (cimer) grada Moskve i zlatni golemi križ sa zvonika Ivana Velikoga.

Posljednje pismo po knezu Volkonskomu poslao je Napoleon ruskomu caru 6. listopada, a odgovor je očekivao najdulje do 20. listopada. Zato je ostao tako dugo u Moskvi. Ne samo da je u Moskvi ostao predugo, nego i u Vilnu i Vitebsku, na što su ga uzalud upozorivali generali! Ali već se zima počela 3. listopada jako osjećati. A osjećao se i nedostatak hrane.

Napokon se služio onim krivim novcem, što ga je dao načiniti u Parizu. Samo varšavskom novčaru (bankiru) predano je 20 milijuna rubaljâ (80 milijuna kruna). U Ruskoj tim je novcem podmićivao svakakve ljude, a u Moskvi je tim i vojsku izplaćivao. U Moskvi se dao u francezku službu mjesto načelnika grada trgovac Nahodkin. On je za to dobio 100 tisuća rubalja (400 tisuća kruna) od Napoleona. Kad je Napoleon otišao, svi ti novci izgubili su vrijednost, a Nahodkin je osuđen, da je morao ulice pometati.

Napoleon je svako jutro pitao, da li je došao viestnik (kurir) od cara Aleksandra, pa kada je vidio, da ga nema i ne će biti, odlučio je 19. listopada, da s vojskom ostavi Moskvu. On je sâm ostavio Moskvu sutra dan 20. listopada u jutro.

V. Koljence:

Napoleon bježi iz Ruske.

Kratki pogled na povratak: kakav će biti? Do Moskve je bilo vrlo teško doći, ali je mnogo i mnogo teže bilo povratiti se. Sav taj križni put, kako su ga nazivali, bijaše doista pravi križni put. Mnogi i mnogi, koji su se radovali još životu u Moskvi i zato oplienili crkve i palače, te se htjeli povratiti bogati k svojim milima i dragima — što ih čeka na tom dugom i groznom putu! Napoleon, koji je već dugo prije odlazka mislio na povratak i davao zabave i igre u kazalištu u Moskvi, mislio je na sve, što bi moglo biti na povratnom putu. Dugo se savjetovalo i prepiralo o tom, kojim bi se putem vojska povratila. Odlučio se poći preko Kaluge, gdje nije bilo sve opustošeno ni puno mrtvih ljudi i životinja, kao što na smolenskoj cesti.

Kutuzov je opet odredio, da se ne treba nigdje puštati u bitku, nego samo navaljivati na pojedine čete, hvatati ih i oduzimati im sve, što im treba za život i borbu. Zato se činilo, kao da ruska vojska ide za velikim mrtvačkim sprovodom. Batina ima dva kraja: Idući u Moskvu išli su Rusi napried, a sad idu Francezi napried — upravo u biegu. I tako: tko bi gore, eto je dolje, tako se kolo sreće na okolo kreće!

Sve ove nezgode, nesreće, gubitke i biede opisivat će

Napoleon svojim Francezima, da obsjenu Evropu, u vrlo liepom svjetlu. Požarâ i nevoljâ ne će ni u jednom izvješću podpuno i vjerno izkazati. A drugih novinâ i viesti s ratišta Evropa onda nije imala. Da je ono sve istina, što je Napoleon napisao o porazima i gubitcima ruske vojske, ne bi više bilo ni jednoga ruskoga vojnika ni kozaka, koji bi mu smetao odlazak, osim po koji seljak ili tek vojnik novak.

Od Moskve do Vjazme. (Bitka kod Maloga Jaroslavca. 23. listopada.) Napoleon je u Moskvi ostavio generala Mortiera sa 10 tisuća vojske, da bude siguran iza leđa. Ujedno je odredio, da se barutom dignu u zrak od požara preostali carski dvor Kremalj.

Ostala je vojska putovala prema Kalugi gradu (na jugozapad od Moskve). Častnici su i vojnici vozili sa sobom otete u Moskvi kočije i drugo blago. Pridružile su im se i mnoge pokvarene žene (a neke su pošle iz prave ljubavi), a neke su i prisilili da pođu s njima. Malo koji častnik bijaše bez ženske, Francezkinje, ili Ruskinje. Vojska francezka u obće nije bila nalik na evropsku, već na kakovu azijsku iz starih vremena.

Zima je bila sve jača i jača i bilo je smiješno vidjeti, kako se mnogi vojnik zamotao u popovsko ili crkveno odijelo, kako mnogi ima na glavi popovski šešir ili kaluđersku biskupsku kapu (kamilavku). I cipele su se na dugom putu brzo poderale, — pa su ljudi grozno trpjeli na pol bosu. Drvâ je bilo teško dobiti, a što je i bilo to je bilo mokro i sirovo, stoga je bilo teško vatru ložiti i jelo skuhati. a pri tom niesi nigda siguran, da te ne zaskoči iznenada kozak, ili drugi Rus. I seljaci su se ruski majstorski uvježbali, kako se može Francezima oteti plien, hrana i konji.

U vojski je počeo mah preotimati strašan nered. Već za tolike kočije i tovarna kola bile su široke ruske ceste preuzke. Mnogo je zarobljenih seljaka ruskih moralo kao niema marva vući plien i ratne potrebštine.

Jedva što je vojska francezka ostavila Moskvu, već je mora Napoleon poslati zapovjed Mortieru, da u noći od 22. na 23. listopada ostavi Moskvu, a Kremalj neka zapali, a s vojskom neka poteče za Napoleonom, jer su Rusi doznali za odlazak i stali Francezima na put kod Tarutina. Mortierovi ljudi znatno su oštetili Kremalj, ali ga niesu digli svega u zrak

nit i posve uništiti, kako je to želio osvetljivi i poniženi Napoleon.

Kod maloga Jaroslavca došlo je dne 23. listopada do strašno krvavoga boja, u kojem je na obadvie strane palo 10 tisuća ljudi. Jedanaest puta su Francezi to mjesto oteli Rusima, i jedanaest puta su ga Rusi njim preoteli. Gradić je bio sasama uništen.

Bitka za Ruse nije imala potpunoga uspjeha, jer nису mogli Franceze zaustaviti. Napoleon je poslie dugoga viećanja s generalima (u prosto seljačkoj kućici) odredio, da se brže bolje okrene na staru cestu, kuda su došli u Moskvu. I tako su više bježali, nego marširali pokraj Možajska i Bradina, jer je vojsku francezku strašno napastovao kozački vojvoda Platov. Kod Bradina bili su ostavili Francezi 30 tisuća nesahranjenih mrtvaca, pa premda je bilo studeno, strašan je bio vonj (smrad). Napoleon je jednako išao pješke bez obzira, samo je podbrusio pete, pa bježi brže napried! Sva sila vranâ oblietala je mrtvace i konjske mrcine... Napoleon se i u Moskvi već ljutio na jata vranâ, čvorakâ, i kazao jednom: „Zar te nesreće moraju uvijek biti uz nas?!” —

Na putu kod Gžatska bilo je na cesti mnogo mrtvaca s razbijenim glavama. To su bili poubijani ruski zarobljenici. Do tri tisuće ruskih zarobljenika, najviše iz Moskve, dao je Napoleon tjerati pred svojom vojskom i zapoviedio svakoga ubiti, tko nije mogao dalje ići. Kada je general francezki Kolenkur (Caulaincourt) kazao Napoleonu, da je to sramota za francezku prosvjetu i civilizaciju, jer Rusi ni kozaci tako ne postupaju sa francezkim zarobljenicima, zapoviedio je Napoleon, da se to više ne smije raditi. Ruske zarobljenike pratili su i ubijali Niemci od vojske „rajnskoga saveza”! U obće u tom se slažu i Rusi i Francezi i drugi pravedni sudije i očevidci, da su krvo-ločtva, koja je počinila Napoleonova vojska u Ruskoj, počinili najvećim dielom Niemci. Oni nису nikoga i ništa milovali. Ruski častnik Perovskij, kojega su pridržali protiv vojničkoga zakona, pripovieda o tom ubijanju ruskih zarobljenika: „Njekoliko koraka iza nas čuje se na jedan put puška. Ja se s početka nисam na to obazirao, no kad se to ponavljalo, obratim se k francezkomu zapovjedniku i zamolim ga, da mi to protumači. Podčastnik je javio častniku, da je ustrielio jednoga zaroblje-

nika. Zašto to? zapitam. Zapovjednik mi uljudno odgovori: Ja imam pismenu zapovied, da dâm ustrieliti svakoga zarobljenika, koji je ili iznemogao, pa ne može dalje ići, ili je s kakova mu drago razloga zaostao za 50 koraka. Isti dan bilo ih je postrieljano 6 do 7, a drugi put se čula puška i 15 puta. Ustrielili su i jednoga ruskoga činovnika. Drugi put sam vidio staroga iznemogloga ruskoga vojnika. Francez vojnik naperi u njega pušku. Tri puta kuša ispaliti pušku, no svaki put mu zataji. Onda ode k drugomu francezkomu vojniku, u koga je bila bolja puška, i onda ga ustrieli”. Ruski bi zarobljenici, kad su gdje ugledali crkvu, potrčali onamo i pokleknuli — dobro znajući, što ih čeka. Čekali su jadni pobožni ljudi, da ugledaju svoju crkvu, da se iz dna duše u ovakav čas pomole Bogu. I tako ih postrieljaše... I Perovskij, kasnije grof, koji to pripovieda, bio bi doživio isto, da ga nije oslobodio Černišev sa svojom četom (onaj isti Černišev, koji je kupio ratne planove Napoleonove).

Na putu kod Maloga Jaroslavca malo da nису kozaci zarobili Napoleona. Ataman njihov Platov obećao im je velike nagrade, ako zarobe Napoleona. Kazaci skakahu desno i lievo, ali Napoleona je okružila velika vojska. Kad je dočuo, što su htjeli, smiešio se, ali od sada je bio oprezniji.

Vojska je ostavila Mali Jaroslavac 27. listopada i pošla put Vereje. Tu se pridruži ostaloj vojski Mortier. Od velike je štete bilo, što je Napoleon išao napried sa svojom stražom, a ostraga su generali i vojnici svašta i zlo radili po svoju U ljutini svojoj na Ruse dao je Napoleon zapovied, da popale sva sela. Vojnici su francezki činili pri tom strašne okrutnosti. U gradovima i selima nije se moglo dihati od dima. Ljudi su u velikoj studeni ostali bez krova i svega. Maršal Davout pisao je Napoleonu, neka zabrani palež prednjoj vojski. Ali ti paleži su škodili i vojski francezkoj, jer su tu Francezi sami sebi palili sve, što bi im trebalo na putu. Mnogo se je i od obiesti palilo.

Pod Vjazmom 31. listopada zlo prodoše Francezi, jer im je ruski general Miloradović oteo mnogo topova i zarobio mnogo ljudi. Francezi su sami morali uništiti mnogo pliena, što su bili ponieli iz Moskve. Sad su već počeli ostavljati ranjenike i bolestnike na putu bez pomoći i smilovanja. Do sada je Napoleon jahao na konju, no kod Vjazme sio je u kočiju,

zamotao se u šubu i šubaru, pa tako se vozio dalje, tako da nije sâm ni vidio sve biede, nevolje i strahote, što mu je vojska trpjela. Na svem putu bio se sad vozio, sad bi išao pješke, sad bi uzjahao konja, pa opet sio u kočiju.

Najhrabriji i najbolji generali bili su Davout i Nej (Ney). Pod Davoutom su bili i naši „Ilirci“. Napoleon je htio, da se brže maršira, pa se razljutio na Davouta, što je laganije išao i štedio vojnike. Zato ga je opsovao i stražnje čete predao Neju, da ih vodi.

Od Dragobuža do Smolenska. Kod Dragobuža ili Dorogobuža dne 6. studenoga na jedan put se je promijenilo vrijeme. Do sada je bilo vedro i snosljivo hladno, ali sada je počeo padati snieg kao ptičje glave — što no je rječ, — a silan ga vjetar, upravo vihor, bacao ljudima u oči. Snieg je zasuo puteve tako, da su vojnici lutali i padali kao muhe. Odielo je bilo mokro, a onda se smrzlo na ljudima. Dihati se nije moglo, a vojnik je sio na kakvu kladu ili zemlju, pa je izdisao i proklinjao jedno vrijeme, a onda izdahnuo za uvijek. ... Studen je dostigla već 10 stupnjeva izpod ništice po Reaumuru, a to bi se kod nas (15 stupnjeva Celsija) zvalo već velika zima. Od 90 tisuća vojske (bez zarobljenikâ), što je ostavilo Moskvu, nestala je već polovica za 16 dana! A što će istom biti kasnije, kada bude 20 i 25 stupnjeva Reaumura izpod ništice, a toga kod nas u Hrvatskoj nikada ni nema, kao ni u Francezkoj, a još manje u Italiji. K tomu dolaze noći, koje traju po 16 sati!

Kao što su prije željno čekali da dođu do Moskve, tako su sada vojnici uzdisali i vapili: „Smolensk!, Smolensk!“ Nadali su se, da će u Smolensku naći svega — ali se ljuto prevariše. Činovnici, koji su se imali brinuti vojski za hranu, niesu dobili zapoviedi, kada će doći vojska. Ono malo, što je bilo, razgrabiše silom oni, koji su prvi došli, tako da je malo ili ništa preostalo. Nije bilo ni drva dosta, da si što skuhamo i da se ogrijemo, jer sirove jele pune inja (ili srieši) niesu htjele gorjeti, a silan je snieg padao i talio se na ognju. Do sada se je već dogodilo da su vojnici mrtve drugove svoje pekli i jeli, a sebi s ruku meso grizli...

Napoleon je u biesu i srditosti zapoviedio, da se poruše preostale zidine grada Smolenska, da ga ne bi drugi put zadržavale, — kao, da će poći još na put na Moskvu!

(Buna u Parizu.) Na putu kod Smolenska, dobio je Napoleon viest, da je u Parizu bila buna. Nepoznati čovjek, po imenu Malet, koji je bio prije za vrijeme republike general i žestok republikanac, pa zato čamio u tamnici, pobjegao je iz tamnice 19. listopada i digao bunu. On je već 1807. i 1809. dao uzpostaviti republiku. Sada, kada je bio Napoleon nesretan u Ruskoj, zamisli opet uzpostaviti republiku. Pod imenom generala Lamottea pokaže krive spise: da je Napoleon umro. Ujedno otvori tamnice i pusti na slobodu svoje ortake, nek po gradu razglase, da je car — već umro od požara u Moskvi i da treba republiku uzpostaviti. Mnogi Parižani su odmah bili za to. Povjerova mu i zapovjednik narodne straže, pukovnik Loulier, povjerova mu i župan (prefekt) grada Pariza Trošot (Trochet). Ali mu ne povjerova upravitelj pariški general Hulin, koji je od njega tražio svjedočanstva i spise. Na to spali Malet na njega pištolj, rani ga, ali ga ne ubi. Ode zatim k glavnomu pobočniku Drouotu, no tamo nađe glavarara redarstva, koji ga prepoznâ, pograbi i dade odmah zatvoriti. Do podne je bila čitava tâ buna ugušena i 15 ljudi ustrijeljeno. Napoleon se na to ljutio, što se Francezi tako mienjaju i što niesu ni pomislili na njegova sina, Napoleona II. kao nasljednika. „Evo, tu se vidi — reče — na čem počiva moja sila i moć!“ to jest: na vojski i njegovu ugledu.

O Smolenska do Brezine. Francezi su se još dva puta potukli s velikim gubitkom kod grada Polocka na rjeci Dvini, gdje su se i Hrvati hrabro borili. Uz to se je ruski general Čičagov, koji je doveo vojsku rusku iz turskoga rata, sjedinio s generalom Tormazovim. Ta pojačana ruska vojska zadavala je mnogo jada austrijskomu generalu Švarcenbergu, a u strah je tjerala Poljake i Varšavu. No još je veći strah spopadao Napoleona, kako će prijeći preko rieke Berezine ili Brezine (pritok Dnjepra), jer ga tamo čeka tâ sjedinjena vojska ruska. Zato je dao baciti mnogo topova i svake ruke oružja u rijeku Dnjepar i u jezero Semljevsko, samo je zadržao veliki križ sa zvonika crkve Ivana Velikoga, nego su ga dovukli do Vilne. Taj križ htio je postaviti u Parizu na crkvu vojničkih nemoćnika.

Sad je Napoleonu bila glavna briga, da dođe što prije do Brezine i da zaprieči, da se ne bi sjedinile ruske vojske (sjeverna pod Vittgensteinom i južna pod Čičagovim), a za njim i bez toga ide glavna ruska vojska pod Kutuzovom. Ruska je

vojska neprestance rasla, a Kutuzov je s mukom suzdržavao vojsku, da se ne pusti u bitku. „Neka maširaju — govoraše Kutuzov — njih će daleki marši, glad i zima uništiti”. Samo je Platovu s kozacima i Miloradoviću s jednim dielom vojske dopuštao, da kod dobre zgode navaljuju na Napoleonovu vojsku. Kod Krasnoga i Orše mnogo su kozaci štete nanieli Francezima i hrabri maršal Nej jedva je utekao. U Orši je Napoleon sâm spalio mnoge svoje stvari i spise, pa i rukopis za poviest svoĝa života, samo da to ne doĝe neprijatelju u ruke. Jedina straŝa Napoleonova, koja je imala na putu prilično hrane, izgubila je od Smolenska do Orše polovicu momčadi. Kod Orše je Napoleon pribrao i uredio preostalu vojsku, ali još se je neprestano bojao: da li će moći uteći preko Brezine. Jedini most na toj riei, kod grada Borisova (danas 15 tisuća duša), oteše Rusi Poljacima. Poljski generali Bronikovski i Dombrovski hlabro su se tukli s vojskom Čičagova, ali napokon su morali prepustiti most Čičagovu. To je Napoleon doznao u Toločinu 22. studenoga, a to ĝa je strašno uznemirilo, jer je tim izgubio posljednju nadu za povratak.

Od sad je bio u noći nemiran i svu noć je razmišljao, kako bi Ruse nadmudrio, da im uteče preko Brezine. Često se je sjećao Poltave, gdje je Petar Veliki uništio (1709. god.) čitavu vojsku švedskoga kralja Karla XII. Napoleon ne misli više na kakove bitke i pobjede, već kako bi sâm pobjegao. Kad je Napoleon izašao iz Moskve, kazao mu je general Rapp, da je šteta, što su tako dugo ostali tamo, jer je već zima pred vratima. Na to Napoleon pokaza na vedro nebo i zvijezde, pa mu odgovori: „Morao sam dati vojski odahnuti. A zar ne znate, da ja imam sretnu zvijezdu?” Kod Brezine se nije više uzdao u svoju sretnu zvijezdu, već je spominjao švedsku nesreću kod Poltave.

Dne 24. studenoga i svu noć napredovala je francezka vojska prema Brezini, a sutra dan došao je i Napoleon do te rieke kod Borisova. Kolika je razlika izmedju 24. i 25. studenoga i 24. i 25. lipnja, kada mu je vojska bez straha i puna radosti prelazila preko rieke Njemana!

Prielaz preko Brezine. (26. i 27. stud.) Napoleon je htio, da se do večera sagraĝe mostovi preko Brezine. No glavni majstor u tom poslu, general Eble, kazao je, da je to nemoguće,

ali da bi moglo biti 26. studenoga, ako se bude ljudski radilo svu noć.

Jedan pukovnik donese viest, da je ruska vojska s onu stranu rieke, i da čuva sve prielaze. Napoleon odgovori: „Nije istina, vi lažete. To je nemoguće!” — „Ja ne znam drugo kazati, nego što mi je maršal zapoviedio”, reče pukovnik. Napoleon upirući se o štap zaškriplje zubima i digne desnicu protiv neba s ĝrdim riečima i sa strašnim pogledom. Svu noć nije Napoleon ni oka stisnuo. Kraj njega u sobi razgovarali su tiho generali Djurok i Darju (Duroc i Daru): da će biti zarobljeni. Napoleon je to čuo i kazao im: „Što mislite, da će se Rusi usuditi to učiniti? A što će kazati Francezka?” — Darju na to odgovori: „To se ne zna, što bi uradila Francezka. Najbolje bi bilo, da Vaše Veličanstvo kakogod prijeĝe prieko Brezine, pa bilo i po zraku, pa da nas onda sve spasi.” — „Dakle ja vam ovdje smetam?” zapita Napoleon! — „Jest, Vaše Veličanstvo”.

Maršalu Sent-Siru (St.-Cyr) zapoviedio je Napoleon, da protjera sve Ruse, koji su na ovoj strani rieke. Maršal to i učini. Ali kako prieći prieko, kad su na drugoj strani rieke Rusi s to-povima!

Napoleon si je od straŝe i vojske svoje odabrao 500 momaka i nazvao ih svojom „svetom škadronom”. Na čelo joj je postavio generale Grušija (Grouchy) i Sebastianija. Ujedno je zapoviedio, da častnici imaju spaliti sve suvišne kočije, a da nitko ne smije imati više od jedne kočije. Spaliti se ima polovica svih tovarnih kola, a konji neka se predadu gardi.

Svu noć su se neprestano gradili mostovi po velikoj zimi. Pod neprijateljskim kugljama bez kruha i vina, samo malo varene čorbe bez soli — radilo se dan i noć! Nemajući kada, da nasieku drva za gradivo i oĝrev, udariše na nesretno selo Studjanku, porušiše kuće, ugrabiše sve, što im ie bilo nuŝdno. Do jutra (26. stud.) bili su već zabiti stupovi, te su već mogli polagati daske. Napoleon dotrči s generalima na konju, da vidi, kako se radi, a generali svaki čas u strahu, da njih i njihova gospodara svieta Rusi ne uhvate. Glavno je bilo doznati, koliko ima Rusâ na drugoj strani. Maršal Oudinot imao je vrlo hlabroĝa pobočnika Ŝakminota (Jacqueminot), koji je s nekoliko drugova na konjima preplivao rieku i stao traŝiti Ruse. Našao je jednu malu straŝu u šumi kod vatre. Zarobi jednoga pod-

častnika, silom ga metne iza sebe na konja, prepliva s njim rijeku i dovede ga pred Napoleona. Od toga su Rusa doznali, da Čičagov ima glavnu vojsku dolje niže grada Boriscva, gdje se nada, da će Francezi prelaziti, a gore kod sela Studjanke ima samo nekoliko ljudi lakih četa. Tim sretnim časom trebalo se odmah poslužiti, ali mostovi nisu bili još gotovi. Hrabri general Korbino (Corbineau) prepliva s nekolicinom Brezinu i protjera odanle kozake, pa je tako čuvao desnu obalu, a dotle su gradili oba mosta na vrat na nos. Onaj most za konjanništvo bio je toliko gotov do jednog sata po podne, da se moglo preko njega prelaziti. Napoleon je brže bolje dao preveziti preko rijeke zbor generala Oudinota, da čuva prielaz od kozakâ. Oudinot je sretno suzbio prednju rusku stražu. Tako je moglo po dne i sljedeće noći (26. studenoga) prijeći toliko vojske, koja bi se mogla ogledati s vojskom admirala Čičagova. Vojski je francezskoj doista trebalo barem dva dana za prielaz, pa su Rusi mogli, da su bili pametniji, posve uništiti Franceze i Napoleona, jer general Vittgenstein bijaše na lijevom, Čičagov na desnom brieđu Brezine, a otača je bio Kutuzov.

Drugi most bio je gotov isti dan u četiri sata po podne. Napoleon nije htio prijeći s prvom vojskom, nego s posljednjom. On je čekao i kratko vrijeme na slami drijemao, dok sva vojska ne prijeđe, i dok odredi, što treba, ako bi nastala kakva nenadana nužda. Najprije je prešla garda, a onda preostali joj konji. Za tim počеше prelaziti kola, — ali most se stane njihati, i ruši se s kolima u osam sati na večer. Sad je trebalo u studenoj vodi, koja se ipak nije još posve smrsla, u ledu zabiti stupove 2 do 3 stope dublje. I to mučno, upravo mučeničko djelo bilo je gotovo do jedanaeste ure u noći, pa se opet moglo prelaziti. Polovica je radnika izmjenice spavala, a polovica radila. To je sve vodio i nadzirao neumorni general Éblé. U dva sata po pol noći (27. studenoga) popuste opet dva stupa, i to baš oni u sredini rijeke! Most se morao opet popravljati, i to u tmíni i u ledu, a dubljina rijeke bijaše 6 do 7 stopa. Graditelji mosta umirahu od glada i studeni. General Éblé patio je također mnogo. Nije bio mlad, kao oni, ali duhom bijaše jači, pa je tako i majstore kuražio. Most je bio popravljen do šest sati u jutro i sad je moglo prelaziti topništvo. Pokvario se je bio i drugi most, ali su ga popravili.

Napoleon je prešao preko Brezine u jutro (27. stud.) i nastanio se u selu. Sav dan je bio na konju kod prielaza vojske.

Maršal Davout (pod njim su bili i Hrvati, „Ilirci“), koji je vodio od Krasnoga opet stražnje čete, jedini je sačuvao svoje vojničko držanje i poslušnost u vojski. On je s ostacima svoje vojske došao pod večer 27. studenoga do Brezine. U duši je bio ogorčen na sav taj rat i na Napoleona. Njega Napoleon nije pravdo nikada trpio, pa je njegovu žalost nad propalom vojskom nazvao slabošću, a Neja, koji je ostao dobre volje, uzvisivao je nada sve druge i zvao ga: „hrabri od najhrabrijih“.

Tko bi opisao sve biede, nevolje i strahote, koje su se događale kod prielaza, pa i poslije toga! Sve se bacilo na mostove, svaki je htio prije prijeći. Sve kao da je pomahnitalo i pobiesnilo! Sabljama i svakim oružjem utirali su si put, kundakom i bajonetom, i bacali su sve, koji su im bili na putu. Za cara, koji je još prije mjesec dana bio malo ne kao Bog, nije nitko mario. Badava su častnici vikali, da car zapovijeda ovo i ono, nitko ih ne sluša. Carev nadkonjušar mal da nije sbačen s konja, jedva je s najvećom mukom preveo carske konje i kočije. Pod večer je nadošlo rusko topništvo i stalo gruvati u Franceze. Teško je opisati sve užase, nered i pokolj, što su sve učinile ruske kuglje. Vika i jauk ljudi, hrzanje padajućih konja, zadavljivanih vojnika, žviždanje topovskih kuglja i udaranje po kolima, kočijama i ladicama, koje su se razbijale i razlietale na sve strane, te mnoge ubijale i ranile, — sve je to užasno i teško opisati, a teško je to i pomisliti. To je bilo neviđeno ubijanje i mrcvarenje među sobom, a ne od neprijateljskih Rusa. Noć je napokon učinila kraj tim biedama.

Vojska je došla u strašan nered, mnogi su vojnici posve podivljali, razišli se po šumama i kojekuda i nisu htjeli prelaziti preko rijeke.

Jedan odio Francezâ nije znao pravoga puta, pa ih 7 do 8 tisuća pađe Rusima u ruke.

Kad se most prvi put srušio, nastala je prava bitka i pokolj između pješakâ i konjanikâ. Sila je ljudi poginula u tom pokolju, gdje su na hrpe ležali mrtvi ljudi i konji, pa su se drugi morali baš preko gomile mrtvacâ penjati, da priđu preko njih. Posljednji odio morao si je oružjem načiniti put preko gomile

mrtvaca. No jedva što su došli na drugu stranu, već su se bacili Rusi za njima. Zato su brže bolje zapalili most i volili su ostale Franceze ostaviti na lijevom brijegu, samo da Rusi ne uzmognu prijeći preko rijeke. Mnogi su se Francezi bacali na goreći most, a onda u vodu, gdje su se utopili.

Napokon je prestalo pucanje. Rusi su došli bliže i naložili po brežuljcima oganj. Tad su imali što vidjeti: Više od deset tisuća nesretnikâ umiralo je ili se spremalo na smrt!

Po noći 27. i 28. studenoga nije nitko išao preko mostova, a 50 tisuća je kod ognja badava čekalo sutrašnji dan. Uprava francuske vojske učinila je tu grdnu pogriješku, što im nije dala, da noću priđu.

Tako je napokon ostatak francuske vojske sretno Rusima uzmakao i prešao preko Brezine. Ali ćete pitati: Kako je bilo moguće, da je Napoleon mogao uteći s vojskom preko Brezine? — On je liepo prevario Ruse. Kutuzov je bio star i slab (za pol godine će umrijeti). Uz to je čuvao Ruse, a Napoleon neka slobodno otide. Admiral (zapovjednik brodovlja) Čičagov bio je prevrtljivac, carska ulizica, hvastao se, da on sve najbolje zna, a nije razumio ništa na suhu. Zato ga je pjesnik Krilov i nazvao: „štuka, koja na suhu miše lovi“. Taj Čičagov dao se prevariti od Napoleona, kako se ne bi dao ni zadnji feldbaba. Napoleon je već 24. stud. poslao 300 vojnika i nekoliko stotina bjegunaca, dolje niz Brezinu, da nađu drvâ za most i da slobodno viču, neka ih Rusi čuju. Osim toga poslali su onamo sve preostale kirasire (teške konjanike). Ali, i to je glavno, zapovjednik tih četa pozvao je k sebi tamo iz mjesta židove i stane ih kao tajno propitkivati o prijevozu i putu u grad Minsk, koji je južno-zapadno od Brezine. Da privara bude još sigurnija, morali su židovi priseći, da će tu niže Borisova doći pred Franceze i kazati, kuda se kreću Rusi. Pri tom se je dakako pošteno mitilo. A da Ruse još bolje prevare, postaviše Francezi čitav odio vojske na onome mjestu, — gdje nisu kanili prijeći! Židovi su se kleli i za dobre novce Čičagovu i Rusima prodavali tobožnje tajne francuske: da će Francezi prijeći preko Brezine niže kod Uholde, a ne više kod Studjanke. Čičagov je krenuo svoje čete od Studjanke, pa ih postavio daleko niže, očekujući Franceze; on je sve mislio, da Napoleon hoće preko Minska u Vilnu. Kada je Napoleon vidio, kako odlaze Rusi, veselo je

uzkliknuo: „Hvala Bogu, ja sam admiralâ namađario!“ I tako su bili Francezi spašeni „zakletvom i savješću“ židovâ. Tu je zbilja Napoleonu zasvietila njegova sretna zvijezda.

Sve je to tako bilo, kao da je Čičagov bio ili sliep, ili podmićen. Jednim topom, jednim zrnem iz topa mogao je uništiti sve nade Napoleonove, — pa ipak nije učinio ništa, nego je svoje topništvo odvuкао od najzgodnijega mjesta, od Studjanke, gdje su k tomu još na desnoj obali bile velike močvare. Posred tih močvara sagrađena je cesta u Vilnu sa 22 drvena mosta. Pod te moste bilo je nagomilano drva, ali nitko se nije potrudio, da zapali te mostove! Čičagov je mogao lako razrušiti cestu u Vilnu, pa bi bila izgubljena Napoleonova vojska! Zato je pisao jedan Rus: „Božjom providnošću i glupošću ljudskom upravlja se Ruska!“

Strahote poslie Brezine. No prava i najveća bieda stigla je francusku vojsku tek poslie prielaza preko Brezine. Francuska se vojska hranila mrtvim ljudskim tjelesima — kao pravi ljudožderi. Često su Rusi nalazili Napoleonove vojnike u kakvom štaglju, gdje sjede oko ognja na mrtvim drugovima i režu bolje komade, peku i jedu! ... „Kako možete jesti ljudsko meso?“ — „Nije to osobito ugodno, ali je ipak bolje od konjetine!“ ...

U gradu Minsku (100 tisuća duša) kartali su se Francezi u bolnici, pa nemajući stola i stolaca, sjedjeli su na mrtvacima! Još bi im ciglom i ugljenom izšarali lice i obukli ih u maskarsko odijelo! ... Evo, kamo vodi rat i kako ljudi mogu u ratu podivljati!

Drvâ je bilo tako teško dobiti, da ih nису mogli naći ni za podkralja talijanskoga Eugena, pastorka Napoleonova. Da ne jedu sirove (priesne) konjetine — a drvâ nema — posipali su vojnici konjsku strvinu (mrcinu) barutom, zapalili, obažgali i — i jeli!

Napoleon ostavlja vojsku i bježi (5. prosinca). Kad su Rusi doznali, da su Francezi prešli preko Brezine, požurili su se za njima, pa se i zasliepljeni Čičagov pomaknuo na sjever prema Studjanki. Kod Borisova i Studjanke došlo je do ljutoğa boja, u kojem je poginulo do 20 tisuća ljudi. Ali Rusi su se još bojali Napoleona, a čuvali su svoju vojsku za budućnost, pa zato nису udarali na Franceze onako, kako bi bili mogli.

Od Brezine požuriše se Francezi u Mladečno ili Molo-

dečno. Zima se strašno pooštrila, tako da je već bilo 24 stupnja izpod ništice (po Reaumuru). Kod Mladečna bijaše zadnji krvavi boj, gdje je general Nej sa 4 tisuće suzbio kozake s velikim gubitkom. Napoleon je držao, da mu je vojska tim posljednjim bojem dosta učinila, da spasi svoju čast, pa je stao ozbiljno misliti, da ostavi vojsku, pa da se brže vrati u Pariz, gdje ga je više trebalo. On se je bojao, da se ne bi Njemačka dosjetila njegovu jadu, pa da ne bi ustala na oružje, da njemu i ostatku vojske zakrči put, i tako bi ga Niemci odsiekli od Francezke i zarobili. Zato odluči odputovati prije, nego se po Njemačkoj razširi viest o njegovoj nesreći. Zato je i tajio svoju nesreću Austriji i drugim neprijateljskim državama. Ne samo Rusi, Englezi i Španjolci, nego malo ne sva Evropa mrzila je gospodstvo Napoleonovo. Zato nije bio siguran iza leđa, i to ga je gonilo u Pariz.

Dne 5. prosinca javi generalima, da odlazi u Francezku. Prije odlazka napisao je još zadnje izvješće, u kojem govori, da mora otići od vojske, opisuje u kratko rat, a priznaje malo i svoju nesreću. Tješio je vojsku, da će sabrati novu vojsku, pa će im doći u pomoć. Svaka svoga, kralja Murata, postavi za svoga zamjenika nad vojskom. Bio je sa svima vanredno ljubezan, pa čak i s Davoutom. Sa svima se izrukovao i poljubio, sio u saone sa četiri generala i onda strielohitro odjurio.

Odlazak njegov imao je ostati stroga tajna do drugoga dana.

Strahote u Vilnu (9. prosinca). Dne 6. prosinca, kad se je doznalo, da je Napoleon jučer otišao, bili su častnici kao okamenjeni. A prosti vojnici niesu više za ništa marili, nego su kao mašine dalje marširali, — tko je još mogao. Željeli su samo još do Vilna doći. I došli su, koji su mogli, 9. prosinca po najvećoj zimi od 27 do 28 stupnjeva. Francezi više kažu: da je bila veća zima, i 30 stupnjeva po Reamuru.

Glavna je bieda bila u tom, što se do zadnjega časa tajilo, kako je vojski i kada će se vratiti. Zato je vojska nalazila nepripravljene gradove, sela i oblasti. U Vilnu (danas 170 tisuća duša) je bilo u pričuvi za 100 tisuća vojske brašna za 40 dana, mesa za 30 dana, mnogo piva i rakije, 30 tisuća pari čizama, 27 tisuća pušaka i mnogo odijela, municije i svakih drugih potrebitina. Ali oblasti niesu za vremena dobile obavijesti, zato niesu mogle na jedan put sve dati francezkim vojnicima, pa

kad su morali brže bolje bježati, dobili su to onda većinom Rusi. — Vilno, kao prije Smolensk, očekivali su Francezi kao obećanu zemlju: tu su mislili svega naći i odpočinuti. A kad tamo, morali su bježati, što ih noge nose. Osim toga je Vilno bilo jedno smradište. Mrtvih, kojih je bilo mnogo, niesu pokopali izvan grada, nego su ih ostavili na dvorištu, najviše židovskih kuća, a vojnici, osobito bolestni, čučali bi na mrtvacima, kad su obavljali potrebu . . . Grad je Vilno u obće i danas strašno gađan, jer ima vrlo mnogo židova u njem.

Veći dio kuća u Vilnu bile su pretvorene u takove bolnice, koje su bile dubkom napunjene. Čim su Francezi otišli, uzeli su židovi-kućegazde sve novce bolestnicima, strgali odjeću s njih, pa tako ih baciše gole golcate kroz prozore na ulicu, dok niesu došli Rusi i sam car Aleksander, koji su to nečuveno nečovještvo strogo kaznili i zabranili.

Ataman Platov došao je pod Vilno s kozacima pod večer 10. prosinca, a Murat sa svojim četama bježi, što ga noge, ili bolje — saonice nose! Francezi računaju, da su u tom naglom bjehu izgubili 18 do 20 tisuća vojnika.

Njekoliko kilometara od Vilne ima strmo brdo, kuda vodi cesta. Na cesti je bila velika poledica, i to je bila druga Brezina za francezka kola i kočije. Uzalud su tukli konje, da prevezu topove, oružje i ratnu blagajnu sa 10 milijuna u zlatu i srebru.

I tako su Rusi dobili u svoje ruke gotovo sve topništvo carske garde, prtljagu Napoleonovu i ratnu blagajnu još sa pet milijuna. Francezi, kada su vidjeli, da ne mogu ništa odvezti, razbacali su ruske zastave, dragocienosti i novac u srebru i zlatu. Vojnici su upravo grabili kovane novce, ali je riedko koji mogao dobiti kruha, i mnogi su uza sve zlato umirali od glada! Bacili su i veliki križ Ivana Velikoga, što su ga dovukli do Vilna.

Bilo je čudno gledati, kako su prosti ljudi grabili skupa odijela i novce. Najprostiji ljudi obukli bi na se generalsko i ministarsko odijelo, obšito zlatom! Za čašicu rakije davali su po 50 do 60 kruna! Srebra su imali vojnici dosta. Za 100 franka u zlatu davali su tisuću u srebru!

Zima je bila strašna! Vojnici niesu ni za što htjeli od ognja stati u red, kad su ih zvali i grozili im se, jer su kazali, da bi se

smrznuli. Ni kralja Murata nису htjeli poslušati, da mu donesu drva i vode, — a Murat je tada bio namjestnik cara Napoleona!

Kutuzov je poslie prelaza preko Brezine ostavio svoju vojsku, pa se požurio napried, jer je preuzeo zapovjedništvo nad svom sjedinjenom ruskom vojskom. Generala Vittgensteina poslao je odmah na Vilno. Rusi neprestano gоне Franceze. Do Murata nije nitko držao. Zapoviedati nije ni znao, a nitko ga nije ni slušao.

Od velike vojske ostao je samo neznatan dio. Sve je ili poginulo, ili se razbježalo, ili bilo zarobljeno od Rusâ. Samo u moskovskoj, vitebskoj i mogilevskoj guberniji spaljeno je 253.000 mrtvaca, u Vilnu i okolici 53 tisuće, a Rusi su zarobili preko sto tisuća. Raztepena Napoleonova vojska mogla je još imati do 70 tisuća momaka, ali je od toga bilo 20.000 Prusâ, a do 30.000 Austrijanaca, u koje se nije moglo pouzdati. A gdje su drugi Niemci, pa Holandezi! I tako je od preko 530.000 ostalo Napoleonu još 8 do 10 tisuća, a zdravih ni pet tisuća! Grozni su to računi! Od starih Perzijanaca do danas sviet toga ne pamti. Vojsku Kambiza, cara perzijskoga, bio je zasuo i uništio piesak u Egiptu (Misiru), a tako i snieg Napoleonovu vojsku u Ruskoj.

Zašto je propala silna Napoleonova vojska? I danas se često govori i vjeruje, da je zima (studen) uništila francezku vojsku u Ruskoj. Tako je i Napoleon govorio. Istina je, zima je bila i za Rusku 1812. god. neobično oštra, preko 25 i čak do 27 stupnjeva izpod ništice po Reaumuru. Obično je u Moskvi zima 10 do 15, a po noći 18 do 20 stupnjeva. Ako je koji dan poslie nove godine više od 20 stupnjeva, to je riedkost.

Ali glavni zrok propasti Napoleonove vojske bijaše glad i neprestano marširanje bez sna i počinka. Dakako, da je studen bila pogubna, osobito za one, koji nису bili Poljaci, Ličani, Švicari, ni iz sjeverne Njemačke.

Što su konji kao muhe padali, pogibali su najviše od glada i prevelikih marševa, a zimu su vrlo dobro podnosili, dok su ih dobro hranili.

Kutuzov nije kriv, što je Napoleon mogao otići živ i zdrav iz Ruske. Kutuzov je kazao jednomu generalu francezkomu, da je on dobro znao: Napoleon će htjeti samo osvajati i osvajati. Zato su mu Rusi dali dosta prilike, a prostor je dosta velik,

da mu se vojska izmuči, pobiedi i napokon gladom i zimom uništi. Napoleon kao da je bio sliep, te nije vidio te stupice.

Kutuzov se čudio Napoleonu, što je pošao u Moskvu, izgubio malo ne svu vojsku, pa još uvijek htio sklopiti „pošten“ mir, a nije imao više toliko vojske, da prisili Rusku na takav „pošten“ mir. „Napoleon je izgubio pamet, to dokazuje sav rat njegov. Šteta, što nije još dalje od Moskve pošao, mi bismo mu prepustili još 5 tisuća kilometara.“

Još je Kutuzov kazao, da bi za Rusku bio najpogibeljniji onaj plan, da Napoleon kroz zimu ostane kod Vitebska i Smolenska, pa da sliedeće godine nastavi rat i da otete zemlje spoji s velikom Poljskom. Ali to ne bi bio plan Napoleonov, jer tko ga pozna, znade, da je on bio naučen na kratke vojne i sjajne pobjede, a ne da dvie tri godine vojuje.

U tom cielom ratu najveća je riedkost, može se reći, upravo čudo, da se vojnici nису nikada pobunili, premda su mnogi umirući proklinjali rat, sudbinu i Napoleona, a bilo ih je mnogo, koji nису bili Francezi. Vojnici znamenitoga generala rimskoga Cesara bunili su se, a bunili su se i rođeni Macedonci na putu u Indiju protiv kralja svoга Aleksandra Velikoga. Ali protiv Napoleona nema nijedne bune među vojnicima. Grci i Tarentinci ostavljali su Hanibala u staro vrieme, izdavali su ga i bunili se, — ali Napoleonu toga ne učiniše ni Niemci, ni Španjolci ni Talijani, a još manje Hrvati.

Ostatci Napoleonove vojske. Svu noć su bježali Francezi iz Vilne. Bježeći neprestano stigli su 11. i 12. prosinca u Kovno na riedi Njemanu. Drugčije je to bilo — sve veselo i puno nade — 25. lipnja! Sad je to prava neman (Njeman), kako su to ime Francezi izgovarali. Vojnici su se bacili na rakiju, da se iznutra ugriju, ali su gomilama popadali i umirali na ulicama.

Rieka Njeman bila se smrzla, pa su kozaci lako jurili preko nje. Kralj Murat sazvao je generale, da viećaju, što da se radi. Htjeli su se još braniti, ali su vidjeli, da su preslabi, a kozaci su već dovukli topove na saonicama. Ne preosta im drugo, već da bježe i da se spasi, tko može. Generali Nej i Žerar (Gérard) imali su 13. prosinca samo još do 500 momaka! Najzad su ostali sami sa nekoliko častnika, pa su sada morali gledati, kako da se svaki sâm protuče i spasi.

Buduć da je Kraljevac (Königsberg, u Pruskoj) tvrdi grad, zato je sve bježalo onamo, pa i Muratovi generali. Od slavne garde ostao je još 1471 momak, od kojih je samo 500 moglo pušku izpaliti. To je ostatak od preko 500 tisuća!

Pripovijeda se, da je Nej s dugom bradom (a prije se brijao) i u poderanoj kabanici banuo među francezke častnike u Kraljevcu, pa da su ga pitali: „Tko ste vi?” A on im je odgovorio: „Zar me ne poznate? Maršal Nej, jedini ostatak velike vojske francezke!”

To je konac i sprovod najveće i najbolje do onda uređene vojske na svijetu!

DODATAK.

Napoleon poslie ruskoga rata — do smrti.

Što je Napoleon prepatio u Ruskoj? — Napoleonova je vojska stradala i propala. Ali je i on stradao, nije ni njemu bilo posvuda liepo, kao što sam vam već uz put kazivao.

On je proboravio u Ruskoj pet mjeseci i petnaest dana ili 170 dana. Za sve to vrijeme, jedva je koju noć mirno i sladko spavao od velikih briga. A velik dio toga vremena sproveo je upravo u strahu, a i bolest ga je često mučila. Nije šala upravljati tolikom vojskom i državom! Osim vojske imao je uvijek brigu za Francezku, a morao je i na druge države misliti i paziti. Malo ne svaki dan dolazili su i odlazili viestnici. On je iz Ruske upravljao Francezkom, a nikad nije velikih stvari prepuštao ministrima, kao drugi vladari. Koliko odredaba, koliko osnova, koliko naputaka, odgovora i pitanja! I sa ženom je dopisivao.

Na povratku je osobito u zadnje vrijeme morao noćevati ili u kočiji, ili u gadnim i smradnim seljačkim kućerinama. Pšenična kruha nije imao, nego crni raženi, k tomu zlo umiešen, a uz to je taj kruh zaudarao po mokrini.

U Poljskoj i Ruskoj ima mnogo stienica, često i u gospodskim kućama i dvorovima. To smo vidjeli u Moskvi, a i kod Brezine.

Silna žega s početka rata, za tim vrlo hladne i neobične kiše, a najzad snieg, mećava i jaka zima, — od svega toga je mnogo trpio i Napoleon. Smrad od mrtvih ljudi i konjâ morao je i on podnositi, makar je išao u prvim redovima vojske.

Rusi i Niemci idu na Napoleona. Napoleon se povratio u Pariz, da nitko nije znao („inkognito”), dne 18. prosinca u 11 sati u noći 1812. god. Na putu se zaustavio samo u Varšavi i Draždanimu među viernim Poljacima i Saksoncima. Nadbiskupu Prodtu u Varšavi kazao je više puta o svojem ratu u Ruskoj: „Od uzvišenoga do smiešnoga samo je jedan korak”. Time je priznao svoju najveću pogrešku i osudio sam sebe.

Rusi su išli napried i došli najprije u Poljsku, a onda u Njemačku. Sad je i car Aleksandar opet došao k svojoj vojski, te je sredinom prosinca bio u Vilnu. Kutuzova je načinio knezom, proglasio spasiteljem domovine i dao mu lovor vienac od zlata. Kutuzov, vatreni Rus, kleknuo je pred cara Aleksandra i molio ga, neka načini riekü Vislu granicom svoğa carstva, a tamo dalje neka Napoleon radi s Niemcima, što ga volja, — Rusa se to ne tiče! Ali uz Aleksandra su bili mnogi protjerani Niemci, među ostalima i nekadašnji pruski ministar barun Štajn (Stein). Ti Niemci su laskali caru Aleksandru, da će biti najslavniji vladar na svijetu, ako pođe dalje i uništi Napoleona: bit će spasitelj Evrope. I on ih je poslušao, a ne Rusa, rodoljuba Kutuzova. A nije ni čudo, jer je Aleksandrova mati bila Niemica. Vidite, što vriedi materinji uzgoj.

Aleksandar provali s vojskom u Njemačku, sklopi s Pruskom potajno ugovor, a onda prisili i Austriju, da se pridruži savezu protiv Napoleona, komu je do sada pomagala. Rusi su došli u Saksonsku, do međe kraljevine Češke. Ali se i Napoleon pripravlja, kao nikad prije.

Tako prođe zima 1812. i 1813. god., a u proljeće se već tuku. Premda je Napoleon imao mlade vojnike i mnogo manje vojske od protivnikâ, to ih je ipak potukao u više bitaka, osobito kod Budišina (gdje žive lužički Srbi), kod Licena (Lützen) kod Draždana. — Sad su morali s njim ugovarati. I kamo sreće, da je Napoleon pristao na ono, što su mu nudali! Francezka bi bila ostala uz Rusku najveća država u Evropi.

Napoleon izgubio carstvo i krunu. Ali se je Napoleon opet uzoholio, pa je došlo opet do rata. Kod Lipskog (Leipzig)

pobiedi Napoleon opet 16. listopada. Ali 18. listopada 1813. god. izgubi bitku, jer su Rusi i Niemci imali tri puta toliko vojske, koliko on. Svâk njegov, kralj Murat, zahvalio se već prije i iznevjerio Napoleonu, a tako i mnogi drugi. Murata je kasnije dao ustrijeti francuski kralj.

Rusi i Niemci idu za Napoleonom i tjeraju ga u Francusku. On je opet više puta potukao neprijatelje, ali na koncu oni ipak nadjačaše s mnogo većom vojskom: dva loša ubiše Miloša. Car je ruski prisilio Napoleona, da se je morao odreći prijestola i ostaviti Francusku. Dadoše mu mirovinu godišnjih 2 milijuna kruna i otok talijanski Elbu, baš između njegova rodnoga otoka Korzike i Italije. Kad se opraštao s vojskom kod Pariza, svi su proplakali, i on je suze ronio. To je bilo 20. travnja 1814. godine. Žena nije htjela ići s njim i nikada više nije vidio niti nje, niti sina svoga Napoleona II., koga je neizmjereno ljubio (koji je umro 1832. god. u 21. god. života). Dne 4. svibnja došao je Napoleon na mali otok Elbu, koji nije imao ni 20 tisuća duša, a ima samo 222 četvorna kilometra (dvadeseti dio zagrebačke županije).

Mati mu Leticija došla je k njemu i živjela kod njega, dok je tu bio. A došla je i tješila ga i sestra Pavlina.

Napoleon opet car, — ali samo 100 dana. — Ali na tom „imanju" nije Napoleon mogao biti zadovoljan. Da tu gospodari i vlada on, koji je zapovijedao nad preko 80 milijuna ljudi, on, koji je svijetu propisivao zakone! I nije bio nezadovoljan samo on, nego su i Francezi bili nezadovoljni. Poslije Napoleona došla je u Francusku na vladu predašnja kraljevska kuća, i to brat ubijenoga kralja, bolestni starac Ljudevit XVIII. On nije ni znao ni mogao dobro vladati. Zato se Napoleon povratio sa svoje Elbe u Pariz već 20. ožujka 1815. Stari kralj je morao po noći pobjeći, a Napoleona su Parižani na rukama nosili — od veselja! Osobito su ga generali i vojska dočekali s najvećim veseljem kao svoga cara i vojvodu. Poslije toga vladao je samo 100 dana, jer su opet s većom vojskom na njega udarili i potukli ga dne 20. lipnja 1815. god. kod Vaterloa, blizu belgijske prijestolnice Bruselja. Potučen je ponajviše krivnjom francuskih generala, osobito Grušija.

Opet suze, ali suze tuže i žalosti, jer su Francuskoj sve oteli, što joj je Napoleon stekao u 20 godina!

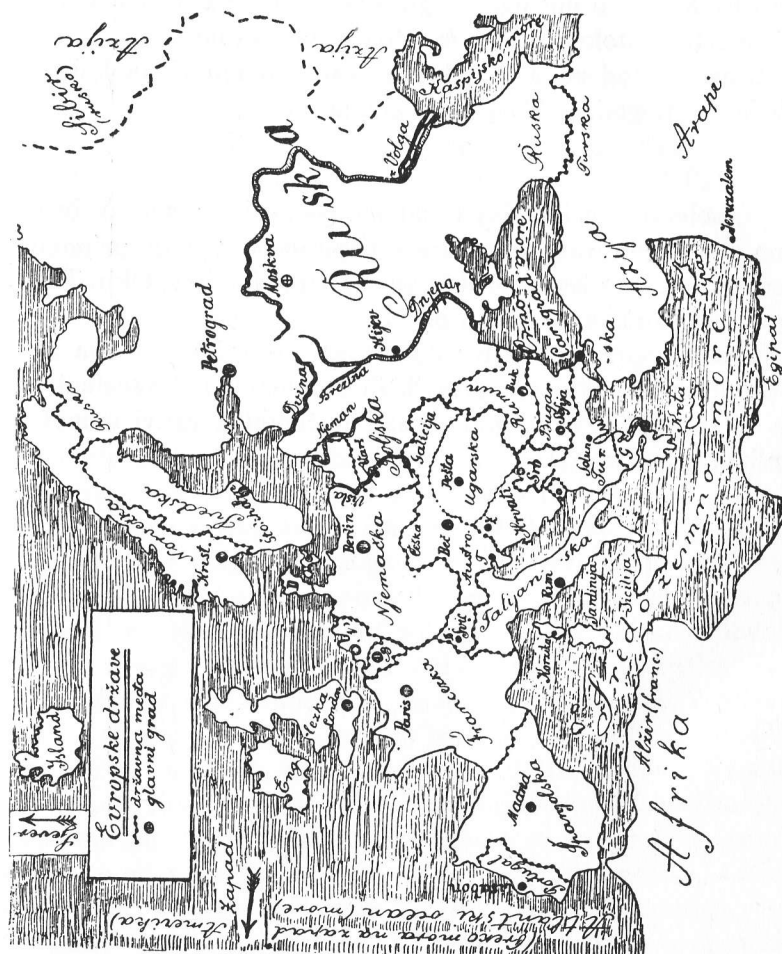
Napoleon na otoku sv. Jelene. — Na poštnu rieč Engleza sio je na englesku lađu, da ga odvedu u Englesku, ali oni ga odvedoše na otok sv. Jelene, daleko tamo između Afrike i Amerike, gdje je tolika vrućina, da po danu moraš u sobi ili u podrumu zatvoren živjeti. Vozio se 93 dana po moru do toga otoka. Tamo mu nije moglo dobro biti, pa je počeo bolovati. Na tom otoku opisao je, što je sve uradio.

Umro je (od raka u želudcu, kao što mu i otac) dne 5. svibnja 1821. god. u 51. godini života.

*

Napoleona su proslavili mnogi pjesnici i pisci. A baš, o ovom njegovom ratu na Rusku napisao je veliku pripovijest glasoviti ruski pisac, grof Lav Tolstoj (ili hrvatski: Tusti). Pripovijest se zove „Vojna i mir".

Kosti njegove prenesli su Francezi — kako je i sâm želio — prenesli su u Pariz, posvetili ih i položili u dragocjeni lios dne 15. prosinca 1840. god. I sad počivaju u crkvi nemoćnih vojnika...

Evropske države.

Priložena kartica na str. 88.* pokazuje u malom svih 17 evropskih država. Ova je kartica tako malena, da na njoj širina maloga prsta (1 centimetar) vriedi 450 kilometara (ili 10 dana hoda). Da se bolje vidi prostor i veličina svake države, na kartici nisu nacrtane ni rijeke (osim u Ruskoj njekeje), ni ništa drugo, osim međe i glavnoga grada.

Kartica je tako malena, da male države nemaju ni toliko prostora, koliko bi trebalo, da im se napiše ime i glavni grad. Zato su postavljena mjesto imenâ samo prva slova. Tako je uz Francezku slovo **B**, a to znači **Belgija**, a glavni je grad Bruselj. — Uz Belgiju je slovo **N**, a to je **Nijderland** ili **Nizozemska** (ili Holandija), a glavni je grad Hag. — Između Njemačke i Norveške (gdje je glavni grad Kristijanija) piše **D**, a to je **Danska**, u kojoj je glavni grad (na onom većem otoku) Kopenhagen ili Kjebenhavn. — Između Njemačke i Talijanske leži **Švicarska**, a glavni je grad Bern. — Izpod Austro-Ugarske leže dvie države našega plemena, t. j. **Srbija** (glavni grad Biograd) i **Crna Gora** (glavni grad Cetinje). — Uz Ugarsku (na iztok) leži **Rumunska**, gdje je glavni grad Bukurešt. — Izpod Turske piše **G**, a to je **Grčka**, gdje je glavni grad Atena.

* Ovdje str. 194. (Primjetba urednika Sabr. djela.)

Francezko carstvo i njemačke države za cara Napoleona I.

Na ovoj se kartici vidi, da je francezko carstvo za Napoleona I. bilo za trećinu veće od današnje francezke republike. Pogledajte samo obadvie kartice: čitava današnja Belgija i Nizozemska spadala je k Francezkoj, k tomu jedan dio gornje Talijanske, dobar komad današnje Njemačke (ono, što su Niemci god. 1870. oteli Francezkoj) i naša „Ilirija“.

Ali nije samo to. Napoleon je gospodario nad svim Niemcima posve po svojoj volji. On je staro rimsko-njemačko carstvo raztepaio i stvorio nov savez njemačkih država pod imenom „Rajnski savez“. U tom su savezu bile 4 njemačke kraljevine, i to: Vestfalska (koja danas nije kraljevina, nego je priklopljena Pruskoj), Saska, Virtemberžka i Bavarska: sve ove četiri kraljevine stvorio je, povećao i uredio Napoleon! Prije su to bila mala neuredena vojvodstva, a Napoleon je pootimao mnoga crkvena imanja, dosta je oteo i Austriji i tim nadario njemačke vojvode, proglasio ih kraljevima i zemlju im i vojsku uredio. — U ovom „Rajnskom savezu“ bilo je uz ove 4 kraljevine još 5 velikih vojvodstvâ, 11 vojvodstva i 16 kneževinâ, svega zajedno blizu 15 milijuna ljudi i preko 60.000 vojske. Svu ovu vojsku morali su njemački ovi vladari davati na službu svomu „zaštitniku“ ili „protektoru“ Napoleonu. Tako su se s njim pogodili. Osim toga bio je u Vestfalskoj kralj — Napoleonov brat Jeronim.

Ali ni to još nije sve, jer je i Talijanska bila pod rukom Napoleonovom: Napoleon je sâm bio kralj „kraljevine Talijanske“ (a podkralj je bio njegov pastarak Eugen), a u Napulju je bio kralj Napoleonov svâk Murat.

Ni to nije sve. Napoleon je oteo Pruskoj poljske zemlje i stvorio novo vojvodstvo poljsko „Varšavu“. Zato su Poljaci bili vierni sluge Napoleonovi. A i u Španjolskoj je jedno vrijeme bio kralj Napoleonov brat Josip. A austrijski cesar bio je tast Napoleonov.

I tako se može reći, da je Napoleon bio gospodar čitavoj Evropi — osim Ruske na suhu i Englezke na moru.

SADRŽAJ:

BOŽIČNICA 1902.

Strana

Hrvati	7
Nije mu bila par. Pripoviest iz života	16
Mali razgovori	25
Imena godine, mjeseci i dana u različitim naroda	33
Što je to koledar?	37
Ljetopis	52

IZ BOŽIČNICE 1908. i 1910.

Kako čovjek postaje čovjek	59
Seljačko pitanje	74
Narod i vlada	90

DESETI BRAT. — MISAO.

Deseti brat	101
Misao, hrvatska, slavenska, svjetska	107
Zakon i pučka vlada (demokratija)	116

CAR NAPOLEON U RUSKOJ	127
---------------------------------	-----

